

ਮਾਨੀ ਦੇ

ਮੁਖ ਰਸ

www.PunjabiLibrary.com

ਡਾ: ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਅਹੂਜਾ
ਪੈ: ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ

Digitized by Panjab Digital Library

ਕਾਪੀ ਰਾਈਟ

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ-ਜਨਵਰੀ ੧੯੫੭

ਕੀਮਤ-ਛਾਈ ਰੁਪਏ

ਪ੍ਰਿੰਟਰ ਤੇ ਪਬਲਿਸ਼ਰ-ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਈ.

ਕੁਲਦੀਪ ਪ੍ਰੈਸ, ਕੋਰਟ ਰੋਡ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਮੁਖ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ
ਮੁਖ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਿਆ ਤੇ ਅਮਰਤਾ ਬਖਸ਼ਣ
ਦਾ ਹੰਡਲਾ ਮਾਰਿਆ ਹੈ

* * ਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁਲ ਦੀਆਂ ਹੈਰ ਰਚਨਾਵਾਂ * *

ਆਲੋਚਨਾ—

ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਟਕ
ਨਾਵਲ ਕਲਾ
ਇਕਾਂਗੀ ਕਾਰ (ਪੈਸ ਵਿਚ)
ਸੁਖਾਂਤ ਕਾਰ ”
ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ”
ਦੁਗਲ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ”

ਡੋਲਦੀ ਲਾਟ
ਜੀਵਨ ਹਣੂਣੇ
ਨਵੀਆਂ ਜੋਤਾਂ
ਬੇਵਸੀ ਜਾਂ ਹੁਣ ਨਹੀਂ
ਰਾਤ ਕਟ ਗਈ (ਪੈਸ ”)
ਜੋਤ

ਪੂਰਾ ਨਾਟਕ—

ਪਿਤਾ ਪਿਆਰ
ਕਾਲਜੀਏਟ
ਜੋੜੀ
ਸਾਬੀ
ਆਦਮੀ ਦੀ
ਅਜ ਕਲ
ਕਲਾ ਤੇ ਜਿੰਦ
ਥੰਕ

ਬਚਿਆਂ ਲਈ ਇਕਾਂਗੀ—

ਸਰ ਦੀ ਜੈ
ਸਿਆਣਾ ਬਾਲਕ
ਮੰਤਰ
ਪਦਮਣੀ
ਅੰਨ੍ਹੂਰ ਨਗਰੀ

ਗਲਪ—

ਰਜਿੰਦਰ ਮਾਸਟਰ (ਨਾਵਲ)
ਹੁਣ ਦਸੋ (ਕਹਾਣੀਆਂ)
ਛੁਖ (ਕਹਾਣੀਆਂ) (ਪੈਸ ਵਿਚ)

ਇਕਾਂਗੀ—

ਹਉਂਕੇ
ਪੈਸਾ
ਕਣਕ ਦਾ ਬੋਲ੍ਹ

ਵਾਰਤਕ—

ਜੀਵਨ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ
ਕਸ਼ਮੀਰ ਯਾਤਰਾ (ਪੈਸ ਵਿਚ)

੩੩ਕਰਾ

ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ-

੧. ਪ੍ਰੀਤਿਆਸ਼ਾ ਕੀ ਹੈ ?	੧੧
੨. ਕਲਾ ਕੀ ਹੈ ?	੧੨
੩. ਸਾਹਿਤ ਕੀ ਹੈ ?	੧੮
੪. ਸੁੰਦਰਤਾ ਕੀ ਹੈ ?	੨੩
੫. ਪਿਆਰ ਕੀ ਹੈ ?	੨੬

ਦੂਜਾ ਭਾਗ-

੧. ਕਵਿਤਾ ਕੀ ਹੈ ?	੩੧
੨. ਛੰਦ ਕੀ ਹੈ ?	੩੬
੩. ਅਲੰਕਾਰ ਕੀ ਹੈ ?	੪੮
੪. ਕਥਾ-ਕਾਵਿ ਕੀ ਹੈ ?	੭੩
੫. ਵਾਰ ਕੀ ਹੈ ?	੭੫
੬. ਕਿਸਾ ਕੀ ਹੈ ?	੭੯
੭. ਮਹਾ-ਕਾਵਿ ਕੀ ਹੈ ?	੮੪
੮. ਗੀਤ ਕੀ ਹੈ ?	੮੮
੯. ਲੋਕ ਗੀਤ ਕੀ ਹੈ ?	੯੦

ਤੀਜਾ ਭਾਗ-

੧. ਨਾਟਕ ਕੀ ਹੈ ?	੯੭
੨. ਪੂਰਾ ਨਾਟਕ ਕੀ ਹੈ ?	੧੦੧
੩. ਇਕਾਂਗੀ ਕੀ ਹੈ ?	੧੦੫

੪. ਦੁਖਾਂਤ ਕੀ ਹੈ ?

(ਡਾਂ: ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਅਹੂਜਾ)	੧੧੩
੫. ਸੁਖਾਂਤ ਕੀ ਹੈ ?	੧੨੫
੬. ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕੀ ਹੈ ?	੧੩੨

ਚੌਥਾ ਭਾਗ-

੧. ਗਲਪ ਕੀ ਹੈ ?	੧੪੧
੨. ਨਾਵਲ ਕੀ ਹੈ ?	੧੫੧
੩. ਕਹਾਣੀ ਕੀ ਹੈ ?	੧੫੭
੪. ਗੋਂਦ ਕੀ ਹੈ ?	੧੬੮
੫. ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਰਨਣ ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ ਕੀ ਹੈ ?	੧੭੨

ਪੰਜਵਾਂ ਭਾਗ-

੧. ਵਾਰਤਕ ਕੀ ਹੈ ?	੧੭੭
੨. ਲੇਖ ਕੀ ਹੈ ?	੧੮੭
੩. ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਕੀ ਹੈ ?	੧੯੨

ਛੇਵਾਂ ਭਾਗ-

ਆਲੋਚਨਾ ਕੀ ਹੈ ?	
(ਡਾਂ: ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਅਹੂਜਾ)	੧੯੭

ਕੁਝ ਆਪਣੀ ਵਲੋਂ

ਕਲਾਕਾਰ ਬਣਾਏ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ, ਇਹ ਆਪੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਜਨਮਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਅਨੁਭਵ ਆਤਮਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਅੰਦਰੋਂ ਉਚਦੀਆਂ ਹਨ, ਫਲ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਵਾਂਗ ਤੇ ਫੁਲ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਰੰਗਾਂ ਵਾਂਗ। ਇਹ ਕਲਾ ਦੇ ਬੀਜ ਹਨ। ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਸੂਖਮਤਾ ਬਾਹਰੋਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ, ਸਿਖਾਏ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਆਲੋਚਕ, ਕਲਾ ਪਾਰਖੂ ਤੇ ਕਲਾ-ਸੋਹਜ-ਸੁਆਦ ਮਾਨਣ ਵਾਲੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸਿਖਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਕਲਾ ਦਾ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਭਾਵੇਂ ਕਲਾ ਆਪਣੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਇਹ ਬਾਹਰ ਮੁਖੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਘਟੇ ਘਟ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੰਗਾਰਿਆ ਤੇ ਸੰਵਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕਲਾਕਾਰ ਦਾ ਮੁਖ ਕਰਤਵ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਸੂਖਮਤਾ ਨਾਲ ਮਾਣੇ ਹੋਏ ਭਾਵ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਆਸਰੇ ਕਲਾ ਰਾਹੀਂ ਪਾਠਕ ਤਾਈਂ ਪੁਚਾਉਣਾ, ਤਾਂ ਜੋ ਗਤੀ ਸ਼ੀਲ ਪਰਕਿਰਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼

ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਲਰਜ਼ੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਮ ਜੋ ਕਲਾਕਾਰ ਨੇ ਕਲਾ ਰਾਹੀਂ ਸਾਂਭਿਆ ਹੈ, ਪਾਠਕ, ਸਰੋਤੇ ਤੇ ਦਰਸ਼ਕ ਲਈ ਫੇਰ ਉਹੋ ਸੱਵਛ ਸੁੰਦਰ ਅਨੰਦ ਮਾਨਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਕਲਾ ਸੰਦੰਧੀ ਅੰਭਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਵੇ। ਕਿਸੇ ਮੰਦਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਕਿਸੇ ਚਿਤਰ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਧਾਰਾ ਤਾਂ ਮਾਣੀ ਜਾਂ ਸ਼ਕਦੀ ਹੈ ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੋਵੇ।

ਕਲਾ ਦੀ ਪਰਖ ਲਈ ਕਲਾ ਨੂੰ ਮਾਨਣਾ ਪੈਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਣ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੀਨ ਟੋਣਾ ਪੈਦਾ ਹੈ। ਅੰਦਰ ਲੀਨ ਹੋਣ ਲਈ ਕਲਾ ਦੇ ਦਿਨਾਤਮਕ ਬਾਹਰਲੇ ਆਕਾਰਕ ਜਿੰਦਰੇ ਥੋਲੂਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਅਸਲੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹਦੇ ਹਨ।

ਆਲੋਚਕ ਨੇ ਸਿਰਜੀ ਕਲਾ ਦੀ ਛਾਣ ਬੀਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਸਥਾਈ ਤੇ ਛਿੰਨ ਝੰਗਰੀ ਤੱਤ ਲਭਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵਕਤਾ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿ ਕੇ ਅਗਲੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਲਈ ਅਗਵਾਈ-ਚਾਨਣ ਨਚੋੜਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਅਗ ਏਲਦੀ ਹੈ, ਆਪ ਸੜ ਕੇ ਲੋ ਕਰਦੀ ਹੈ ਇਨ ਬਿਨ ਕਲਾਕਾਰ ਵਾਂਗ। ਉਹਦਾ ਚਾਨਣ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਖਿਲਰਦਾ ਹੈ, ਆਲੋਚਕ ਉਸ ਸਿਕ ਨੂੰ, ਉਸ ਚਾਨਣ ਨੂੰ, ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਕਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕਠਾ ਕਰਕੇ, ਬੁਝੇ ਕਖਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਸੁਆਹ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਇਕਸਾਰ ਤੇ ਸੋਹਣਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਚਾਨਣ ਇਕਸਾਰ ਦੂਰ ਤਾਈ ਜਾ ਸਕੇ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਸਕੇ।

ਸਿਰਜਨਾਤਮਕਤਾ ਵਿਚ, ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਵਲਵਲੇ ਵਿਚ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦੁਧ ਵਿਚ ਈਡ ਵਾਂਗ ਪੌਲੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਚੇਤੰਨਤਾ ਨੂੰ ਸੋਹਜ ਸੁਆਦ ਲਭਣ ਦੇ ਯਤਨ ਨਾਲ ਰੰਗਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਲੋਚਕਾਂ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਇਕ ਸ਼ਰੀਣੀ ਵਿਦਿਆਰ-

ਬੀਆਂ ਦੀ ਹੈ । ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਰ ਚੋਂ ਕਲਾਕਾਰ ਤੇ ਆਲੋਚਕ ਕੰਵਲ ਉਪਜਦੇ ਹਨ । ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੈਂਤੜਾ ਸਿਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਕਲਾ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਬੇਹ ਤੇ ਨਾਨਕੇ ਦਾਦਕੇ ਸਮਝਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬਿਠਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸਾਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕਤਾ ਦੀ ਲਗਨ ਨੂੰ ਵੀ ਮੌਲਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਫੀਦੀ ਹੈ

ਸੋ ਅਸਾਂ ਸਰਲ ਸੌਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਵੰਨਗੀਆਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੂਪਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਬੰਧਤ ਤੇ ਨਿਰਨਾਜਨਕ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਸਣ ਦਾ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਠਦੀ ਜੁਆਨ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਦੇ ਆਸਰੇ ਸਾਡੀ ਕਲਾ, ਸਭਿਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹਰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਦੀ ਰੂਪ ਰੋਖਾ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਸਮਝ ਆ ਜਾਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬੈਠ ਜਾਵੇ । ਅਸਾਂ ਇਉਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਦਾਹਰਨ ਵੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਨੇਤਰ ਵਿਚਿਹਾਰ ਚੋਂ ਲਏ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਗਿਆਨ ਭਾਰਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਸੁਆਦੀ ਤੇ ਰਸਦਾਇਕ ਰਹੇ । ਸਾਨੂੰ ਪਕੀ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਯਤਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਕੋਮਲ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ, ਸਜ਼ਰੇ ਉਸ਼ਾ ਵਰਗੇ ਵਲਵਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਲਾ ਮਾਨਣ, ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਤਾ ਨੂੰ, ਨਵੀਂ ਸੂਝ ਨੂੰ ਕਲਾ ਪਰਖਣ ਤੇ ਸੁਰ ਹੋ ਰਹੇ ਨਵ ਜੋਬਨ ਹੁਲਾਰੇ ਨੂੰ ਕਲਾ ਉਪਜਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਢੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇਗਾ ।

ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਫਲ ਸਮਝਾਂਗੇ ਜੇ ਇਸ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਇਕ ਵੀ ਸੁਚੱਜਾ ਆਲੋਚਕ, ਇਕ ਵੀ ਅਸਲੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੇ ਇਕ ਵੀ ਉਚਾ ਸੁਚਾ ਕਲਾਕਾਰ ਉਪਜ ਸਕਿਆ ।

-ਲੇਖਕ

ਪ ਹਿ ਲਾ ਭਾ ਗ

- * पूँछास्त्रा की है ?
- * कला की है ?
- * साहित्र की है ?
- * सुंदरता की है ?
- * पिंगार की है ?

ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਕੀ ਹੈ ?

ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼, ਪਦ, ਆਦਿ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਸੰਖੇਪ, ਸੰਜੁਗਤ, ਨਿਰਨਾ-ਜਨਕ ਕਥਨ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਤੇ ਨਿਰਨਾ-ਜਨਕ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ, ਅਨੋਖਾ ਭਾਵ-ਪੂਰਬਕ, ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਕਰਮ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਮੁਖੀ ਤੇ ਬਾਹਰ-ਮੁਖੀ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਅਰਥ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਪਦ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਪਦ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਅਰਥ ਕੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਕੀ ਲੱਛਣ ਹਨ, ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਖਾਸ ਭਾਵ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਪਦ ਦੀ, ਸਾਰੀ ਤੇ ਬਹੁ-ਪਖੀ, ਕਲਾ-ਮਈ, ਅਖਰੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ ਜੋ ਪਦ ਵਿਚ ਸੁਝਾਈ ਗਈ ਕਲਾ-ਮਈ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਅਖਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਭਾਂਤ ਦਾ ਸੂਤਰ ਹੈ ਜੋ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਂਤ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਭਾਵ, ਅਰਥ, ਸਥਿਤੀ ਆਦਿ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਭਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰੀਚਯ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਚਯ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਭਾਵ-ਪੂਰਬਕ ਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰੀਚਯ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਕਲਾ ਕੀ ਹੈ ?

ਸਾਰੀ ਪਰਕਿਰਤੀ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਪਰਕਾਸ਼ ਚਾਨਣ ਜੋਤ ਦਾ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਅੰਦਰਲੇ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਚਾਨਣ ਤੋਂ ਪਰਕਾਸ਼-ਮਾਨ ਹੋਏ ਜੀਵਨ-ਅਣ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਹੈ।

ਮਨੁਖ ਸਾਰੀ ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਿਰਤਾਜ਼ ਹੈ। ਇਹ ਪਸੂ ਸਰੋਣੀ ਤੇ ਦੇਵ ਸਰੋਣੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਸੂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਤੇ ਚਿੰਨਤਾ ਕਰ ਕੇ ਦੇਵ ਬਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਅਨੇਖਾ ਸੰਜੋਗ ਹੈ। ਇਹ ਰਬ ਵੀ ਹੈ, ਪਸੂ ਵੀ ਹੈ, ਸ਼ੈਤਾਨ ਵੀ ਹੈ।

ਸਾਰੀ ਪਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਇਕ-ਮੁਖੀ ਸੁਜੀਵ ਅਣ੍ਹ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੂਹੀ ਆਤਮਕ ਬਿਜਲੀ ਰੋਂ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਗਿਆਨ, ਸੌਚ, ਅਨੁਭਵ ਹੈ—ਆਤਮਾ, ਦਾ ਤੇ ਆਤਮਾ ਦੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ ਦਾ।

ਆਤਮਾ ਅਮਰ ਹੈ, ਸਰੀਰ ਇਸ ਦਾ ਖੋਲ ਬਿਨਸਨ ਹਾਰ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਅੰਦਰਲੀ ਮਨੁਖੀ ਚਾਹ ਬਣ ਕੇ ਅਮਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਪਦਾਰਥ ਹੈ। ਪਦਾਰਥ ਸਮਾਂ ਭਾਵ ਸਮਾਂ-ਸੇਕ ਦਾ ਪਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸਹਾਰ ਸਕਦਾ ਤੇ ਗਲਤਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁਖੀ ਸਰੀਰ ਨੇ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਕਰ ਕੇ, ਉਲਾਦ ਉਪਜਾ ਕੇ, ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਖੂਹ ਲੁਆ ਕੇ, ਅਮਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਭੁਖ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਗਟਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਮਰ ਆਤਮਕ ਪੁਠ ਨਹੀਂ ਸ਼ੀ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਯਤਨ ਨਿਸਫਲ ਰਹੇ।

ਸੌ ਕਲਾ ਇਸ ਤੀਬਰ ਚਾਹ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ।

ਕਲਾ, ਸਰੀਰ ਦੇ ਨੌਆਂ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਪਏ ਅਸਰਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਤਮਾ ਉੱਤੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮਾਂ ਦਾ ਮਾਣਿਆਂ ਹੋਇਆ ਪਰਭਾਵ, ਅਮਰ ਬਣਾ ਕੇ ਇਉਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਕਿ ਦਰਸ਼ਕ ਸਰੋਤਾ ਵੀ ਉਸੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਗੜ੍ਹਦ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਤਦੇ ਕਲਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲੋਟਾ ਦਾ ਪਰਗਟਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਨੁਖੀ ਮਨ, ਜਿਵੇਂ ਉਪਰ ਦਸਿਆ ਹੈ, ਅਮਰ ਸੁਜੀਵ ਪਰਮਾਣੂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਸਚ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਛੇਤੀ ਬਾਹਰਲੇ ਪਰਭਾਵ ਨਾਲ ਸੂਖਮ ਹੋ ਕੇ ਸੁਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਲਾ ਆਪੇ, ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸਚ, ਜੋ ਬਾਹਰਲੇ ਪਰਭਾਵ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਹਲੂਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਨਾਲ ਸੁਰ ਹੋ ਕੇ ਤੇ ਆਪਣਾ ਨਿਜੀ ਮਿਟੀ ਦਾ ਆਕਾਰਕ ਘੰਠਾ ਵਿਸਾਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਸਾਂਝੀ ਸਮੂਹੀ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਸੁਰ ਹੋਣ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਨਚਣਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਪੈਰ ਨਚਣ, ਭਾਵੇਂ ਅਵਾਜ਼ ਬਰਬਰਾਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਂਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਬੁਰਸ਼ ਨਹੋ, ਭਾਵੇਂ ਪੋਟਿਆਂ ਨਾਲ ਤਾਰਾਂ ਲਰਜਣ, ਭਾਵੇਂ ਹਥਾਂ ਵਿਚ ਕਾਨੀ ਨੱਚੇ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਛੈਣੀਂ।

ਕਲਾ ਕਿਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਮਾਣ ਕੇ ਅਨੋਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ, ਅਨੋਖੀ ਨਜ਼ਾਰਤ ਨਾਲ, ਨਵੀਂ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕਤਾ ਨਾਲ, ਇਉਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਅੰਦਰਲੀ ਸਜੀਵ ਸ਼ਕਤੀ ਨਸ਼ਿਆ ਜਾਵੇ।

ਆਤਮਾ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਮੁੰਦਰਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਰ ਕੋਹਜ ਤੇ ਵਿਜੈ ਪਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਹਰ ਹਨੌਰੀ ਨੂੰ ਖਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ

ਲਈ ਕਲਾ ਅੰਦਰਲੀ ਸੂਖਮ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਬਾਹਰ-ਮੁਖੀ ਪਦਾਰਥਕ ਚਿਤਰ ਹੈ।

ਕਲਾ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਸ੍ਰੂਛਤਾ ਦੀ ਅਨੋਖੀ, ਸੂਖਮ ਤੇ ਸੁਸ਼ਾਉ-ਭਰੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ।

ਕਲਾ ਕਲਪਣਾ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਹੈ, ਹਵਾਈ ਤੇ ਸੁੰਨ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ।

ਕਲਾ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਉਗਾਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਮਨ ਨੇ ਘਟੋ ਘਟ ਘੜੀ ਪਲ ਲਈ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਅਮਰਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਅਮਰਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਲਾ ਦੀ ਕਾਵਿਕਤਾ ਹੈ ਤੇ ਆਧਾਰ ਘੁਟੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ—‘ਮਨ ਤੂੰ ਜੋਤ ਸਰੂਪ ਹੈ ਆਪਣਾ ਮੂਲ ਪਛਾਣ।’

ਜਦੋਂ ਇਹ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਕਲਾ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਕਲਿਆਨ-ਕਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਲਾ ਭਾਵੇਂ ਤਿੰਨ-ਪਖੀ ਪਥਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਲਾਈਆਂ ਤੇ ਪਧਰਾਈਆਂ ਵਿਚ, ਭਾਵੇਂ ਦੋ-ਪਖੀ ਰੰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਵਿਚ, ਭਾਵੇਂ ਆਵਾਜ਼ ਦੀਆਂ ਉਤਰਾਈਆਂ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ ਵਿਚ, ਭਾਵੇਂ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਨਾੜਾਂ ਨਾਲ ਪੁੰਘਰੀਆਂ ਵਿਚ ਤੇ ਪਠਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸਾਰੀਆਂ ਕੰਬਣੀਆਂ ਵਿਚ, ਅਖਰਾਂ ਦੀ ਕਲਾ-ਮਈ ਜੜਾਈ ਵਿਚ, ਪਰਗਟ ਹੋਵੇ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਇਕੋ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਕਿਸੇ ਮਨ ਦੀ ਅੰਦਰ-ਮੁਖੀ ਸੂਖਮਤਾ ਦਾ ਬਾਹਰ-ਮੁਖੀ ਪ੍ਰਗਟਾ। ਕਲਾ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਰਾਗ ਦਾ ਅਲਾਪ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਲੋਚਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ।

ਕਲਾ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁ-ਪਖੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ

ਇਹ ਇਕੋ ਹੈ—ਚਿਟੀ ਲੋ ਵਾਂਗ, ਰਬ ਵਾਂਗ ਤੇ ਆਤਮਾ ਵਾਂਗ,
ਪਰ ਪਦਾਰਥਕ ਭਾਂਡਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਤ ਰੂਪ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ,
ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਵਖ ਵਖ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਵਖ ਵਖ ਸ਼ਕਲ ਧਾਰਦਾ
ਹੈ। ਕਲਾ ਇਕ ਹੈ, ਕਲਾਕਾਰ ਅਨੇਕ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਇਕ
ਹੈ, ਕਿਰਨਾਂ ਅਨੇਕ।

ਕਲਾ ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਚਾ ਦੀ ਅਮਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਇਛਿਆ
ਤੋਂ ਜਨਮਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਕਲਾ ਭੂਤ ਭਵਿਖ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ
ਵਿਚ ਸਮੇਟਣ ਦਾ ਅਨੋਖਾ ਯਤਨ ਹੈ।

ਕਲਾ ਸਰੀਰ 'ਚੋਂ, ਘੁੰਘਰੂਆਂ 'ਚੋਂ, ਸਤਾਰ 'ਚੋਂ, ਅਖਰਾਂ ਦੇ
ਮੈਲ 'ਚੋਂ, ਪੱਥਰ 'ਚੋਂ ਜਨਮਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜੀ
ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ।

ਕਲਾ ਇਹ ਦਸਣ ਦਾ ਹੰਭਲਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਦਰਲਾ ਸੱਚਾ
ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਉਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਧੂੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਪਰ
ਮੈਲ ਉਸ ਦਾ ਲੱਛਣ ਨਹੀਂ, ਪਾਪ ਉਸ ਦਾ ਕਰਮ ਨਹੀਂ, ਬੁਰਾ
ਤਕਣਾ ਉਸ ਦਾ ਗੁਣ ਨਹੀਂ। ਤਦੇ ਤਾਂ ਕਲਾ ਸਮੇਂ ਦੇ ਤਲ ਉਤੇ
ਅਨੰਤਤਾ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਇਕ
ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਲਾ ਸਚ ਲਈ, ਇਕ ਬਿਹਬਲਤਾ ਹੈ, ਸੂਖਮ ਸੁੰਦਰ
ਅਨਭਵ ਲਈ ਤਰਲਾ ਹੈ।

ਕਲਾ ਨਿਜੀ-ਪਨ ਨੂੰ ਸਮੂਹੀ ਤੇ ਸਮੂਹੀ ਨੂੰ ਨਿਜੀ ਬਣਾ
ਕੇ ਸੂਫ਼ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ।

ਕਲਾ ਕਲਾਕਾਰ ਉਤੇ ਖਾਸ ਸਮੇਂ, ਖਾਸ ਭਾਂਡ ਦੇ ਪਏ
ਪਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਨਾ-ਜਨਕ ਤੇ ਨਸ਼ਿਆਉਣ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਹੈ।

ਕਲਾ ਕਲਪਣਾ ਨਾਲ ਤੇ ਦੂਰ-ਦਰਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਉਚੇ
ਪੱਧਰ ਤੇ ਮਾਣਿਆ ਵਲਵਲਾ ਹੈ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ

ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਦਰਸ਼ਕ ਵੀ ਮਾਣਨ ਦੇ ਜੋਗ ਹੋ ਜਾਣ ।

ਕਲਾ ਆਪ ਭੁਲਣ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਤੇ ਆਪਾ ਭੁਲਾਉਣ ਦੀ ਪਰੋਰਨਾ ਦੇਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ।

ਜਦ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਲਿਸਕਾਰਾ ਵੱਜਦਾ ਹੈ, ਵਲਵਲਿਆਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਲਹਿਰ ਉਪਜਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੀਆਂ ਪਸੂ-ਬਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲੀਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਲਹਿਰ ਕਲਾ ਦਾ ਬੀਜ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣਾ ਕਲਾਕਾਰ ਦਾ ਜਨੇਬਾ ।

ਕਲਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਅਨੰਦ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਪਰ ਨਿਰਾ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਅਨੰਦ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਖਾਸ ਭਾਂਤ ਨਾਲ, ਅਨੋਥੇ ਅਨੰਦ ਨਾਲ, ਨਸ਼ਿਆ ਕੇ, ਸਚ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਪਿਆਰ ਲਈ ਸੋਚਣ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਣਾ ਹੈ ।

ਕਲਾ ਤੇ ਕਲਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸਹਿਜ ਜੋਗ ਹੈ। ਕਲਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੂਖਮ ਪਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਨੂੰ, ਸਾਰੀ ਸੂਖਮਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ-ਪਨ ਨਾਲ ਸਮੂਹੀ ਰੰਗ ਦੇ ਕੇ, ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਰ ਕਰ ਕੇ ਪਰਜਵਲਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਹਾਨ ਕਰਤਾ ਹੈ ।

ਕਲਾ ਸੁਰ ਹੋਏ ਮਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਅਨੁਭਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਚੇਤੰਨਤਾ ਨਾਲ ਨਿਖਾਰ ਕੇ ਜਗਾਈ ਹੋਈ ਜੋਤ ਹੈ ਜੋ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਸਦੀਆਂ ਤੀਕ ਮਨੁੱਖੀ ਰਾਹ ਪਰਕਾਸ਼-ਮਾਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ।

ਕਲਾ ਇਕ ਕਲਾਤਮਕ ਜੁਗਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਰੂਪ ਨੂੰ ਰੂਪ-ਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਦਿਸ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਟੀ ਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਕਲਾ ਸੂਖਮ ਪਰ ਪਦਾਰਥਕ ਛਾਨਣੀ (filter) ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਅਮਰ ਤੱਤ, ਅਮਰ, ਅਨੰਦ, ਅਮਰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਛਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਕਲਾ ਕਿਸੇ ਅਮਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਹੈ ਜੋ ਕਲਾਕਾਰ ਆਪਣੀ ਅੰਦਰਲੀ ਸੁਰ ਹੋਈ, ਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵੀ ਸ਼ਕਤੀ

ਨਾਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ।

ਕਲਾ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਦੀ, ਰੰਗਾਂ ਦੀ, ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ, ਇੱਟਾਂ ਦੀ,
ਪੱਠਿਆਂ ਦੀ ਹਰਕੱਤ ਦੀ, ਆਪਣੀ ਲੋਚਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੀ, ਜੋ ਕਿਸੇ
ਮਹਾਨ ਅਪੂਰਤੀ ਤੋਂ ਜਨਮੀ ਹੈ, ਐਸੀ ਤਰਤੀਬ-ਮਈ ਤੇ ਅਨੰਦ-
ਮਈ, ਅਤ ਦੀ ਬਨਾਵਟੀ ਪਰ ਜੀਵਨ-ਮਈ, ਇਕਸਾਰ ਸੁਮਾਪੀ
ਸੰਜੋਗੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਹਰ ਭਾਂਤ ਦਾ ਸਰ ਸੁਚੱਮ,
ਉਚਿਆਈ, ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ, ਸਰਬੰਸਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਸਾਹਿਤ ਕੀ ਹੈ ?

ਸਾਹਿਤ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਕਲਾ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼ਬਦ-ਚਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਨੁਖੀ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਸ਼ਬਦਾਂਤਕ ਕਲਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਵੇਂ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਲੋਕ-ਰੀਤ ਤੇ ਜ਼ਬਾਨੀ ਚੇਤੇ ਕੀਤੇ ਮੰਤਰ ਆਦਿ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਛਾਪਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੁਖ ਮਨੋਰਥ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ ਲੱਛਣ ਸੋਹਜ ਸੁਆਦ ਉਪਜਾਉਣਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਤੀਕ ਪੁਚਾਉਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬੰਬ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਸਾ + ਹਿਤ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। 'ਸਾ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, 'ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ', ਤੇ 'ਹਿਤ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, 'ਪਿਆਰ', ਭਾਵ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ। ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਓ, ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਭਰਿਆ ਸਮੂਹੀ ਰੰਗ ਹੋਣਾ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਰੰਗ ਭਾਵੇਂ ਬਾਹਰ ਮੁਖੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਅੰਦਰ ਮੁਖੀ।

ਸਾਹਿਤ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸ਼ਬਦੀ ਤਸਵੀਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਹੈ।

ਕਈਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਆਦਰਸ਼ਕ ਹਾਰ ਤੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸੋਹਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਉਪਜਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸੋਹਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸੋਹਣੀ ਚਿਤਰੀ ਤਸਵੀਰ

ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਆਲ ਸ਼ਾਇਦ ਲਿਟਰੇਚਰ, ਜੋ ਲਾਤਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਦੇ ਅਰਥ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸੋਹਣੀ ਲਿਖਤ।

ਸਾਹਿਤ ਆਪਣੀ ਲੋਚਾਂ, ਆਪਣੇ ਮਾਣੇ ਹੋਏ ਪਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸੂਖਮਕਤਾ, ਨਜ਼ਾਰਤ ਤੇ ਪਿਆਰ ਭਰੇ ਅਨੋਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਮੌਲਿਕ, ਅਦਕੁਤ, ਪਰਬੁਧਤਾ ਭਰਪੂਰ, ਵਿਦਵਤਾ ਰੰਗੀ, ਦਿਲ-ਖਿਚਵੀਂ ਤਸਵੀਰ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਸਮੁੱਚੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮਨੁਖੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਅੱਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਪਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਚਿੱਠਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਓ, ਸਾਹਿਤ ਕੇਮਲ ਭਾਵਾਂ ਦਾ, ਖਿੜੇ ਅਨਖਿੜੇ ਵਲਵਲਿਆਂ ਦਾ, ਅੰਦਰ ਮੁੱਖੀ ਤਰੰਗਾਂ ਦਾ, ਸੁਰ ਹੋਏ ਮਨ ਦਾ, ਮਿਠੇ, ਛੁਕਵੇਂ, ਅਨੋਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਚਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਅਜੀਬ ਚਿਤਰ ਹੈ

ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਬਾਹਰਲੇ ਪਰਭਾਵ ਨਾਲ ਸੁਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰੰਗੀਨ ਚਿਤਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਉਸ ਪਲ ਪਲ ਬਦਲਦੇ ਪਰਕਿਰਤਕ ਜੀਵਨ 'ਚੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਲੈ ਕੇ ਬਣੇ ਅਨੋਖੇ ਚਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬਾਕੀਆਂ ਤਾਈਂ ਪੁਚਾਉਣ ਲਈ ਹੰਭਲਾ ਹੈ। ਤਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨ ਉਤੇ ਬੜੇ ਅਦੁਤੀ ਸੁਆਦਾਂ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ, ਲਰਜ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਆਪ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਾਣਦਾ ਸਗੋਂ ਬਾਕੀ ਮਨਾਂ ਤੀਕ ਪੁਚਾਉਣ ਦਾ ਵੀ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਛਿੰਨ ਭੰਗਰੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰਭਾਵ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਅਮਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰਭਾਵ ਤਦੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੀਲਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨਗੇ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਚ, ਸੁਚ ਤੋਂ ਦਲੇਰੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਸਾਹਿਤ ਸੁਚੱਮ ਨਾਲ ਸਰ ਪਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਦਲੇਰ ਕੰਮ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਰੂਹ ਦੀ ਲਿਖਤੀ ਅਵਾਜ਼ ਹੈ, ਸੋ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਨਿਜੀ ਬੋਲੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪਰਗਟ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਨਿਜੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹੀ, ਤੇ ਸਮੂਹੀ ਨੂੰ ਨਿਜੀ ਬਣਾ ਕੇ ਦਸਣ ਦਾ ਐਸਾ ਕਲਾਤਮਕ ਅਦਭੂਤ, ਅਨੋਖਾ, ਸੁਆਦੀ, ਕੀਲਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦੀ ਸਹਿਜੋਗ ਹੈ ਕਿ ਅੱਤ ਦਾ ਬਨਾਵਟੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਬਨਾਵਟ-ਰਹਿਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਇਹਦਾ ਕੰਮ ਨਿਰਾ ਸੁਆਦ ਦੇਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜੀਵਨ-ਉਤਸ਼ਾਹ ਪਰਫੁਲਤ ਕਰਕੇ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਪਵਿਤਰ ਮੁੱਢ ਬਣਾਉਣਾ ਵੀ ਹੈ

ਸਾਹਿਤ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਦੀ ਕਲਿਆਨ ਦਾ ਲਿਖਤੀ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਬੁਤਕਾਰੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਨਿਰਨਾ ਜਨਕ, ਸੰਗੀਤ ਨਾਲੋਂ ਤੇ ਨਿਰਤ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਬਹੁ ਪਖੀ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ਾਲ, ਪਰ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚਿਨਾਤਮਕ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੌਹਜ ਸੁਆਦ ਸ਼ਬਦ ਘੜਨ, ਸ਼ਬਦ ਜੜਨ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਲਪਣਾ, ਵਲ-ਵਲਿਆਂ, ਚੰਡੀਨਤਾ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਦਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਨ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਰਸ, ਸੁਆਦ, ਧੁਨੀ ਤੇ ਕੀਲਣ ਸ਼ਕਤੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਕਿਸੇ ਸੁਰ ਹੋਏ ਮਨ ਦੀ ਨਿਜੀ ਵਿਲਕਣੀ ਨੂੰ ਸਮੂਹੀ ਬਣਾ ਕੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਿਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਜੀਵਨ ਸਮਗਰੀ ਚੋਂ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਨ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਉਤੇ ਪਏ ਪਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ, ਆਪਣੀ ਕਲਪਣਾ ਤੇ ਬੁਧੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਕੇ, ਭਵਿਖ ਨੂੰ ਭੂਤ ਦੀਆਂ ਝਾਕੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਸਣ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬੀਨ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਰਭਾਵਾਂ ਨਾਲ, ਪ੍ਰਤੀਕਰਮਾ ਨਾਲ ਸੁਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਉਸ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਉਹ

ਸਾਹਿਤ ਹੈ ।

ਸਾਹਿਤ ਹਰ ਭਾਂਤ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਹਿਜੋਗ ਤੋਂ ਜਨਮ ਕੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁਖਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋ ਪੁਚਾਉਣ ਦਾ ਸੂਖਮ ਢੰਗ ਹੈ ।

ਸਾਹਿਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁਖਾਂ ਦੇ, ਮਨੁਖੀ ਭਾਵਾਂ ਦੇ, ਮਨੁਖੀ ਉਦਗਾਰਾਂ ਦੇ, ਮਨੁਖਤਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਨੰਦ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਵੇਗਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਹ ਸਮਾਂ ਹਦਾਂ ਤੋਂ ਉਤੇ ਉਠੇਗਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਕੇ ਅਮਰ ਬਣਦਾ ਜਾਵੇਗਾ ।

ਜੇ ਸੋਹਜ ਸੁਆਦ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਅਧਾਰਕ ਵਿਸ਼ਾ ਇਸ ਦੀ ਰੂਹ ਹੈ । ਉਦੇਸ਼-ਰਹਿਤ ਸਾਹਿਤ ਕਲਾਵਾਦ ਹੋ ਨਿਬੜੇਗਾ, ਨਸ਼ਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ । ਉਸ ਦਾ ਸੁਆਦ ਛਿੰਨ ਭੰਗਰੀ ਹੋਵੇਗਾ । ਉਹ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਂ ਨੂੰ ਲਤਾੜ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗਾ, ਤੇ ਨਿਰਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਪਰਚਾਰ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ, ਕਿਸੇ ਜੀਵਨ ਪਰਤੀਕਰਮ ਨੂੰ, ਕਿਸੇ ਅੰਦਰਲੇ ਲਰਜ਼ੀ ਨੂੰ, ਕਿਸੇ ਵਲਵਲੇ ਨੂੰ ਕਲਪਣ ਤੇ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦੀ ਭਠੀ ਵਿਚ ਗਾਲ ਕੇ ਸ਼ਬਦੀ ਜੜਤ ਰਾਹੀਂ ਇਉਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਕ ਨਸ਼ਾ ਜਿਹਾ ਆ ਜਾਵੇ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵੀ ਤੇ ਰੂਹ ਨੂੰ ਵੀ, ਆਤਮਾ ਧੋਤੀ ਜਾਵੇ, ਅਤ-ਰਿਪਤੀਆਂ ਤੋਂ ਜਨਮੀ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚ ਈਕਤਾ ਦਾ ਇਹਸਾਸ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਸਲੀ ਸਰਾਈਆਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਨਵੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਆ ਜਾਵੇ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਪਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਰਾਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਤੋਂ ਘਾਤਕ ਭਾਰ ਲਹਿ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਲੁਕੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਬਾਹਰਲੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਨਿਰਾਲੀ ਜੋਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਵੇ ।

ਸੇ ਸਾਹਿਤ ਦੰਗੇ ਮਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਮਲ ਪੜੀਆਂ ਦਾ ਕੋਮਲ

ਲਿਸ਼ਕਾਰਾ ਹੈ, ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਰਾਹਿਰਾਈਆਂ, ਉਤਰਾਈਆਂ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਗਿਆਨ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਕਲਾਤਮਕ ਬਣਤਰ ਨਾਲ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਬਣਤਰ ਹੀ ਜੀਵਨ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਨਗੂਣਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਬਣਤਰ ਇਕਲੀ ਨਗੂਣੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਬਣਤਰ ਵਸਤੂ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਹੈ ਤੇ ਨਿਰਾ ਭਾਂਡਾ ਅਮਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਸਾਹਿਤ ਤਿੰਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ—ਸਿਰਜਨ ਸ਼ਕਤੀ, ਮਾਨਣ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਤੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਤਦੇ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਜਾਨ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਅਨੇਖੀ ਸ਼ਬਦੀ ਜੁਗਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੋੜੀਂਦਾ ਪਰਭਾਵ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਹਰ ਸ਼ਬਦੀ ਜੁਗਤੀ ਤੇ ਲਿਖਤ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ।

ਸੁੰਦਰਤਾ ਕੀ ਹੈ ?

ਸੁੰਦਰਤਾ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਰਬਤਾ ਦਾ ਲਿਸ਼ਕਾਰਾ ਹੈ । ਸੁੰਦਰਤਾ ਰਬ ਦੀ ਸਰਗੁਣਤਾ ਦੀ ਰਾਵਾਹੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸਾਰੀ ਕਲਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ । ਸਚ ਹੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਹੈ । ਸੁੰਦਰਤਾ ਤਿੰਨ ਮਹਾਨ ਅਮਰ ਵਸਤਾਂ ਪਿਆਰ, ਭੁਸ਼ੀ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਹੈ ਤਦੇ ਤਾਂ ਸ਼ੈਲੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :-

For love beauty and delight
There is no death nor change,
It is we who are changed
Not they.

ਸੁੰਦਰਤਾ ਅੰਦਰਲੇ ਅਮਰ-ਰਬਤਾ ਭਰਪੂਰ ਅਣੂਆਂ ਦੀ ਬਾਹਰ ਮੁਖੀ ਇਕਾਗਰ ਝਲਕ ਹੈ, ਤਦੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਇਸ ਨੂੰ ਅਰਸ਼ੀ ਚੀਜ਼ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਤਿਵੇਂ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਰਸੋਂ ਆਵੇ
ਸੋਹਣਿਆਂ ਤੇ ਪੈ ਦਮਕ

ਸੁੰਦਰਤਾ ਹਰ ਭਾਂਤ ਦੇ ਸੁਆਪ ਤੋਂ ਜਨਮਦੀ ਹੈ । ਸੁੰਦਰਤਾ ਇਕ ਵਿਸਮਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਹੈ, ਇਕ ਮਨੁਖੀ ਵਲਵਲਾ ਭਰਪੂਰ ਲਚਕ ਹੈ । ਇਹ ਸੋਹਜ ਸੁਆਦ ਟੰਗੀ ਉੱਖ ਹੈ, ਇਕ ਰਬਤਾ ਭਰਪੂਰ ਨਸ਼ਾ ਹੈ ਜੋ ਲਕੀਰਾਂ, ਗੁਲਾਬੀਆਂ, ਬੇਢੀਗੀਆਂ, ਧਿੰਦੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ

ਸੁਮਾਪੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਤੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਰੋਤ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕਾਗਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਜਦ ਪਦਾਰਥਕ ਦਿੰਨਾਂ, ਅਕਾਰਾਂ ਤੇ ਅੰਦਰਲੇ ਦਿੰਨਾਂ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਮਿੱਠੀ ਜਿਹੀ ਝਲਕ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਜੋ ਦਰਸ਼ਕ ਤੋਂ ਮਲੋ ਮਲੀ 'ਵਾਹ' ਅਖਵਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। 'ਵਾਹ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਧੁਨੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਮਾਨਣ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਹੈ।

ਐਸਕਰ ਵਾਈਲਡ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਸੁੰਦਰਤਾ ਚਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੋਖਾ ਕਲਾਤਮਕ ਚਿਨ੍ਹ ਹੈ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਹਰ ਢੂਘੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੈ ਬਿਆਨਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਆਪ ਕੁਝ ਵੀ ਪਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ।"

ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੁਮਾਪੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਹੈ, ਸੁਮਾਪੀ ਜੜਤਾ ਹੈ, ਸੁਮਾਪੀ ਸੁਚਮਤਾ ਹੈ, ਅਨੋਖੀ ਰਬਤਾ ਭਰਪੂਰ ਸੁਮਾਪੀ ਦਲੇਰੀ ਹੈ, ਅਨੋਖੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸੁਮਾਪੀ ਸੰਜੋਗ ਹੈ। ਸੋ ਜਦ ਇਹ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅਨੋਖੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਬੂਟੇ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ 'ਛੁਲ' ਬਣ ਕੇ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਜਦ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸੋਹਜ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸੁੰਦਰਤਾ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੁੰਦਰਤਾ-ਲਿਸ਼ਕਾਰਾ ਮਨ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਇਕਾਗਰਤਾ ਤੋਂ ਪਿਆਰ ਰੋ ਜਨਮਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ।

ਕਲਾ ਆਪਣੀ ਅਪੂਰਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਬਣਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ।

ਸੁੰਦਰਤਾ ਹਰ ਭਾਂਤ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਦਾ, ਅਨੇਕਤਾ ਦਾ, ਅਨੋਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਰ ਹੋਣ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ।

ਸੁੰਦਰਤਾ ਭਾਵੇਂ ਸਰੀਰਕ ਨਕਸ਼ਾਂ ਤੇ ਰੰਗ ਰੂਪ ਨਾਲ, ਭਾਵੇਂ ਪਥਰ ਦੀਆਂ ਗੁਲਾਬੀਆਂ ਨਾਲ, ਭਾਵੇਂ ਰੰਗ ਛੋਹਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ

ਨਾਲ ਭਾਵੇਂ ਕੁਦਰਤੀ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ, ਭਾਵੇਂ ਬਦਲਾਂ ਤੇ ਕਿਰਨਾਂ ਦੇ ਘੋਲ ਨਾਲ, ਭਾਵੇਂ ਚੰਦ ਕਿਰਨਾਂ ਤੇ ਜਲ-ਤਰੰਗ ਦੀ ਕਿਕਲੀ ਨਾਲ, ਭਾਵੇਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਗਲਵਕੜੀ ਨਾਲ, ਭਾਵੇਂ ਪੂੰਗਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲੀਨ ਹੋਣ ਨਾਲ, ਭਾਵੇਂ ਚਿਨਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹਤ, ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਲਪਤ ਉਡਾਰੀ ਨਾਲ ਉਪਜਦੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਸਮਾਦੀ ਹੁਲਾਰਾ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਲਕਾ ਇਕੋ ਹੈ, ਇਹ ਸਭ ਇਕੋ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਹਨ। ਇਹ ਪੱਕੇ ਫਲ ਵਾਂਗ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਹਰਲੀ ਲਾਲ-ਮਈ ਚਮਕ ਅੰਦਰਲੀ ਮਿਠਾਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅੰਦਰਲੀ ਸੁਰ ਹੋਈ ਆਤਮਕ ਕਣੀ ਦੀ ਬਾਹਰ ਰੂਪੀ ਗਵਾਹੀ ਹੈ।

ਰਬ ਇਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤ ਤਾਂ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਹੈ ਪਰ ਸਾਰੀ ਇਕ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਮਾਰਦੀ ਹੈ।

ਕਲਾ, ਸਾਹਿਤ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਬਸ ਇਸ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਝਾਡੀ ਪਾਉਣ ਦਾ ਹੰਭਲਾ ਹੈ, ਇਸ ਰਬੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਨਾਲ ਸੁਰ ਹੋਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਅਪੂਰਨ ਅਕਾਰ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਜੋਤ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦਾ ਮਹਾਨ ਜੋਗ ਹੈ। ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੇਵਲ ਕੇਮਲਤਾ ਤੇ ਸੂਖਮਤਾ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਾਹਿਤ ਸੁੰਦਰਤਾ ਬਿਨਾ ਜੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਸਚ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਵਲਵਲਿਆਂ ਦੀ ਸੁਰਮ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਸੁਮਾਪੀ ਆਵਾਜ਼ ਧੁਨੀਆਂ, ਸੁਮਾਪੀ ਨਾਦ ਚਿਤਰਾ, ਸ਼ਬਦਾ ਬਿੰਬਾਂ, ਅਨੋਖੇ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਾਂ, ਮੌਲਿਕ ਅਲੰਕਾਰਾਂ, ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਉਪਜੇ ਰਾਗ-ਮਈ ਹੁਲਾਰੇ ਨਾਲ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਵੈਪੂਰਨ, ਅਕਾਲ ਤੇ ਅਮਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਪਿਆਰ ਕੀ ਹੈ ?

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ ਵੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਸਾਰੀ ਕਲਾ ਦਾ ਸੁਜੀਵ ਆਧਾਰ ਅਣੂ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਕਲਾ ਜਨਮ ਕੇ ਪਲਦੀ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਰਬ ਦਾ ਕਰਮਾਤਮਕ ਪਰਗਟਾ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਹੈ ਜੋ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਆਤਮਕ ਬੇੜੇ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਸੁਰ ਹੈਣ ਲਈ ਜੋਗ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਲੁਕੀ ਕਿਰਨ ਦੀ ਸਾਂਝ ਬਾਹਰ ਦੀ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚ ਪਛਾਣਨ ਦਾ ਵਿਸਮਾਦੀ ਯਤਨ ਹੈ।

ਪਿਆਰ ਆਪੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੈ, ਭਾਵ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਆਪਾ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਕੋ ਚੀਜ਼ ਹਨ, ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਵੇ ਕਿ ਸਾਰੀ ਕੁਦਰਤ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਿਆਰ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹਰ ਮਨ ਅੰਦਰ ਅਣੂ ਪਿਆਰ-ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਰਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਮਾਇਆ ਦੇ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਨਾਲ ਝਸਿਆ ਕੇ ਵਿੰਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਮਰ ਇਕਾਗਰਤਾ ਭੰਗ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੰਗ ਨੂੰ 'ਪਾਲਿ' 'ਕਾਲੁਕ' ਮਸ਼ਕਾਨ, ਮਿਟੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਲਿਸ਼ਕਾਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਣੂਆਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਿਆਰ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਰਿਦਾ ਕੈਮਲ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੀਕ

ਸੀਮਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਆਤਮਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਸੁੰਦਰਤਾ-
ਦਰਸ਼ ਰਬੀ ਮੇਲ ਹੈ ਤਦੇ ਨੰਹ੍ਹੇ ਨਾ ਲਗਦੇ ਜੋਰੀਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।
ਇਹ ਮੇਲ ਕੋਈ ਪਿਛਲੀ ਪਛਾਣ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਅਣੂ ਛੇਰ
ਸੰਪੂਰਨ ਨਿਰਰੁਣ ਰੂਪ ਧਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਨ
ਵਿਚ ਸੂਖਮਤਾ ਤੇ ਤਿਆਗ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਿਨਾ ਕਲਾ
ਉਪਜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਦੋਂ ਤੀਕ ਕਲਾ ਨਹੀਂ
ਉਪਜਦੀ ਜਦ ਤੀਕ ਸਾਰੀਆਂ ਇਕ ਰੁਚੀ 'ਸੁੰਦਰਤਾ ਲਗਨ' ਦੇ
ਅਧੀਨ ਨਾ ਹੋਣ, ਜਿਸ ਬਿਨਾ ਚਾਅ ਨਹੀਂ ਉਪਜਦਾ ਜੋ ਪਿਆਰ
ਦਾ ਅਸਲੀ ਚਿਨ੍ਹ ਹੈ।

ਪਿਆਰ ਦੇਂਹ ਦੀ ਮੌਤ ਨਹੀਂ, ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਦੀ
ਬੇਤਰਤੀਬੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੈ। ਇਸ ਮੌਤ ਨਾਲ ਦੇਹ ਦਾ ਕਿਆਸ ਨਹੀਂ
ਰਹਿੰਦਾ।

ਪਿਆਰ ਸਹਿਜ-ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਸਮਾਧੀ
ਵਿਚ ਹਰ ਚੀਜ਼ 'ਚੋਂ ਨੂਰ ਚਿੰਗਿਆੜੀ ਨਿਕਲੀ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
ਪਿਆਰ ਤੇ ਤਰਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸੰਜੋਗ ਹੈ ਜੋ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸੇਵਾ ਬਕਾਵਟ ਹੈ ਤੇ ਪਿਆਰ ਵੀ ਸੇਵਾ
ਤੋਂ ਬਿਨਾ, ਤੇ ਮਿਠਾਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਤੇ ਤਰਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਇਕ ਪਖੜ
ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਿਆਰ ਹਰ ਰਿਦੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਹੈ, ਸੁੰਦਰਤਾ, ਇਸ
ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪਿਆਰ ਇਕਾਗਰਤਾ ਤੇ ਲੀਨਤਾ ਦਾ ਪਰਕਾਸ਼ ਹੈ, ਪਰਕਾਸ਼
ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਪਿਆਰ ਸਮਾਂ, ਕਾਲ ਤੇ
ਸਬਾਨ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ, ਤਦੇ ਤਾਂ ਟੈਨੀਸਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਰਤ
ਕਰਤੇ ਤੇ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ।

No laps of moon can conquer lori

ਪਿਆਰ ਕਰਮ ਜਾਂ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ, ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਚਾਈ ਤੇ ਸਚ ਦੀ ਤੜਪ, ਉਦਗਾਰਤਾ ਦੀ ਹਵਾ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਮੇਕ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਭਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਿਖਰਦਾ ਹੈ।

ਪਿਆਰ ‘ਅਸਲੇ’ ਦੀ ਮਹਿਕ ਹੈ, ਦਾਤੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਦੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਰੂਹ ਦੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਹੈ, ਪਿਆਰ ਗਿਆਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਸਾਰੇ ਗਿਆਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਅਤਰ ਹੈ।

ਜਦ ਮਨ ਸੁਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਅੰਦਰਲੇ ਅਣੂਆਂ ਦੀ ਬਿਜਲੀ ਰੋਆਂ ਦੀ ਤਾਰ ਸੁੜਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਅੰਦਰ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਉਸਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰੋਮ ਰੋਮ ਝਰਨਾਹਟ ਛਿੜਦੀ ਹੈ, ਇਕ ਲਰਜਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਮਨ ‘ਸਮੂਹ’ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮਨ ਸਾਰੇ ਪਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਇਸ ਪਰਭਾਵ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਗੜ੍ਹਦ ਕਰਨ ਲਈ ਹੰਡਲਾ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੰਡਲਾ ‘ਕਲਾ’ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਦ ਇਹ ਕਲਾ ਸੂਖਮ ਚਿਨਾਤਮਕ ਅਖਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੇ ਪਿਆਰ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਦੇ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਸਮੁੰਦਰ ਵਰਗੇ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰਾਈਆਂ, ਛੂਘਾਈਆਂ, ਛੱਲਾਂ, ਛੱਲਾਂ ਦਾ ਘੋਲ, ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਿਆਰ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰੱਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਤਾਣੂਆਂ ਦੀ ਲਾਲੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਨੰਦ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਵੱਡਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਦੂਜਾ ਭਾਗ

ਸ਼ਾਹ ਮਿਰਾਨ ਬੰਬੀ

- * कविता की है ?
- * हँस की है ?
- * अलंकार की है ?
- * कषा-काढ़ि की है ?
- * वार की है ?
- * किंसा की है ?
- * महां-काढ़ि की है ?
- * गीत की है ?
- * लोक-गीत की है ?

ਕਵਿਤਾ ਕੀ ਹੈ ?

ਜਦ ਮਨ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਨਾਲ ਸੁਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਅਣੂ ਕਿਸੇ ਪਿਆਰ ਬਿਹਬਲਤਾ ਵਿਚ ਇਕਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਸੰਜੋਗ 'ਚੋਂ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਨਸ਼ਾ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨ ਪਦਾਰਥਕ ਆਕਾਰ ਤੇ ਆਲਾ ਦੁਆਲਾ ਵਿਸਾਰ ਕੇ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਪਰ ਲਾ ਕੇ ਉਡਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਲੈ-ਮਈ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਗਾ ਉਠਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੈ ਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਪਰਗਟਾ ਕਵਿਤਾ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ।

ਤਦੇ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਮੋਏ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਮਿਠੇ ਬਚਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਇਕ ਕਲਪਤ ਮਨੋਵੇਗ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਚੰਗੇ ਖੁਸ਼ ਮਨਾਂ ਦੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਸੁਹਾਣੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਦੀ ਉਗਾਹੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਏਕਤਾ ਦਾ ਇਹਸਾਸ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਸੁਰ ਹੋਏ ਮਨ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਵਜਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਇਕ ਅਰਸ਼ੀ ਅਵੇਸ਼ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਅਨੰਦ, ਸੁੰਦਰਤਾ, ਸਚ, ਸੁਚਮ, ਪਿਆਰ, ਸਦਾਚਾਰ ਸਾਰੇ ਛੁਲਾਂ ਦਾ ਅਤਰ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੁਲਾਂ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਦਾ ਰਬੀ ਮਾਖਿਓਂ ਹੈ ਤੇ ਅਨੇਖਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਹੈ।

ਸਾਰੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਵੰਨਰੀਆਂ 'ਚੋਂ ਕਵਿਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਪਜੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਈਧ ਧੜਕਦੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਹੈ, ਲਹੂ ਦੀ ਲਾਲੀ ਨਾਲ ਹੈ, ਸਾਹਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਨਾਲ ਹੈ, ਨਿਰੇ

ਸਰੀਰ, ਗਿਆਨ, ਅਕਲ, ਬੁਧੀ ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ । ਸੋ ਜਦ ਮਨੁਖੀ ਰਿਦਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਧੜਕਿਆ, ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਨਸ਼ਿਆ-ਇਆ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤਕ ਗੁਟਕਿਆ, ਚੜ੍ਹਦਾ ਸੂਰਜ ਵੇਖ ਵਿਸਮਾਈ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆਇਆ, ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਕਲੋਲ ਤਕ ਕੇ ਜਦ ਉਸ ਦੀ ਰਗ ਰਗ ਲਰੜੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਉਚਰਿਆ, ਪਰਗਟਾਇਆ, ਉਹ ਸਭ ਕਵਿਤਾ ਸੀ ।

ਤਾਂਹੀਓਂ ਕਵਿਤਾ ਰਹੁਰੀਤ ਤੇ ਪਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰਮੁਖੀਆਂ ਤੇ ਅੰਦਰਮੁਖੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਰਖਦੀ ਹੈ । ਕਵਿਤਾ ਇਕ ਅਨੋਖਾ ਮਨੋਵੰਗ ਹੈ ਜੋ ਤੁੱਘੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਾਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਿਰਨੇ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ।

ਕਵਿਤਾ ਸਚ ਲਈ ਅਨੋਖੀ ਤੜਪ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਚ ਬਿਨਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਧੂਰੀ ਹੈ ਤੇ ਸਤ ਖੋਖਲਾ ਹੈ ।

ਕਵਿਤਾ ਜੀਵ ਤੇ ਪਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਲੈ-ਮਈ ਤੇ ਰਾਗ-ਮਈ ਚਿਨਾਤਮਕ ਤਸਵੀਰ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਸੁੰਦਰਤਾ ਲਈ ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਤੇ ਸੁਖਮ ਬਿਹਬਲਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਹੀਓਂ ਇਹ ਹੰਸ ਵਾਂਗ ਸਾਡੇ ਦਿਲ-ਸਾਗਰ 'ਚੋਂ ਅਨੰਦ-ਮਈ ਉਚੇ ਸੁਚੇ ਭਾਵ-ਮੌਤੀ ਕਢ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਲਿਆਨ ਲਈ ਖਿਲਾਰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਭ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਕਵਿਤਾ ਸਾਰੇ ਗਿਆਨਾਂ, ਵਿਗਿਆਨਾਂ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸਾਹ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਅਗੇ ਪਿਛੇ ਸਭ ਪਾਸੇ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਨਸ਼ਾ ਉਸਾਰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਫਲ ਦੀ ਮਹਿਕ ਸਾਰੇ ਮਹਿਕ ਖਿਲਾਰਦੀ ਹੈ । ਕਵਿਤਾ ਅੰਦਰ ਲੁਕੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਨੋਖੀ ਸੰਗੀਤਕ ਟੁੰਬਣ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਜਕੜੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ । ਇਹ ਇਕ ਭਾਵ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਨਾਲ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ,

ਸਗੋਂ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਕੰਦਰ ਤੇ ਘੇਰਾ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਰਬ ਦੀ ਸਰਗੁਣਤਾ ਵਾਂਗ ਰਬਤਾ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਸਰ ਅਭਿਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਦੇ ਤਾਂ ਸ਼ੈਲੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਲੁਕੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੋਂ ਘੁੰਡ ਚੁਕਦੀ ਹੈ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਦੀ ਹੈ, ਕੋਹਜ 'ਚੋਂ ਸੁਹੱਪਣ ਲਭਦੀ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਇਕ ਵਿਸਮਾਦੀ ਅਨੰਦ ਹੈ, ਇਕ ਅਨੋਖਾ ਸੁਆਦ ਹੈ, ਭਾਵ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਅਨੰਦ ਹੈ; ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਵਲਵਲਿਆਂ ਨਾਲ, ਆਪਣੀ ਅੰਦਰਲੀ ਜੋਤ ਨਾਲ ਨਸ਼ਿਆ ਕੇ ਝੂਮਣਾ ਹੈ; ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਂਝੀ ਰੰਗਣ ਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਵਾਧੂ ਮਾਨਸਿਕ ਭਾਰ ਦੀ ਧੂੜ ਲਹਿ ਜਾਵੇ। ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਸੋਹਣੀਆਂ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਇਕਾਂਤ ਸੁਖਾਵੀਂ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਕਵਿਤਾ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਗੁਝਾ ਭੇਦ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਦਾਚਾਰ ਪਿਆਰ ਤੇ ਜੀਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਿਆਰ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰੂਹ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਉਸ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਨਾ ਬਦਲਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁਖੀ ਸੁਭਾਵ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਸਾਂਝੇ ਮਨੁਖੀ ਵਲਵਲਿਆਂ ਦੀ ਰੰਗਣ ਤੇ ਪਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਅਨੌਕ ਰੰਗਣਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਨੋਖੀ ਪਵਿਤਰਤਾਈ ਉਪਜਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਚਾਨਣ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਬਣ ਕੇ ਹਰ ਭਾਂਤ ਦਾ ਅੰਨ੍ਹੇਂ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਜਕੜੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ।

ਕਵਿਤਾ ਕਲਪਣਾ ਸ਼ਕਤੀ, ਉਡਾਰੀ, ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਦੂਰ ਦਰਸ਼ੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਨੋਖਾ ਪਾਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕਵਿਤਾ ਸ਼ਕਤੀ-ਸ਼ਾਲੀ ਮਨੋਵੇਗ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਨਰੋਆ ਤੇ ਅਰੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਸਰਤ ਸਰੀਰਕ ਪਠਿਆਂ ਨੂੰ।

ਕਵਿਤਾ ਉਹ ਸੋਮਾਂ ਹੈ ਜਿਸ 'ਚੋਂ ਹਰ ਉਤਮ ਹੁਲਾਰਾ,

ਅੰਦ, ਸੁੰਦਰਤਾ, ਪਿਆਰ-ਪੀੜ, ਸਚ ਸੁਚਮ ਜਨਮਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਉਹ ਸਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਹਰ ਵਿਸ਼ਾ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਰਬਤਾ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਕੋਹਜ 'ਚੋਂ ਰਬਤਾ-ਕਿਰਨ ਲਭਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਆਪ ਅਮਰ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮਾਏ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਵੀ ਅਮਰ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਸੁਰ ਹੋਈ ਆਤਮਾ ਦਾ ਆਪ ਮੁਹਾਰਾ, ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਉਪਜਿਆ ਆਵੇਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਪਰਗਟਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਲੈ, ਮਟਕਾ, ਰੂਪ ਆਦਿ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਚੰਗੀ ਰਸ ਉਸਾਰਨ ਵਾਲੇ, ਚੰਗੀ ਸੁਹਣੇ, ਸੁਥਤੇ, ਨਿਖਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਕਲਾ-ਮਈ ਤੇ ਰਾਗ-ਮਈ ਸੰਜੋਗ ਹੈ। ਚੰਗੀ ਵਲਵਲੇ, ਚੰਗੀ ਵਿਚਾਰ, ਚੰਗੀ ਕਲਪਣਾ, ਚੰਗੀ ਉਡਾਰੀ, ਮਨ ਦੀ ਕੋਮਲਤਾ, ਮਨ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕਤਾ, ਅਨੁਭਵ, ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ ਚਿੰਗਿਆੜੀ ਦੇ ਇਹਸਾਸ ਨਾਲ ਉਪਜਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਸ ਸ਼ਬਦ-ਅਰਥਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਸ਼ਬਦ ਚਿਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਭਾਵ-ਚਿਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਨਾਚ ਚਿਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਰਾਹੀਂ, ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ, ਜੀਵਨ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ, ਸ਼ਬਦ ਧੁਨੀ ਦੀ ਸੂਝ ਨਾਲ ਉਪਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲੈ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਛੰਦ-ਬੰਦੀ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਾਲ ਉਪਜਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਕਰਤਵ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸ਼ਬਦ ਘੜਤ, ਸ਼ਬਦ ਜੜ੍ਹਤ, ਅਨੁਪਰਾਸ, ਸ਼ਬਦ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਉਹੋ ਹੀ ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ ਜੋ ਰਸ ਤੇ ਲੈ ਦੋਹਾਂ ਵਲੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਵੇ। ਲੈ ਨੇ ਮਨ ਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆਉਣਾ ਹੈ, ਰਸ ਨੇ ਨਸ਼ਿਆ ਕੇ

ਟੁਬਣਾ ਤੇ ਪਰਕਾਸਮਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਲੈ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਪਹੁੰਚ ਸਰੀਰ
ਤੀਕ ਹੈ, ਰਸ ਦੀ ਮਨ ਤੀਕ, ਅੰਦਰ ਆਤਮਾ ਤੀਕ।

ਛੰਦ ਜੋ ਲੈ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਸੰਗੀਤ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ,
ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਕੈਦ ਨਹੀਂ, ਉਤਸ਼ਾਹ ਹੈ, ਹੁਲਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਨਿਵਾਣ
ਜਲ-ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵੇਗ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਜੀਉ ਆਇਆਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ
ਤੇ ਕਲਾ-ਮਈ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਛੰਦ ਕੀ ਹੈ ?

ਛੰਦ ਦਾ ਮੁਖ ਮਨੋਰਥ ਲੈ ਉਪਜਾਉਣਾ ਹੈ । ਲੈ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਅਖਰਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਸੁਮਾਪ ਨਾਲ ਉਪਜਦੀ ਹੈ, ਲੰਮੀਆਂ, ਛੋਟੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ, ਠਹਿਰਾ, ਖਾਸ ਅਵਾਜ਼ ਦੇ ਦੁਹਰਾ ਤੇ ਖਾਸ ਅਵਾਜ਼ ਵਾਲੇ ਅੰਤ ਨਾਲ ਉਪਜਦੀ ਹੈ ।

ਛੰਦ ਵਾਕਾਂ ਜਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਐਸਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ, ਐਸਾ ਮੇਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਹਰ ਤੁਕ ਵਿਚ ਤੇ ਤੁਕ ਦੇ ਹਰ ਭਾਗ ਵਿਚ ਅਖਰਾਂ ਜਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਜਾਂ ਗਣਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਕਸਾਰੀ ਰਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਹਰ ਤੁਕ ਵਿਚ ਧੁਨੀ—ਉਤਰਾ—ਚੜ੍ਹਾ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਰਹੇ । ਹਰ ਤੁਕ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਹਰ ਠਹਿਰਾ ਉਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਅਵਾਜ਼ ਉਪਜਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਰਨ ਵਰਤੇ ਜਾਣ । ਇਸ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਤੌਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਕ ਛੰਦ ਦੀ ਹਰ ਤੁਕ ਜਾਂ ਸਤਰ ਦਾ ਤੌਲ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਪੂਰਨ ਕਵਿਤਾ ਬਣਦੀ ਹੈ । ਹਰ ਵਖਰੇ ਛੰਦ ਦਾ ਤੌਲ ਵਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਠਹਿਰਾ ਵਖਰਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਜਾਂ ਅੰਤ ਵਿਚ ਲੰਮੀਆਂ, ਛੋਟੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਤੁਕਾਂਤ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਰ ਕੇ ਛੰਦ ਦਾ ਰੂਪ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਸੋ ਛੰਦ ਦਾ ਲੱਛਣ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ, ਬਿਸ਼੍ਵਾਸ ਅਤੇ ਤੁਕਾਂਤ ਤੇ ਵਰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਖਾਸ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਖਾਸ ਲੈ ਉਪਜਦੀ ਹੈ ।

ਪਿੰਗਲ ਕੀ ਹੈ ?

ਜਿਹੜੀ ਵਿਦਿਆ ਛੰਦਾ ਬੰਦੀ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿੰਗਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਤੇ ਛੰਦਾ ਬੰਦੀ ਦੇ ਨਿਯਮ ਰਿਸ਼ੀ ਪਿੰਗਲ ਨੇ ਬਣਾਏ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੀ ਇਸ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਨਾਂ ਪਿੰਗਲ ਪੈਗਿਆ।

ਵਰਣ-ਅਖਰ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲਗ ਸਮੇਤ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਤ੍ਰਾ-ਉਹ ਸਮਾ ਜੋ ਮੁਕਤਾ ਅਖਰ ਉਚਾਰਨ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਲਘੂ-ਜਿਸ ਵਰਣ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਮੁਕਤਾ ਅਖਰ ਉਚਾਰਨ ਜਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਲਗੇ, ਜਿਵੇਂ ਕ, ਸ ਮੁਕਤਾ, ਸਿਹਾਰੀ, ਔਂਕੜ। ਲਗਾਂ ਵਾਲੇ ਅਖਰ 'ਲਘੂ' ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ-ਕ, ਕਿ, ਕੁ ਨਿਸ਼ਾਨੀ (1)

ਗੁਰੂ-ਜਿਸ ਵਰਣ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਮੁਕਤਾ ਅਖਰ ਉਚਾਰਨ ਤੋਂ ਦੁਗਣਾਂ ਸਮਾਂ ਲਗੇ ਜਿਵੇਂ ਕਾ, ਕੇ, ਕੰਨਾ, ਬਿਹਾਰੀ, ਦੁਲੈਂਕੜੇ ਲਾਂ, ਦੁਲਾਈਆਂ, ਹੋੜਾ, ਕਨੌੜਾ ਅਧੱਕ ਤੇ ਟਿਪੀ ਵਾਲੀ ਅਖਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ-ਕਾ, ਕੀ, ਕੂ, ਕੇ, ਕੈ, ਕੋ, ਕੌ, ਕੱ, ਕੰ। ਇਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ (s) ਹੈ। ਬਿੰਦੀ ਦਾ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ।

ਗਣ-ਵਰਣਾ ਜਾਂ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਐਸਾ ਇਕੱਠ ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਛੰਦ ਦੀ ਚਾਲ ਉਸਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਰਣਿਕ ਗਣ-ਉਹ ਗਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਅਖਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੇ ਅਖਰ ਜਾਂ ਵਰਣ ਤਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲਗੂ, ਗੁਰੂ ਨੂੰ

ਵਖ ਵਖ ਥਾਂ ਤੇ ਰਖਣ ਨਾਲ ਅਠ ਗਣ ਬਣਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਹ
ਹਨ :—

ਯਗਣ	1SS	ਜਿਵੇਂ	ਕੁਹੜਾ
ਮਗਣ	SSS	”	ਚੜੀਆਂ
ਤਗਣ	SS1	”	ਸਟੂਲ
ਰਗਣ	S1S	”	ਫਾਲਸਾ
ਜਗਣ	1S1	”	ਪਲੇਟ
ਭਗਣ	S11	”	ਸੂਤਰ
ਨਗਣ	111	”	ਸੂਰਤ
ਸਗਣ	11S	”	ਲੜਕਾ

ਚੇਤੇ ਕਰਨ ਦਾ ਗੁਰ ਜਾਂ ਸੂਤਰ ਇਹ ਹੈ :—

ਯਾਮਤਾ ਰਾਜ ਭਾਨ ਸਲਾਰੀ

ਇਸ ਸੂਤਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਠਾਂ ਅਖਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਰ ਕੇ
ਪਿਛੇ 'ਗਣ' ਲਾਓ, ਅੱਠੇ ਗਣ ਬਣ ਜਾਣਗੇ ਜਿਵੇਂ :—

ਯ + ਗਣ — ਯਗਣ

ਜੇ ਤੁਪ ਲਭਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗਣ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਖਰ ਸੂਤਰ ਦੇ
ਅਖਰਾਂ 'ਚੋਂ' ਲਭੇ ਤੇ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਂਦੇ ਦੇ ਅਖਰ ਲਗਾਂ ਸਮੇਤ ਨਾਲ
ਰਲਾ ਲਾਓ। ਜਿਵੇਂ ਵਗਨ ਦਾ ਰੂਪ 'ਭਾਨਸ' ਹੋਵੇਗਾ।

ਮਾਡ੍ਰਿਕ ਗਣ ਉਹ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਮਾਡ੍ਰਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ
ਹੀ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਖਰਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ।

ਇਹ ਪੰਜ ਹਨ :—

ਟਗਣ ਈ ਮਾਡ੍ਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਰਤਾਰੀ ਪੀਠੀਏ

ਠਗਣ	੫ ਮਾਤ੍ਰਾਂ	ਕਰਤਾਰ ਬੁਲਾਵਾ
ਡਗਣ	੪ ਮਾਤ੍ਰਾਂ	ਕਾਕਾ, ਸਕਦੀ
ਛਗਣ	੩ ਮਾਤ੍ਰਾਂ	ਕਰਮ, ਕਈ
ਣਗਣ	੨ ਮਾਤ੍ਰਾਂ	ਕਰ, ਪੀ

ਟਗਣ ਦੇ ਤੇਰਾਂ ਰੂਪ, ਠਗਣ ਦੇ ਅਠ ਰੂਪ, ਡਗਣ ਦੇ ਚਾਰ ਰੂਪ, ਛਗਣ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਤੇ ਣਗਣ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਤੁਕ ਜਾਂ ਚਰਨ-ਛੰਦ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਤਰ ਨੂੰ ਚਰਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਤੁਕਾਂਤ-ਜਿਥੇ ਛੰਦ ਦੀ ਤੁਕ ਅੰਤ ਹੋਵੇ।

ਵਿਸਰਾਮ-ਤੁਕ ਦਾ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਜਿਸ ਉਤੇ ਤੁਕ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਠਹਿਰਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਵੇਂ :-

ਹੋਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮਸਤੀ ਚੰਗੀ,
ਰਖਦੀ ਸਦਾ ਟਿਕਾਣੇ।

ਚੰਗੀ ਤੇ ਵਿਸ਼੍ਵਾਮ ਹੈ, ਟਿਕਾਣ ਤੇ ਤੁਕਾਂਤ।

ਛੰਦ ਦੀਆਂ ਭਾਂਤਾਂ :-

ਛੰਦ ਤਿੰਨ ਭਾਂਤਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਰਣਿਕ ਛੰਦ-ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਵਰਣ ਭਾਵ ਅਖਰ ਹੀ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਮਾਤਰੇ ਨਹੀਂ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ। ਜਿਵੇਂ-ਕਵਿਤਾ, ਕੋਹੜਾ ਆਦਿ।

ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਛੰਦ-ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਮਾਤ੍ਰੇ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਖਰ ਤੇ ਗਣਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ।

ਗਣਿਕ ਹੰਦ-ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 'ਗਣ' ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਛੰਦ ਦੀ ਚਾਲ ਉਸਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਰਣਿਕ ਛੰਦ

ਕਬਿਤ—ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ

ਹਰ ਤੁਕ ਵਿਚ ੩੧ ਜਾਂ ੩੨ ਅਖਰ

੮ + ੮ + ੮ + ੯ ਜਾਂ ੮ + ੮ + ੮ + ੮

ਦੋਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ —

ਫੁਲਾਂ ਦੀ ਪਟਾਰੀ ਪੀਲੇ, ਭੋਛਣੀ ਮਿੰਗਾਰੀ ਇਹ,

ਛਲੈਡੋ-ਜਹੀ ਨਾਰੀ ਜਿਹੜੀ ਚੰਚਲ ਕੁਮਾਰੀ ਹੈ ।

ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ।

ਕੋਰੜਾ—ਚਾਰ ਜਾਂ ਵਧ ਤੁਕਾਂ

ਤੇਰਾਂ ਅਖਰ ਜਾਂ ਚੌਦਾਂ ਅਖਰ

੬ + ੭ ਜਾਂ ੭ + ੭

ਜਿਵੇਂ—ਚਾਤ੍ਰੂਕ ਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਜੱਟ

ਪੱਗ ਝੱਗਾ ਚਾਦਰ ਨਵੇਂ ਸਵਾਇ ਕੇ ।

ਸੰਮਾਂ ਵਾਲੀ ਡਾਂਗ ਉਤੇ ਤੇਲ ਲਾਇ ਕੇ ।

ਵਰਣਿਕ ਸਵੱਯਾ—ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ

੨੩ (੧੨ + ੧੧) ਅਖਰ

ਜਾਂ ੨੪ (੧੨ + ੧੨) ਅਖਰ

ਪ੍ਰੇਮ ਬਿਨਾਂ ਕੀ ਜੀਵਨ,

ਸੇਵ ਬਿਨ ਪ੍ਰੇਮ ਰੁੱਖਾ

(੧੩)

(੧੨)

ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ।

ਮਾਤਿ੍ਰੂਕ ਛੰਦ

ਮਾਤਿ੍ਰੂਕ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਮਾਤਰੇ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਖੀਰ
ਹਰ ਤੁਕਾਂਤ ਵਿਚ ਲਘੂ ਗਰੂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਇਕੋ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ।

ਚੌਪਈ—

੪ ਤੁਕਾਂ

੧੫ (੮ + ੭) ਜਾਂ ੧੬ (੮ + ੮) ਮਾਤ੍ਰੇ

ਅੰਤ ਵਿਚ ਲਘੂ ਜਾਂ ਗੁਰੂ

ਤੁਕਾਂਤ ਦੋ ਦੋ ਜਾਂ ਚਾਰ ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ,

ਜਿਵੇਂ:- ਹਮਰੀ ਕਰੋ ਹਾਬ ਦੈ ਰਛਾ | ਇਹੋ ਜਹੀਅਂ ਪੰਜ
੪ ੩ ੩ ੨ ੩ = ੧੫ | ਤੁਕਾਂ

ਅੜਿਲ—

ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ

ਹਰ ਤੁਕ ਵਿਚ $੧੧ + ੧੦ = ੨੧$ ਮਾਤ੍ਰਾਂ, ਅੰਤ ਗੁਰੂ

ਅਉਖਧੁ ਨਾਮੁ ਅਪਾਰੁ ਅਮੌਲਕੁ ਪੀਜਈ।

ਮਿਲਿ ਮਿਲਿ ਖਾਵਹਿ ਸੰਤ, ਸਗਲ ਕਉ ਦੀਜਈ।

ਜਿਸੈ ਪਰਾਪਤਿ ਹੋਇ ਤਿਸੈ ਹੀ ਪਾਵਣੇ।

ਹਰਿ ਹਾਂ ਹਉ ਬਲਿਹਾਰੀ ਤਿੰਨ ਜਿ ਹਰਿ ਰੰਗ ਰਾਵਣੇ।

ਇਸ ਦਾ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਤੁਕਾਂਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਸਿਰ ਖੰਡੀ—

ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਤੁਕਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਹਨ।

੨੦ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਵਾਲੀ ਸਿਰਖੰਡੀ

੧੧ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਤੇ ੯ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਤੇ ਵਿਸਰਾਮ

ਅੰਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ

ਉਹਦਾ ਰੰਗ ਅਨੂਪ, ਖਿੱਚਾਂ ਪਾਂਵਦਾ ।
ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਜਾਇ ਮਰ, ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ।

੨੧ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਵਾਲੀ ਸਿਰਖੰਡੀ
੧੨ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਅਤੇ ੯ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਤੇ ਵਿਸਰਾਮ
ਤੁਕਾਂਤ ਵਿਚਕਾਰ ਦੁਹਾਂ ਵਿਸਰਾਮਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ।

ਜਿਵੇਂ:- ਚੰਡੀ ਰਾਕਸਿ ਖਾਣੀ, ਵਾਹੀ ਦੈਤ ਨੂੰ । ੧੨ + ੯
ਕੋਪਰ ਚੂਰ ਚਵਾਣੀ, ਲੱਥੀ ਕਰ ਗੱਲ । ੧੨ + ੯

੨੧ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਵਾਲੀ ਸਿਰਖੰਡੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਰੂਪ
੧੧ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਅਤੇ ੧੦ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਤੇ ਵਿਸਰਾਮ
ਪਹਿਲੇ ਵਿਸਰਾਮ ਤੇ ਲਘੂ, ਦੂਜੇ ਵਿਸਰਾਮ ਤੇ ਗੁਰੂ ।

ਜਿਵੇਂ:- ਮਿੰਟ ਚਮਕਦੀ ਆਸ, ਛੱਡਿਆ ਓਸ ਨੂੰ ।
ਉਹਦਾ ਸੀ ਪਰਤਾਪ, ਹੋ ਗਈ ਲੋਪ ਸੌ ।

੨੩ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਵਾਲੀ ਸਿਰਖੰਡੀ-

੧੪ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਅਤੇ ੯ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਤੇ ਵਿਸਰਾਮ
ਤੁਕਾਂਤ ਵਿਚਕਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਹਿਲੇ ਵਿਸਰਾਮ ਤੇ ਦੋ ਗੁਰੂ ।

ਜਿਵੇਂ:- ਸਭਨੀਂ ਆਣ ਵਗਾਈਆਂ, ਤੇਰਾਂ ਧੂਹ ਕੈ ।
ਦੁਰਗਾ ਸਭੇ ਬਚਾਈਆਂ, ਢਾਲ ਸੰਭਾਲ ਕੈ ।

ਦੋਹਰਾ—

ਦੋ ਤੁਕਾਂ ੨੪ ਮਾਤ੍ਰਾਂ
੧੩ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਅਤੇ ੧੧ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਤੇ ਵਿਸਰਾਮ ।
ਤੁਕਾਂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਲਘੂ ।

ਜਿਵੇਂ:- ਬਗਲਾ ਤਕੜਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਬਹੁਤ ਮਛੀਆਂ ਖਾਇ ।

੪ ੪ ੨ ੩ ੩ ੫ ੩

ਸਮਾਂ ਪਾਇਕੇ ਫੜ, ਲਿਆ, ਗਿੱਚੀ ਲਈ ਤੁੜਾਇ ।
੩ ੫ ੨ ੩ ੪ ੩ ੪

ਸੋਰਠ-

ਦੋ ਤੁਕਾਂ ੨੪ ਮਾਤ੍ਰਾਂ

੧੧ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਅਤੇ ੧੩ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਤੇ ਵਿਸਰਾਮ

ਤੁਕਾਂਤ ੧੧ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਤੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਅੰਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ

ਪਹਿਲੇ ਵਿਸਰਾਮ ਤੇ ਗੁਰੂ ਲਘੂ

ਦੋਹਰੇ ਦਾ ਉਲਟ--

ਬਹੁਤ ਮਛੀਆਂ ਖਾਇ, ਬਗਲਾ ਤਕੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ।

ਗਿੱਚੀ ਲਈ ਤੁੜਾਇ, ਸਮਾਂ ਪਾਇ ਕੇ ਫੜ ਲਿਆ ।

ਰੌਲਾ-

੨੪ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਵਾਲਾ ਛੰਦ

ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ

੧੧ ਅਤੇ ੧੩ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਤੇ ਵਿਸਰਾਮ

ਪਹਿਲੇ ਵਿਸਰਾਮ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਲਗੂ, ਅੰਤ ਵਿਚ ਦੋ ਗੁਰੂ ।

ਜਿਵੇਂ:- ਪ੍ਰੀਤ ਪਈ ਏ ਪੇਸ਼, ਹੁਣ ਮੈਂ ਕਿਧਰ ਜਾਣਾ ।

ਪਿੰਜਰ ਹੋਈ ਦੇਹ, ਤਨ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਨਾ ਤਾਣਾ ।

ਕਰ ਤਰਲਾ ਗਈ ਥਕ, ਭੁਲਾ ਏ ਪੀਣਾ ਖਾਣਾ ।

ਉਸ ਨ ਪੁਛਣੀ ਬਾਤ, ਕਿਸ ਨੂੰ ਹਾਲ ਸੁਣਾਣਾ ।

ਕੁਛਲੀਆਂ—

੨੪ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਛੰਦ
ਛੇ ਤੁਕਾਂ

ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਦੋਹਰੇ ਦੀਆਂ (੧੩ + ੧੧)
ਪਿਛਲੀਆਂ ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਰੌਲੇ ਦੀਆਂ (੧੧ + ੧੩)
ਦੋਹਰੇ ਦਾ ਅੰਤ, ਰੌਲੇ ਦਾ ਅੰਤ
ਤੇ ਰੌਲੇ ਦਾ ਅੰਤ, ਦੋਹਰੇ ਦਾ ਅੰਤ

ਜਿਵੇਂ:- ਸੁਣਾਵਾਂ ਕਿਸ ਨੂੰ ਹਾਲ ਐਸੀ ਲਗੀ ਠੇਸ ।

ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਭੁਲ ਗਿਆ, ਪ੍ਰੀਤ ਪਈ ਏ ਪੇਸ਼ ।
ਪ੍ਰੀਤ ਪਈ ਏ ਪੇਸ਼ ਹੁਣ ਮੈਂ ਕਿਧਰ ਜਾਣਾ ।
ਪਿੰਜਰ ਹੋਈ ਦੇਹ, ਤਨ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਨਾ ਤਾਣਾ ।
ਕਰ ਤਰਲਾ ਗਈ ਬਕ, ਭੁਲਾ ਏ ਪੀਣਾ ਖਾਣਾ ।
ਉਸ ਨਾ ਪੁਛੜੀ ਬਾਤ, ਕਿਸ ਨੂੰ ਹਾਲ ਸੁਣਾਣਾ ।

ਛਪੇ—

੨੪ ਤੇ ੨੮ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਵਾਲਾ ਛੰਦ ਹੈ
ਛੇ ਤੁਕਾਂ

ਚਾਰ ਰੌਲੇ ਦੀਆਂ (੧੧ + ੧੩) ੨੪ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ
ਪਿਛਲੀਆਂ ਦੋ ਤੁਕਾਂ (੧੫ + ੧੩) ਜਾਂ (੧੩ + ੧੩), (੧੩ +
੧੧) ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਜਿਵੇਂ:- ਕਲ ਚੁਕੀ ਹੈ ਬੀਤ, ਵਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਸਾਈਂ ।

ਭਲਕ ਅਜੇ ਹੈ ਦੂਰ, ਨਹੀਂ ਵਿਚ ਹਥਾਂ ਆਈ ।
ਅਜ ਅਸਾਡੇ ਕੌਲ, ਵਿਚ ਪਰ ਫਿਕਰਾਂ ਲਾਈ ।
ਭਲਕ ਕਲ ਨੂੰ ਸੋਚੁ, ਅਜ ਹੈ ਮੁਢਤ ਗਵਾਈ ।

ਹੋ ! ਸੰਭਲ ਸੰਭਾਲ ਇਸ ਅਜ ਨੂੰ,
 ਏ ਬੀਤੇ ਮਹਾਂ ਰਸ ਪੀਂਦਿਆਂ ।
 ਹਰਿਰਸ ਮਤੇ ਪੀਵਿਆਂ,
 ਹਰਿ ਰੰਗ ਹਰਿ ਕੀਰਤ ਚਉਂਦਿਆਂ ।

ਰਸਾਵਲ—

੨੪ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਛੰਦ
 ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ
 ਹਰ ਤੁਕ ਵਿਚ $੧੧ + ੧੩ = ੨੪$ ਮਾਤ੍ਰਾਂ
 ਅੰਤ ਵਿਚ ਲਘੂ ਜਾਂ (S11)

ਇਹ ਰੈਲੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫਰਕ ਇਹ ਹੈ :

ਉਸ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦੋ ਗੁਰੂ
 ਇਸ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦੋ ਲਘੂ
 ਉਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼੍ਵਾਮ ਤੇ ਲਘੂ ਪਰ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ਰਤ
 ਨਹੀਂ ।

ਜਿਵੇਂ:- ਕਰਦੇ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰੀਤ, (੧੧)
 ਮੂਲ ਨਾ ਐਸ਼ ਕਮਾਵਣ । (੧੩)

(ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ)

ਰੱਤਾ—

੨੬ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਛੰਦ
 ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ
 ਹਰ ਤੁਕ ਵਿਚ $(੧੪ + ੧੨) = ੨੬$ ਮਾਤ੍ਰਾਂ
 ਦੋ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਤੁਕਾਲ ਮਿਲਦਾ
 ਅੰਤ (S1S)

ਜਿਵੇਂ:- ਮੰਦਰਾਂ ਅਰ ਮਸਜਿਦਾਂ ਵਿਚ, ਕੈਦ ਹੋ ਬਹਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ।
 ਪੇਥੀਆਂ ਅਰ ਵਟਿਆਂ 'ਚ ਜੂਡਿਆਂ ਰਹਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ।
 (ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ)

ਗੀਤਕਾ-

੨੯ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਛੰਦ
 ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ
 ਹਰ ਤੁਕ ਵਿਚ $94 + 92 = 29$ ਮਾਤ੍ਰਾਂ
 ਚਾਰ ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਅੰਤ ਲਘੂ ਗੁਰੂ

ਗੀਤ-

੨੯ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਛੰਦ
 ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ
 ਹਰ ਤੁਕ ਵਿਚ $94 + 92 = 29$ ਮਾਤ੍ਰਾਂ
 ਚਾਰੇ ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਲਘੂ ।
 ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਛੰਦ ਬਹੁਤ ਘਟ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਦਵੱਸ਼ਾ-

੨੮ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਛੰਦ ਹੈ
 ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ
 ਹਰ ਤੁਕ ਵਿਚ $96 + 92 = 28$ ਮਾਤ੍ਰਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਇਸ
 ਵਿਚ ਦੋ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।
 ਅੰਤ ਵਿਚ ਦੋ ਗੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

ਆਪੇ ਅੰਦਰ ਜੋਤ ਜਗਾ ਕੇ,	੧੬
ਆਪੇ ਰੰਗ ਜਮਾਈਂ ।	੧੨

ਫੁਲ ਵਾਂਗ ਸੁਰੰਧ ਕਠੀ ਕਰ ਕੇ,
ਹਸ ਕੇ ਮਹਿਕ ਲੁਟਾਈਂ ।

ਗੀਆ ਮਾਲਤੀ—

੨੮ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਛੰਦ ਹੈ ।
ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ
ਹਰ ਤੁਕ ਵਿਚ $9\frac{1}{2} + 9\frac{1}{2} = 28$ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ।
ਅੰਤ ਵਿਚ ਰਗਣ S1S ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਆਪੇ ਅੰਦਰ ਜੋਤ ਜਗਾ ਕੇ,	੧੬
ਆਪੇ ਆਪ ਮਾਰਨਾ ।	੧੨

(ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ)

ਰੁਬਾਈ—

ਇਹ ਛੰਦ ਅਰਬੀ ਢਾਰਸੀ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੈ । ਆਮ ਕਰਕੇ
੨੮ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ $9\frac{1}{2} + 9\frac{1}{2}$ । ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ—ਪਹਿਲੀ,
ਦੂਜੀ ਤੇ ਚੌਥੀ ਤੁਕ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਤੀਜੀ ਦਾ ਨਹੀਂ ।

ਸਾਬਨ ਲਾ ਲਾ ਧੋਤਾ ਕੋਲਾ ਦੁਧ ਦਹੀਂ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ।
ਖੁੰਬ ਚਾਹੜ ਰੰਗਣ ਭੀ ਧਰਿਆ, ਰੰਗ ਨ ਏਸ ਵਟਾਇਆ ।
ਵਿਛੜ ਕੇ ਕਾਲਖ ਸੀ ਆਈ, ਬਿਨ ਮਿਲਿਆਂ ਨਹੀਂ ਲਹਿਦੀ,
ਅੰਗ ਅੱਗ ਦੇ ਲਾ ਕੇ ਦੇਖੋ ਚੜ੍ਹਦਾ ਰੂਪ ਸਵਾਇਆ ।

ਤਾਟੀਕ—

੩੦ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਛੰਦ ਹੈ
ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ
ਸਾਰੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ

ਹਰ ਤੁਕ ਵਿਚ $9\frac{1}{2} + 9\frac{1}{4} = 30$ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ।
ਅੰਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਗੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

ਆਪੇ ਅੰਦਰ ਜੋਤ ਜਗਾ ਕੇ, (9 $\frac{1}{2}$)

ਆਪ ਹਨੇਰਾ ਖਾਈ ਜਾ । (9 $\frac{1}{4}$)

ਛੁਲ ਵਾਂਗ ਸੁਰੰਧ ਕਠੀ ਕਰਕੇ, (9 $\frac{1}{2}$)

ਹਸ ਹਸ ਆਪ ਲੁਟਾਈ ਜਾ । (9 $\frac{1}{4}$)

(ਇਉਂ ਦੋ ਹੋਰ ਤੁਕਾਂ)

ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਸਵੱਖਾ—

੩੧ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਵਾਲਾ ਛੰਦ ਹੈ
ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ

ਹਰ ਤੁਕ ਵਿਚ $9\frac{1}{2} + 9\frac{1}{4} = 3\frac{1}{2}$ ਮਾਤ੍ਰਾਂ
ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ
ਅੰਤ ਗੁਰੂ—ਲਘੂ

ਉਥੇ ਕਮਲੇ ਕਿਉਂ ਏਂ ਜਾਂਦਾ,
ਜਿਥੇ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਾਡੀ ਚਾਹ ।

(ਇਹੋ ਜੇਹੀਆਂ ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ)

ਡਿਉਢੁ—

੩ $\frac{1}{2}$ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਛੰਦ ਹੈ
ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ
ਹਰ ਤੁਕ ਵਿਚ $9\frac{1}{2} + 9\frac{1}{2} + 8 = 3\frac{1}{2}$ ਮਾਤਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ
ਦੂਜੇ ਤੀਜੇ ਵਿਸਰਾਮ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦੋ ਦੋ ਗੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ
ਦੂਜੇ ਤੇ ਤੀਜੇ ਵਿਸਰਾਮ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਰਲਦਾ ਹੈ
ਤੇ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਰਲਦਾ ਹੈ ।

ਕਾਮਲ ਝੋਕ ਮਾਹੀ ਦਾ ਮੈਨੂੰ, ਰਹੇ ਜਿਗਰ ਵਿਚ ਵਸਦਾ
ਲੂੰ ਲੂੰ ਧਸਦਾ ।

ਰਾਂਝਣ ਬੈ-ਪਰਵਾਹੀ ਕਰਦਾ, ਕੋਈ ਗੁਨਾਹ ਨਾ ਦਸਦਾ
ਉਠ ਉਠ ਨਸਦਾ ।

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਹਾਲ ਸੁਣਾਵਾਂ ਰੋਵਾਂ, ਵੇਖ ਤਤੀ ਵਲ ਹਸਦਾ
ਜ਼ਰਾ ਨਾ ਖਸਦਾ ।

ਹਾਸ਼ਮ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹਰ ਕਸ ਦਾ, ਆਸ਼ਕ ਹੋਣ ਦਰਸ ਦਾ
ਬਿਰਹੋਂ ਰਸ ਦਾ ।

ਝੂਲਣਾ—

ਪੱਥ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਛੰਦ ਹੈ
ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ
ਹਰ ਤੁਕ ਵਿਚ $90+90+90+90=40$ ਮਾਤ੍ਰਾਂ
ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਚਾਰੇ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ
ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਗਣ ਛੰਦ ਹੈ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਮਾਤ੍ਰਿਕ
ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਕੌਣ ਸੀ, ਸੂਰਮਾ, ਭੈਣ ਦਾ ਲਾਲ ਨੀ,
ਜਿਸ ਨੇ ਜਿੰਦ ਨੂੰ, ਦੇਸ ਤੋਂ ਵਾਰਿਆ ।

(ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ)

ਚਿਤ੍ਰਕਲਾ (ਸੋਹਲਾ)

ੴ ੩ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਛੰਦ ਹੈ
ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਛੰਦ ਹੈ

ਹਰ ਤੁਕ ਵਿਚ $9\frac{1}{2} + 9\frac{1}{2} + 9\frac{1}{2} + 9\frac{1}{4} = 36$ ਮਾਤ੍ਰਾਂ
ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਕਈ ਵਾਰੀ $9\frac{1}{2} + 9\frac{1}{2} + 9\frac{1}{2} + 9\frac{1}{3} + 6\frac{1}{4}$ ਤੇ

ਕਈ ਵਾਰੀ $9\frac{1}{2} + 9\frac{1}{2} + 9\frac{1}{2} + 9\frac{1}{4} = 26$ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਵੀ
ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਕਈ ਵਾਰੀ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਵਿਸ਼੍ਵਾਮਾਂ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ
ਕਈ ਵਾਰੀ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਸ਼੍ਵਾਮਾਂ ਦਾ । ਤੁਕ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਦੋ
ਗਰੂ ਜਾਂ ਲਘੂ ਗੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

ਜਿਵੇਂ—ਆਪਿ ਉਪਾਏ ਆਖਿ ਖਪਾਏ,	9 $\frac{1}{2}$
ਆਪੇ ਸਿਰਿ ਸਿਰਿ ਧੰਧੈ ਲਾਏ,	9 $\frac{1}{2}$
ਆਪੇ ਵੀਚਾਰੀ ਗੁਣਕਾਰੀ,	9 $\frac{1}{2}$
ਆਪੇ ਮਾਰਗਿ ਲਾਈ ਹੈ।	9 $\frac{1}{4}$

(ਮਾਰੂ ਸੋਹਲੇ ਮਹਲਾ ੧)

ਹੀਰ ਰਾਂਝਣ ਹੋ ਗਏ ਮੇਲੇ,
ਭੁਲੀ ਹੀਰ ਢੁਡੇਂਦੀ ਬੇਲੇ,
ਰਾਂਝਣ ਯਾਰ ਬਗਲ ਵਿਚ ਬੇਲੇ,
ਮੈਨੂੰ ਸੁਧ ਬੁਧ ਰਹੀ ਨਾ ਸਾਰ ।

ਬੈਂਤ—

ਅਰਬੀ ਡਾਰਸੀ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਵਾਲੇ ਛੰਦਾਂਨੂੰ ਬੈਂਤ ਕਿਹਾ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਪਰਚਲਤ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਕਈ
ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਆਇਆ ਹੈ ।

ਪਹਿਲਾਂ ਬੈਂਤ $90 + 8 = 98$ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ।

ਹਾਫਜ਼ ਬਨਖੁਰਦਾਰ ਨੇ $95 - 96 = 26$ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਬੈਂਤ

ਪਰਚਲਤ ਕੀਤਾ ।

ਜਿਵੇਂ—ਸਾਹਿਬਾਂ ਰੰਗ ਮਜੀਠ ਦਾ, ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਧਰਤ ਰੰਗਾਨ ।

ਇਸ ਬੈਂਤ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਹਨ ਤੇ ਤੁਕਾਂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਵਧਦਾ ਗਈ ਤੇ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਵਧਦੀ ਗਈ ।

ਜਿਵੇਂ—੧੬ + ੧੧ + ੨੭ ਮਾਤ੍ਰਾਂ

੧੬ + ੧੨ + ੨੮ ਮਾਤ੍ਰਾਂ (ਇਹ ਦਵੱਜਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ)

ਜਿਵੇਂ—ਅਗੇ ਸੁਡੀ ਹੀ ਸਿਆਲੀ, ਜਾਂ ਇਹ ਨਜ਼ਰ ਲਗਾਏ ।

੧੬ ੧੨

ਜਾਂ

ਅਗੇ ਸੁਡੀ ਹੀ ਸਿਆਲੀ, ਜਾਂ ਇਹ ਨਜ਼ਰ ਲਗਾਇ ।

੧੬ ੧੧

ਚਾਲ੍ਹੀ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਵਾਲਾ ਬੈਂਤ $20 + 20 = 40$

ਜਿਵੇਂ—ਘਰੋਂ ਗਏ ਫਰੰਗੀ ਦੇ ਮਾਰਨੇ ਨੂੰ, 20

ਬੇੜੇ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਸਭ ਖੁਹਾਇ ਆਏ । 20

੩੯ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਵਾਲਾ ਬੈਂਤ $20 + 19 = 39 + 20$

ਜਿਵੇਂ—ਛੁਲ ਤੋਤਿਆ ਸੀ ਸੁਹਣਾ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ, 20 + 19

ਅੰਤ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਖਾਰ ਢਿੱਠੇ ।

੪੧ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਵਾਲਾ ਬੈਂਤ $20 + 21$

ਨਾਮ ਫੱਕਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਸਾਨ ਲੈਣਾ, 20

ਖਰਾ ਕਠਨ ਹੈ ਜੋਗ ਕਮਾਉਣਾ ਓਥੇ । 21

ਭਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵੰਡ—

ਪਟੀ—ਪੈਂਤੀ ਅਖਰੀ, ਸੀਹਰਫੀ :

ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਜਿਹੜੀ ਕਿਸੇ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਖਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਇਕੱਲਾ ਲੈ ਕੇ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖੀ ਜਾਵੇ ।

ਜੇ ਕਵਿਤਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਅੰਭੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੈਂਤੀ ਅਖਰੀ ਜਾਂ ਪਟੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਜਿਵੇਂ—ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਲਿਖੀ ਪਟੀ ।

ਜੇ ਕਵਿਤਾ ਅਰਬੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਅਖਰਾਂ ਨਾਲ ਅੰਭੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੀਹਰਫੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਜਿਵੇਂ:—ਅਲਫ ਆ ਮੀਆਂ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਸਾਨੂੰ,

ਤੇਰੇ ਬਿਨ ਰੁਣ ਜੀਉਣ ਮੁਹਾਲ ਹੋਇਆ ।

ਸਤਵਾਰ—

ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਹਰ ਬੰਦ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਦਿਨ ਨਾਲ ਕਰਮ ਵਾਰ ਅੰਭੇ ਹੋਵੇ । ਇਸ ਵਿਚ ਆਮ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਿਹਾ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਤੋਂ ਅੰਭੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਐਤਵਾਰ ਤੋਂ ।

ਜਿਵੇਂ:—ਛਨਿਚਰਵਾਰ ਉਤਾਵਲੇ ਦੇਖ ਸਜਨੀ ਦੀ ਸੋ ।

ਅਸਾਂ ਮੁੜ ਘਰ ਨ ਆਵਣਾ, ਜੋ ਹੋਣੀ ਸੋ ਹੋ ।

ਬਾਰਾਂਮਾਹ—

ਜਿਸ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਛੰਦ ਜਾਂ ਬੰਦ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਅੰਭੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ । ਅਗੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਵਿਰਾਗ ਤੇ ਬਿਰਹਾ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਵਿਰਾਗਣ ਦਾ ਹਰ ਮਹੀਨਾ ਕਿਵੇਂ ਲੰਘਦਾ

ਹੈ। ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਚੇਤ ਮਹੀਨੇ ਨਾਲ ਇਹ ਅੰਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਤੁਖਾਰੀ ਰਾਗ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਨੇ ਮਾਝ ਰਾਗ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਕਈ ਲੋਕ ਗੀਤ ਵੀ ਬਾਰਾਂ ਮਾਂਹ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਲੋਕ ਘੋਲ ਸਨਬੰਧੀ ਬਾਰਾਂ ਮਾਂਹ ਲਿਖਿਆ।

ਜਿਵੇਂ:-ਕਿੱਕਰਾ ਵੇ ਕੰਡਿਆਲਿਆ,
ਉਤੋਂ ਚੜ੍ਹਿਆ ਪੋਹ।
ਹੱਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ,
ਆਪ ਲੈਣਗੇ ਖੋਹ।

ਪਉੜੀ-

ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਖਿਆਲ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪੌੜੀ ਦੇ ਭੰਡਿਆਂ ਵਾਂਗ ਇਕ ਮਗਰੋਂ ਦੂਜਾ ਲੜੀ ਵਿਚ ਆਵੇ ਤੇ ਉਤਾਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸਰਦਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਵੇਂ:-ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ।

ਪਉੜੀ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਛੰਦ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਉੜੀ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:-੧੬, ੧੭, ੧੮, ੧੯, ੨੦, ੨੧, ੨੨, ੨੩ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦੀਆਂ। ਪਉੜੀ ਦੇ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ-ਸਾਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਛੰਦ ਨਹੀਂ, ਕਵਿਤਾ ਭੇਦ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕੋ ਪਉੜੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅਸ਼ਟਪਦੀ-

ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੱਠ ਪਉੜੀਆਂ ਹੋਣ ਜਾਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੱਠ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਬੰਦ ਹੋਣ, ਜਿਵੇਂ:-ਸੁਖਮਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ।

ਸਲੋਕ-

ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸੰਕੋਚ ਸੰਜਮ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਬੋੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਦੀ ਚਾਲ ਆਮ ਕਰਕੇ ਦੋਹਰੇ ਵਰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨਾ ਮੈਲਾ ਨਾ ਧੁਦਲਾ ਨਾ ਭਗਵਾ ਨਾ ਕਚ
ਨਾਨਕ ਲਾਲੋ ਲਾਲ ਹੈ ਸੱਚੇ ਰਤਾ ਸੱਚ

ਬਿਸ਼ਨ ਪਦਾ-

ਵਿਸ਼ਨੂ ਭਗਤ ਦੀ ਉਸਤੱਤ ਵਿਚ ਗਾਏ ਪਦਾਂ ਨੂੰ ਬਿਸ਼ਨ-ਪਦਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਗਰ ਹੇਠ ਤੁਕਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਵਾਰ ਵਾਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਤੁਰ ਗਿਓ ਦੇਸ ਬਿਗਾਨੇ, ਵੇ ਮੁਰਾਰੀ ਸਾਂਵਲਿਆ।

ਵਾਰ-

ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਯੋਧੇ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਦਾ ਜਸ ਗਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਯੁਧ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਖਿਚੇ ਜਾਣ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾਵੇ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਹਨ, ਪਉੜੀ, ਦੋਹਰਾ, ਸੋਰਠਾ ਅਤੇ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਾਲੀ ਸਿਰ ਖੰਡੀ।

ਜਿਵੇਂ:-ਮੈਂ ਸ਼੍ਰੀਹਣੀ ਪੰਜ ਦਰਿਆ ਦੀ, ਮੈਨੂੰ ਕਲੀ ਨ ਜਾਣੀ।

ਚਉਬੋਲਾ-

ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਚਾਰ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਬੋਲ ਹੋਣ ਜਾਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਚਾਰ ਬੋਲੀਆਂ ਵਰਤੀਆਂ ਹੋਣ।

ਕਾਢੀ -

ਇਸ ਨੂੰ ਕਈ ਤਾਂ ਛੰਦ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ
ਇਸ ਦੇ ਮਾਤਰੇ ੧੬ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੨੪ ਤੀਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ
ਇਸ ਨੂੰ ਛੰਦ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ, ਕੇਵਲ ਗਾਉਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਦਸਦੇ ਹਨ
ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਤੁਕ ਬਾਰ ਬਾਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਕਰ ਕੇ
ਇਹ ਚਿਤ੍ਰਕਲਾ ਜਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਛੰਦ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ—ਵੇਦ ਕੁਰਾਨਾਂ ਪੜ੍ਹੁ ਪੜ੍ਹੁ ਬਕੈ।

ਸਿਜਦੇ ਕਰਦਿਆਂ ਘਸ ਗਏ ਮਥੇ।

ਨਾ ਰਬ ਤੀਰਥ ਨਾ ਰਬ ਮਕੈ।

ਜਿਨ ਪਾਇਆ ਤਿਨ ਨੂਰ ਅਨਵਾਰ।

ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਨਵੀਓਂ ਨਵੀਂ ਬਹਾਰ।

ਗਜ਼ਲ—

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਗਜ਼ਲ ਉਰਦੂ ਫਾਰਸੀ 'ਚੋਂ ਆਈ ਹੈ।
ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਗਜ਼ਲ ਉਸ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ
ਸ਼ਿਗਾਰ ਰਸ ਜਾਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਰਸ ਹੋਵੇ ਪਰ ਅੱਜ ਕਲ ਅਗਾਂਹ-
ਵਧ ਰੰਗ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਬਣਤਰ
ਵੀ ਉਰਦੂ ਗਜ਼ਲ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੌਲ ਦੀ ਬੜੀ ਬੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ,
ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਹਨ।

ਜਿਵੇਂ—(੧੧+੧੦) (੧੧+੧੨)

ਮੈਥੋਂ ਤੇਰੇ ਵਾਰ ਸਹਾਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ,
ਟੁਟੀਆਂ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਕਿਨਾਰੇ ਨਹੀਂ ਆਂਦੇ।

ਜਾਂ

੧੦ + ੧੨
੧੦ + ੧੨

ਤਾਰੇ ਗਿਣ ਗਿਣ ਵੀ ਤੇ, ਰਾਤ ਬਿਤਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ।
ਤਪਦੇ ਹੁੰਡੂ ਦਿਲ ਦੀ, ਅਗ ਬੁਝਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ।

ਸਦ—

ਸਦ ਦਾ ਅਰਥ ਸਰਣਾ ਹੈ । ਇਹ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰਾਗ ਤੇ ਸੋਗ ਦਾ ਪਰਗਟਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਲੰਮੀ ਹੇਕ ਨਾਲ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੜਾ ਦਰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਜਿਵੇਂ—ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਕਲੀ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸਦ ਜਾਂ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀਆਂ ਸਦਾਂ ।

ਚੜ੍ਹਦੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਖਾਨ ਨੂੰ ਵੰਜਲ ਦਿੰਦਾ ਮੱਤ ।

ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਭੇਦ

ਪੋੜੀਆਂ—

ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਗੀਤ ਜਾਂ ਉਹ ਗਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਜਿਹੜੀ ਭੈਣਾਂ ਵੀਰ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਵੀਰ ਦੇ ਘੋੜੀ ਚੜ੍ਹਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਰਲ ਕੇ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਘੋੜੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵਡੰਸ ਵਿਚ ਘੋੜੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ।

ਉਦਾਹਰਨ :-

ਨਿਕੀ ਨਿਕੀ ਬੁੰਦ ਵੇ ਨਿਕਿਆ ਮੀਂਹ ਓ ਵਰ੍ਹੇ ।
ਵੇ ਨਿਕਿਆ ਮਾਂ ਵੇ ਸੁਹਾਗਣ ਤੇਰੇ ਸ਼ਗਨ ਕਰੇ ।

ਸੁਹਾਮ-

ਊਹ ਸ਼ਗਨਾਂ ਭਰੇ ਪਿਆਰ-ਗੀਤ ਜਿਹੜੇ ਸਹੇਲੀਆਂ ਆਪਣੀ
ਸਹੇਲੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੇ ਗਾਊਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਬੇਟੀ ਕਿਹਾ ਵਰ ਲੋੜੀਏ
ਬਾਬਲ ਜਿਉਂ ਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਚੰਨ
ਚੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਾਹਨ ਘਨਈਆ ਵਰ ਲੋੜੀਏ ।

ਸਿਠਣੀਆਂ-

ਊਹ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਤੇ ਹਾਸੇ ਠੱਠੇ ਭਰੇ ਗੀਤ ਜਿਹੜੇ ਮੇਲਣਾਂ
ਜਾਂਛੀਆਂ, ਨਵੇਂ ਜੁਆਈਆਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਮਖੌਲ ਕਰਨ ਲਈ
ਗਾਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :-

ਤੇਰੀ ਗੁਲਾਬੀ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਹਾਵਾ, ਬੜਾ ਪਛਤਾਵਾ,
ਕਿਨ੍ਹੇ ਰੰਗ ਭੇਜਿਆ ।
ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਲਲਾਰੀ, ਊਹਦੀ ਊਹਦੀ ਯਾਰੀ,
ਊਹਨੇ ਰੰਗ ਭੇਜਿਆ ।

ਸਿੱਠਾ-

ਊਹ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਬੋਲੇ ਤੇ ਗੀਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੇ
ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅੰਗਣ ਦਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :-

ਕੁਤਾ ਕਾਂ ਕਰਾੜ ਕਬੀਲਾ ਗਾਲਦੇ ।

ਅਲਾਹੁਣੀ-

ਊਹ ਗੀਤ ਜਿਹੜੇ ਮਰਨ ਸਮੇਂ ਮਰ ਗਏ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਨ ਕਰ
ਕੇ ਰੋ ਰੋ ਕੇ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :-

ਕਾਹਨੂੰ ਲਾਇਆ ਡੇਰਾ ਬੇਤ ਧੀਏ ਮੋਰਨੀਏ
ਹੈ ਹੈ ਧੀਏ ਮੋਰਨੀਏ

ਲੀਆਂ ਜਾਂ ਟੱਪੇ—

ਜੁਆਨ ਜਟਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਜਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਗਾ ਕੇ ਇਕ ਜਾਂ
ਦੋ ਜਾਂ ਡੇਢ ਸਤਰ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਸਿਧਾ ਸਾਟਾ ਵਿਚਾਰ। ਕਈ
ਬੋਲੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀਆਂ, ਇਹ
ਵਿਚਾਰ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਪਰ ਟਪੇ ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਵਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਖਟਣ ਗਿਆ ਖਟ ਕੇ ਲਿਆਇਆ ਫੀਤਾ,

ਤੇਰੇ ਘਰ ਕੀ ਵਸਣਾ ਮਿਡਲ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਜਾਂ-ਪਿੰਡਾਂ 'ਚੋਂ ਪਿੰਡ ਸੁਣੀਂਦਾ (ਵਾਲੀ ਲੰਮੀ ਬੋਲੀ)

ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਮਾਹੀਆ, ਤੂਬਾ, ਪੱਖੀ, ਛਈ ਆਦਿ ਕਈ
ਗੀਤ ਪਰਚਲਤ ਹਨ।

ਅਲੰਕਾਰ ਕੀ ਹੈ ?

ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੁਖ ਲੱਛਣ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੈ। ਸੁੰਦਰਤਾ, ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਜੋ ਪ੍ਰਗਟਾ ਨਾਲ ਨਿਖਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਚਮਕਦੀ ਹੈ, ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰੀਰ ਆਪ ਸੁੰਦਰ ਹੋਵੇ, ਫੇਰ ਗਹਿਣਿਆਂ ਕਪੜਿਆਂ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਜਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਉਂ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਸੁੰਦਰ ਹੋਣ ਤੇ ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰ ਰਸ, ਸੁੰਦਰ ਚਮਕ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾਵੇ।

ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਗਹਿਣਾ'। ਵਿਚਾਰ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨਾ ਸੋਹਣਾ ਹੋਵੇ ਜੇ ਉਹ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਤੇ ਮਟਕਾਇਆ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਰਸ ਨਹੀਂ ਉਪਜੇਗਾ ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣਾ ਭੋਜਨ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਜੇ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਪਰੋਸੇਗੇ ਤਾਂ ਚੰਗੇ ਭੋਜਨ ਦਾ ਸੁਆਦ ਵੀ ਮਾਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਕੜਾਹ ਨੂੰ ਗਲਾਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੇ, ਸਗੋਂ ਪਲੇਟ ਵਿਚ ਪਾ, ਉਤੇ ਵਰਕ ਲਾ, ਵਰਕ ਉਤੇ ਖਾਸ ਭਾਂਤ ਚੀਰਿਆ ਪਿਸਤਾ ਖਿਲਾਰ ਉਸ ਵਿਚ ਸੁਆਦ ਤੇ ਰਸ ਭਰੋਗੇ। ਸੋ ਅਲੰਕਾਰ ਇਕ ਐਸਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜੋ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੱਜੀ ਜੁਗਤੀ ਨਾਲ ਪਰੋਸਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਲੰਕਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਐਸੀ ਜੁਗਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਨੋਖੀ ਧੁਨੀ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਸ ਨੂੰ ਅਨੋਖੀ ਸ਼ਬਦ ਜੜ੍ਹਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ—‘ਕੁਲ ਕਲੀਆਂ ਕਰਨ ਕਲੋਲ ਕਠੀਆਂ’

ਇਸ ਸਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਇਉਂ ਚੁਣੇ ਹਨ, ਇਉਂ ਜੜ੍ਹੇ ਹਨ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਸਤਰ ਦੇ ਅੰਭ ਵਿਚ 'ਕ' ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਸ ਉਪਜ ਗਿਆ ਹੈ, ਸੁਮਾਪੀ ਨਜ਼ਾਰਤ ਆ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਸੁਦਰਤਾ ਦੀ ਰੂਹ ਹੈ।

ਅਲੰਕਾਰ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਹੈ। ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਇਉਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਭੂਖਿਆਈ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਕਲਪਣਾ ਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਅਨੋਖਾ ਕਰਾਮਾਤੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਹੈ। ਅਲੰਕਾਰ ਕਲਪਣਾ ਨੂੰ ਪਰ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅੰਬਰ ਦੀ ਕਾਲਖ ਦਰਦਮੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਆਹਾਂ ਲਗਦੀ ਹੈ ਤੇ ਤਾਰੇ ਚਿੰਗਾ-ਝੀਆਂ ਲੋਕ-ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਰੂਹ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।

ਜਿਵੇਂ:--ਕਾਲਾ ਅੰਬਰ ਇਤ ਇਧ ਹੋਇਆ ਦਰਦਮੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਆਹੀਂ

ਅਲੰਕਾਰ ਕਲਾਤਮਕ ਸੂਖਮਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਉਧਾਰਨ ਹੈ ਜੋ ਰੂਪਕ, ਉਪਮਾ, ਤੁਲਨਾ ਬਣ ਕੇ ਲੁਕੇ, ਸੰਕੇਤਕ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦਾ

। ਅਲੰਕਾਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸੂਖਮਤਾ ਦਾ ਕੋਮਲ ਬਿੰਬ ਹੈ ਜੋ ਵਰੋਧਾਤਮਕ, ਵਿਚਾਰ-ਰੰਗਣ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਲੰਕਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਚਮਤਕਾਰ ਉਪਜਾਉਣ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਸਾਧਨ ਹੈ।

ਅਲੰਕਾਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਕ ਚਿਤਰ ਵਾਂਗ ਪਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਸੁਆਦਲਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੈ।

ਪਰ ਨਿਰਾ ਅਲੰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਥਿ ਸੁਚੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਬਿਨਾ ਅਧੂਰਾ ਤੇ ਅਕਾਰਥ ਹੈ।

ਸੌ ਅਲੰਕਾਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁਦਰਤਾ, ਸੁਆਦ ਉਪਜਾਉਣ, ਵਿਚਾਰ ਮਟਕਾਉਣ, ਸੁਲਝਾਉਣ, ਕਲਪਨਾ ਨਾਲ ਨਿਖਾਰਨ ਤੇ

ਡੂੰਘਿਆਈ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿਕਤਾ, ਸੂਖਮਤਾ, ਅੰਦਰਮੁਖੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਸਦੀਵਤਾ, ਚਿਨ੍ਹਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦੀ ਤਲ ਤੇ ਬੜੇ ਅਨੋਖੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਕੰਵਲ ਫੁਲ ਤੇ ਪਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਆ ਕੇ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਦੀ ਸੋਹਜ ਸੁਆਦੀ ਰੁਚੀ ਦੇ ਰੁਮਕੇ ਕਲੋਲ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਅਲੰਕਾਰ ਸਿਰਜਨ ਸ਼ਕਤੀ ਕਵੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਦੂਰ ਦਰਸ਼ੀ, ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ, ਕਲਪਣਾ, ਜੀਵਨ ਅਭਿਆਸ, ਜੀਵਨ ਜਾਚ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਗਿਆਨ, ਧੁਨ-ਗਿਆਨ, ਮੰਗੀਤ ਅਨੁਭਵ, ਉਡਾਰੀ ਅਤੇ ਤੀਬਰ ਵਲਵਲੇ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਜਿਨੀਆਂ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀ-ਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਲੰਕਾਰ ਮੌਲਿਕ ਹੋਣਗੇ, ਸਹੀ ਹੋਣਗੇ, ਭਾਵ ਪੂਰਵਕ ਹੋਣਗੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਧੁੰਦਲੇ ਤੇ ਨਿਜੀ ਹੋ ਨਿਬੜਨਗੇ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਹੋਣੀ ਹੋਣੀ ਭਾਅ ਮਾਰਨ ਲਗ ਪੈਣਗੇ।

ਅਲੰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਂਤਾਂ—

ਆਮ ਤਾਂ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਭਾਂਤਾਂ ਹੀ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ—

ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਅਖਰ ਨਾਲ ਅੰਤ ਕਰਨ, ਜਾਂ ਇਕੋ ਅਖਰ ਨਾਲ ਅੰਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਲੈ, ਰਸ ਉਪਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :—

ਕੁਲ ਕਲੀਆਂ ਕਰਨ ਕਲੋਲ ਕਠੀਆਂ

ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰ—

ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਖਰਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਚਿੜਰ, ਸੁਆਦ, ਰਸ

ਤੇ ਨਾਦ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾਵੇ ।

ਉਭੈ ਅਲੰਕਾਰ-

ਜਦੋਂ ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ ਰਲ ਜਾਣ,
ਭਾਵ ਸ਼ਬਦ ਜੜ੍ਹਤ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ ਦਾ
ਕਮਾਲ ਵੀ ।

ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਂਤਾਂ—

ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ-

ਉਹ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਅਖਰ ਬਾਰ ਬਾਰ
ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਜਾਂ ਇਉਂਕਿ ਲਓ, ਇਹ ਅਲੰਕਾਰ ਇਕ ਖਾਸ
ਅਖਰ ਦੀ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਖਾਸ ਥਾਂ ਨੀਅਤ ਕਰਕੇ ਲੈ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ
ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਹੁੰਗ ਹੈ ।

ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ ਪੰਜ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ :—

1. ਡੇਕ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ
2. ਵ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ
3. ਸ੍ਰੂਤੀ „ „
4. ਲਾਟ „ „
5. ਅੰਤ „ „

ਛੇਕ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ-

ਜਦ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਕੋ ਅਖਰ ਬਾਰ ਬਾਰ
ਆਵੇ, ਜਿਵੇਂ :—

ਕੁਲ ਕਲੀਆਂ ਕਰਨ ਕਲੋਲ ਕਠੀਆਂ

ਘਟੋ ਘਟ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਅਖਰ ਜ਼ਰੂਰ ਆਵੇ ।

ਵ੍ਰਾਤੀ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ-

ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਖੀਰਲਾ ਇਕ ਅਖਰ ਜਾਂ ਦੋ ਅਖਰ ਤੇ ਤੁਕਾਂਤ
ਮਿਲੇ ।

ਖਿਨਰਮ, ਗੁਰਗਮ, ਹਰਦਮ, ਨਿਹਜਮ

ਸ੍ਰਾਤੀ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ-

ਜਿਸ ਵਿਚ ਨੇੜੇ ਨੇੜੇ ਉਚਾਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਜਾਣ, ਜਿਵੇਂ-

ਪੌਣ ਫੁਲ ਬਹੁਤ ਭਲੇ ਮਿਲਣ ਤੇ ਸੁਆਦ ਹੈ

ਪ, ਫ, ਬ, ਭ, ਮ ਪੰਜੇ ਅਖਰ ਇਕੋ ਸਾਹੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ
ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਅੰਤ ਹੋਏ ਹਨ ।

ਲਾਟ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ-

ਜਦ ਕਿਸੇ ਤੁਕ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਇਕੋ ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ
ਵੀ ਇਕੋ ਹੋਣ, ਪਰ ਬਿਸ੍ਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਦਲਣ, ਅਰਥ ਬਦਲ ਜਾਣ, ਜਿਵੇਂ-

ਜੋ ਸੈਕ-ਬਿਰਹਾ ਸਹੇ ਨਾ, ਮਰੇ ਵਿਚ ਜੁਦਾਈ ।

ਜੋ ਸੈਕ-ਬਿਰਹਾ ਸਹੇ, ਨਾ ਮਰੇ ਵਿਚ ਜੁਦਾਈ ।

ਜੋ ਬਿਰਹਾ ਦਾ ਦੁਖ ਨਹੀਂ ਸਹਾਰਦਾ ਜੁਦਾਈ ਵਿਚ ਮਰਦਾ
ਹੈ, ਭਾਵ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਮਿਲਾਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਜੋ ਬਿਰਹਾ ਦਾ ਦੁਖ ਸਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਜੁਦਾਈ ਵਿਚ ਨਹੀਂ
ਮਰਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਾਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਅੰਤ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ-

ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੰਤਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਮਿਲਣ, ਅਖਰ ਮਿਲਣ, ਜਾਂ
ਅਖਰਾਂ ਦੀ ਲੈ ਮਿਲੇ, ਧੁਨੀ ਮਿਲੇ ਜਾਂ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲੇ ।

ਹਰ ਤੁਕਾਂਤ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਹ ਅਲੰਕਾਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਵੇਂ :-
ਅਣਗਿਣਤ ਅਲੰਕਾਰ ਹਨ ।

ਚਿਤਰ ਅਲੰਕਾਰ -

ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਜੜ੍ਹਤ ਦਾ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ
ਇਉਂ ਜੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਈ ਚਿਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :-
ਛਣਕਣਾ, ਕੰਵਲ, ਚੌਪਟ ਆਦਿ । ਇਹ ਨਿਰੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ
ਹੋਰਾ ਫੇਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਯਮਕ ਅਲੰਕਾਰ -

ਜਦ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਵੇਂ :-

ਪਟੀ ਗਈ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਪੱਟੀ,
ਐਸੀ ਆਣ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੂੰ ਗਲਤ ਪੱਟੀ ।

੧. ਪਟੀ ਗਈ ਉਜੜ ਗਈ

੨. ਪਟੀ ਦਾ ਭਾਵ ਪਟ

੩. ਸਿਖਿਆ

ਵੀਪਸਾ ਅਲੰਕਾਰ -

ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਇਉਂ ਕਈ ਵਾਰ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਦੇ
ਅਰਥ ਨਾ ਬਦਲਣ ਪਰ ਭਾਵ ਢੂੰਘਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਜਿਵੇਂ :-

ਬਸ ਕਰ ਬਸ ਕਰ ਬਸ ਕਰ ਵੇ,

ਇਕ ਗਲ ਅਸਾਂ ਨਾਲ ਹਸ ਕਰ ਵੇ ।

ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਨ, ਇਥੇ ਪਰਸਿਧ
ਅਲੰਕਾਰ ਹੀ ਦਿਤੇ ਜਾਣਗੇ ।

ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ-

ਜਦ ਦੇ ਵਖ ਵਖ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਾਂਝੇ ਗੁਣ ਕਰ ਕੇ ਇਕ
ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਵਰਗੀ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਵੇਂ :-

ਫਰਸ਼ ਦੁਧ ਵਰਗਾ ਚਿੱਟਾ

ਫਰਸ਼ ਦੀ ਚਿਟਿਆਈ ਨੂੰ ਦੁਧ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚੰਗੀ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ
ਮੇਲਿਆ ਹੈ।

ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਗ-

ਉਪਮੇਅ-

ਉਹ ਚੀਜ਼ ਜਿਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚੰਗੀ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਉਪਮਾ
ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਜਿਵੇਂ :- ‘ਫਰਸ਼’

ਉਪਮਾਨ-

ਉਹ ਚੀਜ਼ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਪਮਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਜਿਵੇਂ :- ‘ਦੁੱਧ’

ਸਾਂਝਾ ਧਰਮ-

ਉਹ ਗੁਣ ਜਿਹੜਾ ਉਪਮਾਨ ਤੇ ਉਪਮੇਅ ਵਿਚ ਸਾਂਝਾ ਹੋਵੇ।

ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ-

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਪਮੇਅ ਤੇ ਉਪਮਾਨ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਗੁਣ
ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :- ‘ਵਰਗਾ’

੧. ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਪੰਜ ਭਾਂਤ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-

੧. ਪੂਰਨ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ

੨. ਅਪੂਰਨ ਜਾਂ ਲੁਪਤ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ

੩. ਮਾਲ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ

੪. ਸੰਗਲੀ ਵਤ ਜਾਂ ਰਸਨ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ

੫. ਉਪਮੇਅ ਉਪਮਾਨ ਅਲੰਕਾਰ

ਪੂਰਨ ਉਪਮਾਨ ਅਲੰਕਾਰ—

ਜਿਥੇ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਦੇ ਚਾਰੇ ਅੰਗ ਉਪਮੇਅ, ਉਪਮਾਨ, ਸਾਧਾਰਨ ਧਰਮ ਤੇ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ ਸਾਰੇ ਹੋਣ ।

ਛਰਸ, ਦੁਧ, ਵਰਗਾ, ਚਿਟਾ
(ਉਪਮੇਅ) (ਉਪਮਾਨ) (ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ) (ਸਾਂਝਾ ਧਰਮ)

ਅਪੂਰਨ ਉਪਮਾਨ ਜਾਂ ਲੁਪਤ ਉਪਮਾਨ ਅਲੰਕਾਰ—

ਜਿਥੇ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਦੇ ਚਾਰ ਅੰਗ ਨਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ, ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਲੁਪਤ ਹੋਵੇ ਭਾਵ ਨਾ ਹੋਵੇ ।

ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਚਲਦਾ ਏ, ਪ੍ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਨਗਰੀ ਜਾਣਾ ਏ
ਇਸ ਵਿਚ 'ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ' ਲੁਪਤ ਹੈ
ਗੋਰੀ ਨਹਾ ਛਪੜ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਸੁਲੜੇ ਜੀ ਲਾਟ ਵਰਗੀ

ਮਾਲ ਉਪਮਾ—

ਜਿਥੇ ਇਕ ਗਲ ਨੂੰ ਕਈ ਉਪਮਾਵਾਂ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜਿਥੇ ਇਕ ਉਪਮੇਅ ਦੇ ਕਈ ਉਪਮਾਨ ਹੋਣ ।

ਦੁਧ, ਬਰਫ ਵਾਂਗ ਚਾਂਦਨੀ ਚਿਟਾ ਜਿਹਾ ਸੀ ਮੁਖ
ਮੁਖ ਨੂੰ ਦੁਧ, ਬਰਫ ਤੇ ਚਾਂਦਨੀ ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਦਿਤੀ ਹੈ ।

ਰਸਨ ਉਪਮਾ—

ਜਿਦੇ ਉਪਮੇਅ ਦਾ ਉਪਮਾਨ ਤੀਜੇ ਸ਼ਬਦ ਲਈ ਉਪਮੇਅ ਬਣ ਜਾਣੇ ਤੇ ਚੌਥਾ ਉਪਮਾਨ ਭਾਵ ਇਕ ਦੀ ਉਪਮਾ ਦੂਜਾ ਕਰੇ । ਦੂਜੇ

ਦੀ ਤੀਜਾ, ਤੀਜੇ ਦੀ ਚੌਥਾ, ਜਿਵੇਂ :-

ਮੁਖ ਹੈ ਚੰਦ ਦੇ ਵਾਂਗਗਾ, ਚੰਦ ਹੈ ਸੀਤਲ ਦੁਧ ।

ਦੁਧ ਹੈ ਮਿਠਾ ਮਾਖਿਓਂ ਤਕਿਆਂ ਚਮਕੇ ਬੁਧ ।

ਮੁਖ ਚੰਦ ਵਾਂਗ, ਚੰਦ ਦੁਧ, ਤੇ ਦੁਧ ਮਾਖਿਓਂ ਵਾਂਗ ਹੈ ।

ਉਪਮੇਅ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ-

ਜਿਥੇ ਉਪਮੇਅ ਉਪਮਾ ਬਣ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਪਮਾਨ ਉਪਮੇਅ,
ਜਿਵੇਂ :- ਕਾਲ ਸਮ ਹੈ ਮੌਤ ਦੇ, ਮੌਤ ਹੈ ਕਾਲ ਮਹਾਨ ।

2. ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ-

ਜਦ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਸਾਂਝੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਉਪਮੇਅ
ਅਤੇ ਉਪਮਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਰੂਪ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਓ
ਇਕ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਦਾ ਰੂਪ ਕਰ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ।

ਅਭੇਦ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ-

ਜਦ ਉਪਮੇਅ ਤੇ ਉਪਮਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਕਰ ਕੇ
ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ।

ਨੈਣ ਕਟੋਰੇ ਛਲਕ ਪਏ

ਨੈਣ ਤੇ ਕਟੋਰੇ ਨੂੰ ਇਕ ਰੂਪ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤਦੇ ਛਲਕ ਪਏ

ਅਭੇਦ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਹਨ:- ਸਮ ਅਭੇਦ
ਰੂਪ, ਅਧਿਕ ਅਭੇਦ ਰੂਪਕ ਤੇ ਨਿਉਨ ਅਭੇਦ ਰੂਪਕ ।

ਤਦ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ-

ਜਿਥੇ ਉਪਮੇਅ ਤੇ ਉਪਮਾਨ ਅਭੇਦ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਵਖਰੇ
ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਮੁਖ ਤੇਰਾ ਹੈ ਸੋਹਣੀ ਜਿਵੇਂ ਦੂਜਾ ਚੰਦ
ਇਸ ਦੇ ਵੀ ਅਗੋਂ ਸਮ ਤਦ ਰੂਪਕ, ਅਧਿਕ ਤਦ ਰੂਪਕ ਤੇ
ਨਿਉਨ ਤਦ ਰੂਪਕ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਹਨ।

੩. ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ-

ਜਦ ਇਕ ਗਲ ਨੂੰ ਉਸੇ ਵਰਗੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗਲ ਨਾਲ ਜਾਂ
ਉਦਹਾਰਨ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਵਖ ਵਖ ਪਰਸੰਗਾਂ ਦੀ
ਸਮਾਨਤਾ ਹੋਵੇ।

ਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਪੁਤ ਪਿਆਰ, ਤੈਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਸਭ ਕੋਈ

੪. ਵਿਰੋਧ ਅਲੰਕਾਰ-

ਜਦ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਗੁਣ ਦਾ ਜਾਂ ਸੁਭਾਵ ਦਾ ਉਲਟ ਅਸਰ
ਦਸਿਆ ਜਾਵੇ।

ਅਗ ਲਾਵਣ ਬਰਸਾਤਾਂ

ਬਰਸਾਤ ਦਾ ਕੰਮ ਠੰਢ ਪਾਉਣਾ ਹੈ ਪਰ ਇਥੇ ਅਗ ਲਾਉਂਦੀਆਂ
ਦਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

੫. ਅਸੰਭਵ ਅਲੰਕਾਰ-

ਜਦ ਕਿਸੇ ਅਨਹੋਣੀ ਗਲ ਦਾ ਹੋਣਾ ਦਸਿਆ ਜਾਵੇ।

ਮੇਰੀ ਵਲ ਤਕ ਸਜਨਾ ਮੈਂ ਧਰਤ ਸਾੜਦੀ ਆਵਾਂ

(ਲੋਕ ਗੀਤ)

੬. ਉਲਾਸ ਅਲੰਕਾਰ-

ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਦੋਸ਼, ਜਾਂ
ਗੁਣ ਉਪਜਦਾ ਦਸਿਆ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਗੁਣ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਗੁਣ
ਜਾਂ ਦੋਸ਼ ਉਪਜਦਾ ਦਸਿਆ ਜਾਵੇ।

- ਠੰਡੀ ਦੰਦ ਦੀ ਚਾਂਦਨੀ ਮਨ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਠਾਰ । (ਗੁਣ ਤੋਂ ਗੁਣ)
ਜਾਂ ਸੁਣ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਉਪਮਾ ਨਿੰਦਕ ਸੜ ਬਲ ਜਾਏ । (ਗੁਣ ਤੋਂ ਦੋਸ਼)
ਜਾਂ ਦੁਖ ਦੇਖ ਗਰੀਬ ਦਾ ਸਾਧ ਦੁਖੀ ਹੋ ਜਾਣ । (ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਦੋਸ਼)
ਜਾਂ ਤਕ ਪਰਾਏ ਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਨਿੰਦਕ ਹੱਸੇ ਰੋਜ਼ । (ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਗੁਣ)

੭. ਅਵੱਗਿਆ ਅਲੰਕਾਰ-

ਜਦ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਦੂਜੀ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਕੌਲ ਜਾਂ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿ
ਕੇ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣ ਜਾਂ ਦੋਸ਼ ਨਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇ । ਇਹ ਉਲਾਸ
ਦਾ ਉਲਟ ਹੈ ।

ਚੰਦਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਭੁਲੜ ਬਾਂਸ ਮਹਿਕ ਨਾ ਧਾਰੇ ।

੮. ਅਤਕਬਨੀ ਅਲੰਕਾਰ-

ਜਿਥੇ ਕਿਸੇ ਗਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਧਾ ਕੇ ਦਸਿਆ ਜਾਵੇ ।

ਜੋ ਉਹ ਪੈਰ ਧਰਤੀ ਤੇ ਰਖਦੀ
ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਆਵਣ ਲਰਜੇ ।

੯. ਵਿਆਜ-ਨਿੰਦਾ ਅਲੰਕਾਰ-

ਜਿਥੇ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਉਸਤਤ ਵਾਲੇ ਵਰਤੇ ਹੋਣ ਪਰ ਉੱਜ
ਨਿੰਦਾ ਦਾ ਭਾਵ ਉਸਾਰਿਆ ਹੋਵੇ ।

ਉਹ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਵਿਚ ਖੋਲਿਆਂ ਦੇ ।

ਈਡਾ ਬੰਜਰਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਝੂਲਦਾ ਏ ।

੧੦. ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਅਲੰਕਾਰ-

ਜਦ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਲਟਾ ਯਤਨ ਦਸਿਆ
ਜਾਵੇ ।

ਜੇ ਜੀਉਣਾ ਏਂ ਤਾਂ ਮਰਨਾ ਸਿੱਖ,

ਕਿਉਂਕਿ ਮਰਨਾ ਹੀ ਜੀਉਣ ਉਸਾਹੀ ਹੈ ।

੧੧. ਕਾਵਿ ਲਿੰਗ ਅਲੰਕਾਰ—

ਜਿਥੇ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਗਲ ਦੀ ਪਕਿਆਈ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ।

ਮਾਣ ਨਾ ਕਰ ਦੇਹ ਦਾ, ਇਸ ਦਾ ਨਹੀਂ ਇਤਬਾਰ ।
ਬਾਲੂ ਦੀ ਭੀਤ ਏ, ਡਿਗਦਿਆਂ ਲਗੀ ਨਾ ਵਾਰ ।

✓ ੧੨. ਪ੍ਰੋਫੋਰੇਕਤੀ ਅਲੰਕਾਰ—

ਜਿਥੇ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ
ਆਪ ਹੀ ਬਣਾ ਲਏ ।

↗ ਤਾਰੇ ਨਹੀਂ ਰੂਹ ਹੈ ਲੋਕ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ।

੧੩. ਲੋਕੇਕਤੀ ਅਲੰਕਾਰ—

ਜਿਥੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪਰੱਚਲਤ
ਅਖਾਂਤ ਜਾਂ ਤੁਕ ਵਰਤੀ ਜਾਵੇ ।

ਆਪਣੇ ਹਥ ਆਰਸੀ ਆਪੇ ਹੀ ਵੇਖੋ ।

੧੪. ਗੁਛੇਤਰ ਅਲੰਕਾਰ—

ਜਦ ਕੋਈ ਭਾਵ ਲੁਕੇ ਕੇ ਪਰਗਟ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਜਾਂ ਕਹੀ ਕਿਸੇ
ਨੂੰ ਜਾਵੇ ਤੇ ਸੁਣਾਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਾਵੇ ।

ਅੰਦਰ ਬੋਲਣ ਮੁਰਗੀਆਂ ਤੇ ਬਾਹਰ ਬੋਲਣ ਮੌਰ,
ਚੇਰ ਵੇ ਲੋਕੇ ਚੇਰ ।

(ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ)

੧੫. ਲਲਿਤ ਅਲੰਕਾਰ—

ਜਦ ਗਲ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਏ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦਾ

ਸੁਝਾਓ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਹੋ ਅਪੂਰਨ ਕਿਵੇਂ ਯਾਦ ਕਰਾਂ ਪੂਰਨ,
ਜਦ ਬੰਦ ਬੰਦ ਚਰਖੇ ਦਾ ਫਿਲਕੇ ।

੧੬. ਦੀਪਕ ਅਲੰਕਾਰ—

ਜਦ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ
ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ।

ਚਕੋਰ ਜਿਵੇਂ ਦੰਦ ਨੂੰ, ਮੱਖੀ ਜਿਵੇਂ ਕੰਦ ਨੂੰ।
ਤਿਵੇਂ ਮਨ ਲੋਚਦਾ ਏ, ਸੋਹਣ ਜਿਹੇ ਚੰਦ ਨੂੰ।

੧੭. ਦੇਹਲੀ ਦੀਪਕ ਅਲੰਕਾਰ—

ਜਿਵੇਂ ਦਲ੍ਹੀਜ਼ ਉਤੇ ਰਖਿਆ ਦੀਵਾ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਚਾਨਣ
ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਿਵੇਂ ਜੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਾਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਨਾਲ ਵੀ
ਤੇ ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਨਾਲ ਵੀ ਲਗ ਕੇ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੇ ਤਾਂ ਦੇਹਲੀ
ਦੀਪਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਾਤਾਲਾ ਪਤਾਲ ਲੱਖ ਅਗਾਸਾ ਅਗਾਸ ।
ਲੱਖ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਜੁੜ ਕੇ ਅਰਥ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

੧੮. ਕਾਰਨ ਅਲੰਕਾਰ—

ਜਦ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਦੂਜੀ, ਦੂਜੀ ਤੋਂ ਤੀਜੀ, ਤੀਜੀ ਤੋਂ ਚੌਥੀ
ਦਾ ਉਪਜਣਾ ਪਰਗਟਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਵੇਂ :—

ਪਿਆਰ ਕਰੇ ਜੇ ਪੱਤੜਾ, ਬਣੈ ਪੱਤੇ ਤੋਂ ਛੁੱਲ ।
ਛੁੱਲ ਤੋਂ ਛਲ ਬਣ ਜਾਂਵਦਾ, ਜੇ ਕਰੇ ਭਗਤ ਅਮੁਲ ।
(ਛੁੱਲ)

੧੯. ਲੇਸ ਅਲੰਕਾਰ—

ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਣ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ ਤੇ ਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਗੁਣ ਕਰ ਕੇ ਦਸਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਵੇਂ :—

ਬੈਠ ਵੇ ਗਿਆਨੀ ਬੁਧੀ ਮੰਡਲੇ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ
ਬੁਧੀ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਿਹਾ ਹੈ (ਗੁਣ ਨੂੰ ਦੋਸ਼)
ਮੂਰਖ ਦੀ ਅਜ ਚਾਂਦੀ ਏ, ਹਾਰ ਹੈ ਅਜ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ
ਮੂਰਖ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਸੀ ਹੈ (ਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਗੁਣ)

੨੦. ਅਨੁਗਿਆ ਅਲੰਕਾਰ—

ਕਿਸੇ ਬੇਵਸੀ ਜਾਂ ਤੀਬਰ ਚਾਹ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਭੈੜੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਜਿਵੇਂ :—

ਮਰ ਮਰ ਕੇ ਬਿਰਹਾ ਪੀੜ ਵਿਚ,
ਜੀਉਣਾ ਕਮਾਲ ਹੈ।

ਕਥਾ ਕਾਵਿ ਕੀ ਹੈ ?

ਕਥਾ ਬਾਤ ਦਾ ਹੀ ਸੁਧਰਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ 'ਬਾਤ' ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖੜੋ ਜਾਵੇ ਤੇ ਅਜੋਂ ਬਦਲਣੋਂ ਰੁਕ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਬਾਤ ਨੂੰ ਕਥਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਕਥਾ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਆਏ ਸੰਕੇਤ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਘੜੀ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਵਿਤਾ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਸਿੱਗਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਥਾ-ਕਾਵਿ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਕਥਾ ਸੁਣਾਈ ਜਾਵੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵਾਰਤਕ ਜੰਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਪ੍ਰੈਸ ਅਜੇ ਉਪਜਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸੋ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਚੇਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਸਿਮਰਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਪਰਚੱਲਤ ਸੀ। ਸੋ ਕਥਾ-ਕਾਵਿ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਦਸੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਭਾਵ ਇਕ ਲੰਮੀ ਤੇ ਰਸ-ਦਾਇਕ ਕਹਾਣੀ।

ਕਥਾ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਮਨੁਖ ਦੀਆਂ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਰੁਚੀਆਂ ਅੰਦੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹਨ, ਇਕ ਕਥਾ-ਪਿਆਰ, ਦੂਜਾ ਗੀਤ-ਪਿਆਰ। ਭਾਵ ਹਰ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਬਾਬਤ ਜਾਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਲਾਲਸਾ ਹੈ, ਇਕ ਤੀਬਰ ਚਾਹ ਹੈ ਜੋ ਕਥਾ-ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਗੀਤ-ਪਿਆਰ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਦਾ ਹੁਲਾਰਾ ਹੈ। ਹਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪਹਿਲ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕ

ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਥਾ ਕਾਵਿ ਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਸੁਭਾਵਿਕ
ਰੁਚੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁਖ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਕਾਰਨ
ਹਨ। ਕਥਾ-ਕਾਵਿ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ
ਤੂਪ ਹਨ—ਵਾਰ, ਕਿੱਸਾ ਤੇ ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ।

ਵਾਰ ਕੀ ਹੈ ?

ਵਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਾਰ ਰੋਕਣਾ, ਵਾਰ ਕਰਨਾ, ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਵਾਰੇ ਜਾਣਾ, ਵਹੀਰਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਆਉਣਾ ਤੇ ਜਸ ਕਰਨਾ ।

ਵਾਰ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ । ਇਹ ਮਿਰਾਸੀ ਜਾਂ ਢਾਡੀ ਕਲਾ ਹੈ ।

ਜਿਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਯੁਧ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਜੋਧਿਆਂ ਉਭਾਰਨ ਲਈ ਪੁਰਾਣੇ ਬੀਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਰਾਏ ਜਾਂ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਬੀਰ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਦੇ ਕਾਵਿਕ ਪਰਗਟਾ ਨੂੰ ਵਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਵਾਰ ਉਹ ਲੰਮੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਯੁਧ ਦੇ ਬਿਆਨ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਸੂਰਮੇ ਦੇ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਕਰਤਵਾਂ ਦਾ ਜਸ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ 'ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ', ਨਜ਼ਾਬਤ ਦੀ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਵਾਰ ਅਤੇ ਹਕੀਕਤ ਰਾਏ ਦੀ ਵਾਰ ।

ਬੀਰ-ਰਸੀ ਵਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ ਰਚੀਆਂ ।

ਬੀਰ-ਰਸ ਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਅਜੇ ਤਕ ਵੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਹੈ ਕਿਉਂ-ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਅਤੀ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਪਰਭਾਵ-ਸ਼ਾਲੀ ਨਮੂਨਾ ਹੈ । ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਕੇ ਬੀਰ-ਰਸ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੈ । ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਂਝੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ

ਯਾਦਿਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸਾਖੀ ਹੈ। ਸ਼ੋਕ ਦੀ ਗਲ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰੇ ਦੇ ਲੋਕ ਨਮੂਨੇ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਪਰ ਸਾਡੇ ਗਵਾਂਢੀ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਾਰੇ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨਮੂਨੇ ਅਜੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਬੀਰ-ਕਾਲ ਦੇ ਸੁਚੇ ਚਿਤਰ ਹਨ ਤੇ ਵਲਵਲਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਨ।

ਵਾਰ ਇਕ ਬਾਹਰ-ਮੁਖੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਯੁਧ ਦਾ ਸੁਧ ਚਿਤਰ ਉਲੀਕਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਧੁਨੀਆਂ, ਰੋਲੇ ਤੇ ਵਾਯੂ-ਮੰਡਲ ਉਸਾਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਰ ਡਰਾਉਣੇ ਤੇ ਡੈ-ਭੀਤ ਸਸਤਰਾਂ ਦੇ ਖੜਕ ਵਿਚ ਯੋਧੇ ਨੇ ਨਿਰਭੈ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਮਸਤ ਹੋ ਕੇ ਤੇ ਰੋਹ ਨਾਲ ਝੂਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਅਣਖ ਲਈ ਖਿੜੇ ਮਥੇ ਲੜਦਾ ਵਿਖਾਉਣ ਦਾ ਬਾਹਰ ਮੁਖੀ ਕਾਵਿਕ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਹੈ।

ਵਾਰ ਵਿਚ ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਪਉੜੀ ਦਾ ਪਰਚਲਤ ਛੰਦ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਉਪਮਾਨ ਛੰਦ ਜੋ ਇਸੇ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਛੰਦ ਕਈ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਤਾਰਾਂ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੨੮ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਤੀਕ। ਪਰ ਆਮ ਕਰਕੇ ੨੩ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਵਾਲਾ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਛੰਦ ਬਹੁਤ ਪਰਚਲਤ ਹੈ। ੧੪ ਅਤੇ ੯ ਉਤੇ ਵਿਸਰਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਵਾਰੀ ਦਵਈਆ, ਜਿਵੇਂ ‘ਹਕੀਕਤ ਰਾਏ ਦੀ ਵਾਰ’, ਮਿਰਾਜ ਛੰਦ, ਦੋਹਰੇ ਦਾ ਇਕ ਮਾਤ੍ਰਾ ਘਟਾ ਕੇ ਜਾਂ ਵਧਾ ਕੇ ਤੇ ਬੈਂਤ ਆਦਿ ਵੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਵਰਤ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਤੇਜ਼, ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ-ਸ਼ਾਲੀ ਜੁਧ ਦਾ ਚਿਤਰ ਖਿਚਣ ਲਈ ਸਿਰਖੰਡੀ ਛੰਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੁਕਾਂਤ

ਵਿਚਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਗੁਤ੍ਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਚੰਡੀ ਦੀ
ਵਾਰ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ, ਜਿਵੇਂ :-

ਦੈਂਤੀ ਦੰਡ ਉਡਾਰੀ, ਨੈੜੇ ਆਇ ਕੈ
ਸਿੰਘ ਕਰੀ ਅਸਵਾਰੀ, ਦੁਰਗਾ ਸ਼੍ਰੀ ਬਣ

ਇਸ ਛੰਦ ਦੀ ਚਾਲ ਤਿਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਾਰ ਰਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲ
ਕਵਿਤਾ ਹੈ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਲੈ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਾਰ ਦੀ
ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਓਜ ਵਿਚ ਹੈ। ਓਜ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸ਼ਕਤੀ। ਬੀਰ ਰਸ
ਪਰਧਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਾਰ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਓਜਾਤਮਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ,
ਭਾਵ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਨਿਰਛੇਤਾ ਭਰਪੂਰ। ਛੰਦ ਵਿਚ ਵੀ
ਸੰਗੀਤ, ਲੈ ਭਰਪੂਰ ਰਾਗ ਦੀ ਥਾਂ ਉਚਾਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
ਇਸ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਵੀ ਓਜਾਤਮਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ
ਘੂਕਰ ਅਵਸ਼ ਉਪਜਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵਾਰ ਦੀ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਹੈ। ਇਸ
ਘੂਕਰ ਦੀ ਖਾਤਰ ਝ, ਛ, ਘ, ਝ, ਭ, ਧ ਖਰੁਵੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪਰਯੋਗ
ਵਧੇਰੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਾਰ ਵਿਚ ਯੁਧ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਛੁਟ ਉਸ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ
ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ
ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਰਗੜ ਤੋਂ ਚਿੰਗਿਆੜੇ। ਇਹ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ
ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਹਰਕਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਕਰਮਾਤਮਕ ਕਾਰਜ
ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਖੜਾਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮਿਟੀ, ਘੱਟਾ, ਧੂਆਂ, ਤਲਵਾਰਾਂ ਦਾ ਖੜਾਕ, ਤੀਰਾਂ ਦੀ ਸੂ
ਸੂ, ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀ ਢਾਹ ਢਾਹ, ਛੇਲ, ਮੰਦਰਗਾ ਆਦਿ ਦਾ ਰੌਲਾ,
ਜੋਧਿਆਂ ਦੀ ਵੰਗਾਰ, ਜ਼ਬਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ, ਲੁਹੂ ਦੇ ਨਜ਼ਾਰੇ,
ਉਜਮਈ ਚਿਤਰਾਤਮਕ, ਧੁਨ-ਪੂਰਨ ਸ਼ੈਲੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਵਾਰ ਬੀਰਤਾ ਦੇ ਕਰਤਵਾਂ ਦਾ ਪਰਸੰਸਾ ਭਰਪੂਰ ਪਟਮਟਾ
ਕਰ ਕੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬੀਰਤਾ ਦੀ ਜੋਤ ਪਰਜਵਲਤ ਕਰਨ
ਦਾ ਕਾਫ਼ਿ-ਛੰਗ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਯੁਧ ਦੇ ਵੇਗ, ਮਨੁਖੀ ਤੁਢਾਨ ^{ਨਾਨ}
ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ, ਸੈਂਕਿਤਿਆਂ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਪਸੂ-ਜੋਸ਼ ^{ਨਾਨ}
ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ, ਪਰਸੰਸਾ ਜੋਗ ਬੀਰਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੇ
ਤਿਆਗ ਦੇ ਵਲਵਲੇ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਮ ਕਾਫ਼ਿ-ਛੰਦ
ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ, ਵਾਰ ਦਾ ਛੰਦ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਕਿੱਸਾ ਕੀ ਹੈ ?

ਕਥਾ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਕਿੱਸਾ ਹੈ । ਕਥਾ-ਕਵਿ ਵਿਚ ਨਿਰੀ ਕਹਾਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਵਾਰ ਵਿਚ ਨਿਰੀ ਬੀਰਤਾ ਦਾ ਜਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਬੀਰਤਾ ਭਰੀ ਪਿਆਰ ਕਹਾਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਭਾਵ ਨਾਇਕ ਤੇ ਨਾਇਕਾ ਬੜੀ ਬੀਰਤਾ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਨਿਰ-ਭੈਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰੈਮ-ਘੋਲ ਘੁਲਦੇ ਵਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਅਜੇਹੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਰੁਮਾਂਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਰੁਮਾਂਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੈਮ ਜਾਂ ਪ੍ਰੈਮ ਤੇ ਬੀਰਤਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਨਿਰੀ ਪ੍ਰੈਮ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਭਾਵੋਂ ਬੀਰਤਾ ਤੇ ਸੂਰਮਗਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਪ੍ਰੈਮ ਨਿਖਰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਪ੍ਰੈਮ ਤੇ ਬੀਰਤਾ ਦੀ ਰਲਵੀਂ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਇਕ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਵੇਖ ਕੇ ਨਾਇਕਾ ਮੋਹਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ।

ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਉਪਜ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਚੀਜ਼ ਦਿਸਾਵਰ ਤੋਂ ਆਈ ਹੋਈ ਹੈ । ਇਰਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਕਿੱਸਾ ਵੀ ਪਰਗਟ ਹੋਇਆ । ਪਹਿਲੇ ਕਿੱਸੇ ਕੁਝ ਇਰਾਨੀ ਸਨ ਤੇ ਕੁਝ ਅਰਬੀ । ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਿੱਸੇ ਪਹਿਲਾਂ ਛਾਰਸੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਫੇਰ ਦੇਸੀ ਬੌਲੀਆਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਲਥਾਇਆ । ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਰੀਬ ਅਰਸਨ ਤੋਂ ਲਿਆ ਹੈ । ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ । ਜਿਵੇਂ ਯੂਸਫ਼, ਜੁਲਿਖਾਂ, ਲੈਲਾ ਮਜ਼ਨੂੰ, ਸ਼ੀਰੀਂ ਫਰਹਾਦ, ਸਭ ਬਦੇਸੀ ਕਿੱਸੇ ਹਨ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸੇ ਵੀ ਰਚੇ ਗਏ। ਸੱਭਾਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਦਮੋਦਰ' ਨੇ ਅੱਖਿਂ ਛਿੱਠਾ ਹੀਰ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਲੀਹ ਪਾਈ। ਫੇਰ ਹਾਫ਼ਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਨੇ ਸੱਸੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਉਂ ਕਿੱਸਾ ਬੜਾ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਇਕ ਇਕ ਨੇ ਕਈ ਕਈ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖੇ।

ਸੱਸੀ, ਸੋਹਣੀ, ਹੀਰ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਪੂਰਨ ਭਗਤ, ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ, ਚੰਚ ਬਦਨ, ਗੋਪੀ ਚੰਦ, ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ, ਨਲ ਦਮਿਅੰਤੀ, ਸਤਿਆਵਾਨ ਸਵਿਤਰੀ, ਸ਼ਕੂਤਲਾ ਆਦਿ ਭਾਰਤੀ ਕਿੱਸੇ ਤੇ ਲੈਲਾ ਮਜ਼ਨੂੰ, ਸ਼ੀਰੀਂ ਫਰਹਾਦ, ਯੁਸਫ਼ ਜੁਲੇਖਾਂ ਆਦਿ ਬਦੇਸ਼ੀ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖੇ ਗਏ।

ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿਕ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ-ਮਈ ਬਾਤ ਹੈ। ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ-ਮਈ ਲੰਮੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਕਿੱਸਾ ਗਾਊਣ ਵਾਲਾ ਨਾਵਲ ਹੈ, ਕਿੱਸਾ ਰਾਗ-ਮਈ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਕਿੱਸਾ ਰਾਗਮਈ ਨਾਟਕ ਹੈ।

ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਿਛਲੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿੱਸਾ ਨਾਵਲ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਸਿਨੌਮੇ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਅਨੰਦ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕਿੱਸਾ ਅਜੇ ਤੀਕ ਵੀ ਇਸ ਪਦਵੀ ਤੇ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਹਰ ਮਨ ਪਿਆਰ ਹੋਣ ਦੇ ਇਹ ਕਾਇਨ ਹਨ :

੧. ਕਹਾਣੀ
੨. ਰੁਮਾਂਸ
੩. ਸੁਦਰਤਾ
੪. ਸੰਗੀਤ
੫. ਦੁਖਾਂਤ

ਜਿਵੇਂ ਹੀਰ ਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਪ੍ਰੇਮ, ਤਿਆਗ ਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਮੂਲ ਘਟਨਾ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦੇ

ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਰਲਤਾ, ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ ਸੁਚੱਮ, ਤੀਬਰਤਾ ਅਤੇ ਟੁੰਘਿਆਈ, ਸਥਿਤੀ, ਯਥਾਰਥਕਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁਖੀ ਸੁਭਾ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਕਤਾ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਰੋਚਕ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੱਸੀ, ਸੋਹਣੀ ਵੀ ਰੋਚਕ ਹਨ।

ਕਹਾਣੀ ਕੇਵਲ ਸਾਧਾਰਨ ਜੀਵਨ ਦਾ ਚਿਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਸਾਧਾਰਨਤਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਅਸਾਧਾਰਨ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੀ ਅਸਾਧਾਰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੱਸੀ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਸੁਟੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਫੇਰ ਵੀ ਬਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਦਾ ਅੰਗ ਅੰਗ ਕਟ ਕੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁਟ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫੇਰ ਵੀ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਹੀਂਵਾਲ ਆਪਣਾ ਪੱਟ ਚੀਰ ਕੇ ਕਬਾਬ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਫੇਰ ਵੀ ਦਰਿਆ ਤਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਵੰਝਲੀ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲਾ ਰਾਂਝਾ ਸ਼ੇਰ ਨੂੰ ਇਕੋ ਵਾਰ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਕਿਸਿਆਂ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵੀ ਰੋਮਾਂਚਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਯੂ-ਮੰਡਲ ਜਾਂ ਭਾਵ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਅੰਦਰੂਤ ਰਸ ਪਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਵਸਤ ਵਿਚ ਵਚਿਤਰਤਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਦੂਰਤਾ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਯਾਘਾਰਤਕਤਾ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਅਸਾਧਾਰਨਤਾ, ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਰੁਮਾਂਚਕ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਲੱਛਣ ਹੈ।

ਤੀਜਾ ਲੱਛਣ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੈ। ਸੋਹਣੀ, ਸੱਸੀ, ਹੀਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਇਹ ਪਿਛਲੇ ਸਮਿਆਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਸੁਧ ਨਮੂਨੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਦੁਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸਿਆਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਮਟਕਾ ਨਾਲ ਚਿਤ੍ਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਨਿਗਾਰ ਜਾਂ ਚਿਹਰੇ ਮੋਹਰੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਤੇ ਵਸਤਰਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਦਾ ਤੇ ਚਾਲ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸੋਹਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁੰਦਰਤਾ

ਦੀ ਉਪਮਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪੂੰਜੂ ਪੁਰਾਤਨ ਕਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪਰਸਿਧ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਕਰ ਕੇ ਹੋਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿਚ ਅਤਿਕਬਨੀ ਬਹੁਤ ਵਰਤੀ ਹੈ। ਅਤਿ-ਕਬਨੀ ਰੈਮਾਂਚਿਕ ਕਲਾ ਦੀ ਰੂਹ ਹੈ। ਨਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਬਣਾ-ਉਣ ਲਈ, ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੇ ਉਪਜਾਉਣ ਲਈ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਅਦਭੁਤ ਰੋਚਕ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਅਤਿਕਬਨੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਵੀ ਇਉਂ ਹੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਚੌਥਾ ਲੱਛਣ ਸੰਗੀਤ ਹੈ। ਮੁਖ-ਸੰਗੀਤ ਲੋਕ ਕਲਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ-ਕਾਵਿ ਆਦਿ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਜਾਨ ਰਹੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਦਾ ਹੀ ਸੰਗੀਤ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਪਰਧਾਨਤਾ ਮਿਲੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਕਿੱਸਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਬੈਂਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਮਾਤ੍ਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ੧੯ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਹੁਣ ਵਾਰਸ ਦੀ ਬੈਂਤ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਮਾਤ੍ਰਾ ੪੦ ਤੇ ੪੧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਦਵਈਆ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਾਰ ਵਿਚ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਬੀਜ ਹੈ। ਤੀਵੀਆਂ ਤੋਂ ਜੋ ਲੜਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਕਿੱਸਾ-ਸਮਗਰੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਰਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵਾਰਾਂ ਕਿੱਸੇ ਦੀਆਂ ਅਰਾਂ ਹਨ। ਵਾਰ ਵਾਂਗ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਦਲੀ ਏ। ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਪਰ ਉਹ ਐਨੀ ਪਰਚਲਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ ਜਿਨੀ ਵਾਰਸ ਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਵਾਰਸ ਜਿਨਾ ਸੰਗੀਤ ਨਹੀਂ। ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵੱਡੀ ਕਸਵੱਟੀ ਸੰਗੀਤ ਹੈ। ਸਸੀ, ਸੋਹਣੀ, ਪੂਰਨ ਭਗਤ, ਹਰੀ ਭਰਬਰੀ ਹੁਣ ਤੀਕ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਕਿੱਸਾ ਇਸ ਤੇ ਪੂਰਾ ਉਤਰੇਗਾ, ਹਰ ਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਕਿਸਿਆਂ ਦੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਦਾ ਇਕ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਸੰਗੀਤ ਹੈਂ। ਜੰਗੀ ਕਿੱਥੇ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਇਉਂ ਹੀ ਪਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਪੜੇ ਦੀ ਬੁਣਤੀ ਦਾ ਠੁਕ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਿਆਂ ਦੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ। ਅੰਗੋੜੀ ਕਵੀ ਸ਼ੈਲੇ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, “Our sweetest songs are those that tell of Saddest thought.” ਭਾਵ, ਉਹ ਗੀਤ ਹੀ ਬਹੁਤ ਮਿਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਬਿਹਾ ਤੇ ਉਦਾਸੀ-ਭਰਪੂਰ ਹੋਣ। ਦੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਕਰੁਣਾ ਹਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹਾਸ ਰਸ ਤੋਂ ਦੁਖਾਂਤ ਰਸ ਅਤੀ ਡੂੰਘਾ ਤੇ ਅਤੀ ਪਰਭਾਵ ਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੁਖ ਦੀ ਨਿਸਥਤ ਦੁਖ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਅਪੂਰਨਤਾ, ਅਸਫਲਤਾ ਤੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ, ਅਤਿਪ੍ਰਤੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦੁਖਾਂਤਕ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਪਰਭਾਵ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦਰਦ ਭਾਵ ਨੂੰ ਵਧਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਇਕ ਤੇ ਨਾਇਕਾ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤੇ ਦਾ ਪਿਆਰ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਿਆਰ ਕਰੁਣ ਰਸ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਤੀਬਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਇਕ ਤੇ ਨਾਇਕਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਤਿਆਗ, ਬੀਰਤਾ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਸੰਕਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਅਤੀ ਰੋਚਕ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸੌ, ਜੋ ਸੁਆਦ, ਰਸ, ਰੋਚਕਤਾ ਕਿਸਿਆਂ ’ਚੋਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ ਨਾਵਲ ਕਹਾਣੀਆਂ ’ਚੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ।

ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਕੀ ਹੈ ?

ਕਬਾ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਹ ਤੀਜਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ ।

ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਉਹ ਲੰਮੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬੀਰ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਤੇ ਕਰਤਵਾਂ ਦਾ ਪਰਗਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਉਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਵੀ ।

ਰਾਮਾਇਨ, ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਮਿੰਘ, ਮਰਦ ਅਗੰਮੜਾ, ਲਡਮੀ ਦੇਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਹਨ ।

ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਦਾ ਨਾਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਜਾਂ ਜਾਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਉਤੇ ਜੋ ਵੀ ਸੰਕਟ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਉਸ ਤੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸਗੋਂ ਸਾਰੀ ਜਾਤੀ ਉਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੰਕਟ ਦਾ ਜੁੰਮੇਵਾਰ ਕੇਵਲ ਆਪ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਸਾਰੀ ਕੌਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਨਾਇਕ ਦਾ ਸੰਕਟ ਵਿਅੱਕਤੀਗਤ ਘੋਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਸਾਂਝਾ ਤੇ ਕੌਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਨਾਇਕ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਕੌਮ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਸਾਰੀ ਕੌਮ ਲਈ ਘਾਤਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਕਾਵਿ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਨਿਰੈਲ ਗਲਪ ਨਹੀਂ, ਨਿਰੀ ਕਲਾਤਮਕ ਗੱਪ ਤੇ ਨਿਰੀ ਕਲਪਣਾ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਜੀ ਸਕਦਾ । ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੌਈ ਪਰਬਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਹਦਾ ਬੇਤਰ

ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਚਿਤ-
ਰਦਾ ਹੈ।

ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥਕਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
ਇਹਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਉਸ ਕਾਲ ਦੇ ਯਥਾਰਥਕ
ਜੀਵਨ ਤੋਂ, ਉਸ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ
ਤੋਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਿਆਂ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਭਾਵਨਾਂ ਤੋਂ ਨਿਸਰਿਆ ਹੋਇਆ
ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਭਿਆਤਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀ-
ਨਿਧ ਵੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਪਾਤਰ ਸਮਾਜ ਪਰਬੰਧ ਨਾਲ
ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼, ਘੋਲ ਅਤੇ ਔਕੜਾਂ,
ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਬੀਰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਉਚੇਰਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ
ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਾਇਕ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਬਹੁਤ
ਉਚੇ ਜੀਵਨ-ਤਲ ਤੇ ਉਚੇਰੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਂ
ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੰਭੀਰਤਾ ਉਚੇਰੇ
ਮੰਤਵ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਤੋਂ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੰਭੀਰਤਾ ਦੇ ਪਰਗਟਾ
ਲਈ ਗੰਭੀਰ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵੀ ਅਵਸ਼ਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਛੱਦ ਦੀ ਢਾਲ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਤੇ
ਵਾਕ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੋਂ ਹੀ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਗੰਭੀਰ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ
ਇਕ ਉਤਮ ਅੰਸ਼ ਅਲੰਕਾਰ ਹਨ ਜੋ ਕੁਦਰਤ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ
ਰੂਪ ਤੋਂ, ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਅਲੰਕਾਰ ਲੰਮੇਰੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।
ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ, ਕਲਪਣਾ ਨੂੰ ਉਚੇਰੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ ਦਿਵਾਂਦੀ

ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਬੀਰ-ਕਾਵਿ ਤੇ ਕਿੱਸਾ-
ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਦਾ ਕੌਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਸੰਗਰਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ
ਸੰਗਰਾਮ ਦੋ ਦੇਸ਼ਾਂ, ਰਾਜਿਆਂ, ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ, ਕਿਸੇ ਸਮਾਜਕ
ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਮੰਤਵਾਂ ਕਰ ਕੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗਰਾਮ ਦਾ ਘੇਰਾ
ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਹੋਰ ਰਾਜੇ ਵੀ ਆ ਕੇ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।
ਇਸ ਸੰਗਰਾਮ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਬੜਾ ਗੁੰਬਲਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜ
ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਜੁਗ ਭੇਨਦਾ
ਹੈ ਤੇ ਨਵੇਂ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਪਰਬਲ ਪਰੀਵਰਤਨ ਲਿਆ-
ਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਬਿਰਤਾਂਤ ਤੋਂ ਛੁਟ ਸਥਾਨਕ ਚਿਤਰਨ ਤੇ
ਵਰਨਣ ਰੂਪ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਿਆਂ, ਸੈਨਾਵਾਂ ਤੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ
ਸ਼ਾਨ ਤੇ ਠਾਠ ਬਾਠ, ਸੰਗਰਾਮ ਦੀਆਂ ਦਿਆਰੀਆਂ, ਰਣਭੂਮੀ ਦਾ
ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਣਨ, ਯੁਧ ਦੇ ਪੈਂਤੜੇ ਖੇਲ੍ਹ ਕੇ ਦਸੇ ਜਾਂਦੇ
ਹਨ।

ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਦੀ ਚਾਲ ਸਾਧਾਰਣ ਵਾਰੇ ਵਾਂਗ ਤੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ,
ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਘਟ ਵਧ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ
ਛੰਦ ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਸਿਰਖੰਡੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ
ਸਿਰਖੰਡੀ ਛੰਦ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਛੰਦ ਦੀ ਚਾਲ ਯੁਧ ਵੇਲੇ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ
ਹੈ ਤੇ ਉੱਵੇਂ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਜਲੂਸ ਦੀ ਚਾਲ ਵਾਂਗ ਬਹੁਤ ਰੋਹਬ ਦਾਬ
ਵਾਲੀ ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤਦੇ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਚਾਲ ਕਿਹਾ
ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਾਨਤਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਚ ਵੀ
ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ
ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਸਟਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਹਰ ਸਟਗ ਦਾ ਵਖਰਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਸਰਗ ਵਿਚ ਇਕ ਛੰਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਕਈ ਵਾਰੀ ਬਦਲ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਨਾਇਕ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਆਮ ਕਰਕੇ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਨਾਲ ਅੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਸਰਗ ਦਾ ਅੰਭ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਪਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਗੀਤ ਕੀ ਹੈ?

ਸੁਰ ਹੋਈ ਉਦਗਾਰ ਜਦ ਚਿਨ੍ਹਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ
ਪਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਗੀਤ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੀਤ ਅੰਦਰਲੇ ਵਲ-
ਵਲਿਆਂ ਦੀ ਸੰਗੀਤਕ ਲੈ ਹੈ। ਗੀਤ ਰਾਗਾਤਮਕ ਹੁਲਾਰਾ ਹੈ।
ਗੀਤ ਮਨ ਦੀ ਬਿਹਬਲਤਾ ਦਾ ਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਮਿੱਠਾ
ਸਰੋਦੀ ਅਖਰੀ ਪਰਗਟਾ ਹੈ।

ਜਦ ਜਜ਼ਬਾ ਆਪਣੇ ਵੇਗ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਖਰਾਂ
ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ਬਦ ਗੀਤ
ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਬਣ ਕੇ ਗੀਤ ਸਿਰਜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਗੀਤ ਸੁਰ ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ ਸੰਗੀਤਕ ਅਵਾਜ਼ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ
ਵਿਸਥਾਰ ਨਹੀਂ ਸਹਾਰਦਾ। ਵਿਸਥਾਰ ਗੀਤ-ਚਾਲ' ਵਿਚ ਬਰੇਤੀ ਬਣ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੀਤ ਅੰਦਰ-ਮੁਖੀ ਸੂਖਮਤਾ ਤੇ ਪਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ
ਗੀਤ ਰਮਜ਼ਾਂ ਭਰੀ ਤੇ ਸੈਨਤਾਂ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਉਸਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:-

ਰਾਂਝਾ ਮੇਰਾ ਮੋੜ ਦੇ.....

ਗੀਤ ਸੁਝਾਉ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਅਨ-
ਆਖਿਆ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਗੀਤ ਇਕੋ ਵਲਵਲੇ ਦਾ ਪਰਗਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਇਸ
ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਗੀਤ ਅੰਦਰਲੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਨੰਗੀ ਤਸਵੀਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ

ਲਈ ਓਪਰੇਪਨ ਦੇ ਧੱਬੇ ਨਹੀਂ ਸਹਾਰਦਾ ।

ਗੀਤ ਵਿਚ ਅਤ ਦਾ ਸੰਜਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਨੋਖੀ ਕਲਪਣਾ-ਭਰਪੂਰ ਰੰਗਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਬੁਧੀ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਭਾਰ ਨਹੀਂ ਸਹਾਰਦਾ ।

ਸ਼ੁਧ ਗੀਤ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਅੰਦਰੋਂ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਲਵਲਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਤੋਂ ਫੁਟਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਗੀਤ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਬਨਾਵਟ ਨਹੀਂ ਸਹਾਰ ਸਕਦਾ ਸਗੋਂ ਰਬੀ ਨਾਲਿਆਂ ਵਾਂਗ, ਹਵਾ ਵਾਂਗ, ਜਲ ਧਾਰਾਂ ਵਾਂਗ, ਬਦਲ-ਕੜਕ ਵਾਂਗ, ਆਪ ਮੁਹਾਰਾ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧੰਨ ਸੁਰ ਹੋ ਕੇ ਤੁਰਦਾ ਹੈ ।

ਗੀਤ ਦਾ ਰੂਪ ਅਕਲ ਨਹੀਂ, ਮਿਹਨਤ ਨਹੀਂ, ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਗ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ । ਗੀਤ ਲੈ ਅੰਦਰੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਸਰਲਤਾ, ਸਾਧਾਰਨਤਾ, ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਗੀਤ ਨੂੰ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਗੀਤ ਰਚਣ ਵਾਲੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ੁਧ ਤਸਵੀਰ ਦਿਸ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ।

ਅਲੰਕਾਰ ਆਮ ਕਵਿਤਾ ਵਾਂਗ ਨਾ ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਮਹਿਣਿਆਂ ਵਾਲੇ ਸਖ਼ਤ ਨਗ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਚਲਦੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਵਟਿਆਂ ਵਾਂਗ ਰੜਕਦੇ ਤੇ ਚਮਕਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਫੁਟੇ ਦੁਧ ਵਾਂਗ ਜਾਂ ਜਾਲੇ ਵਾਂਗ ਉਤੇ ਤਰਦੇ ਹਨ ਸਗੋਂ ਜਲ-ਤਲ ਦੀਆਂ ਤਰੰਗਾਂ ਵਾਂਗ ਰਚ ਮਿਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਅਲੰਕਾਰ ਆਪ ਹੀ ਸੰਗੀਤਕ ਤੇ ਲੈ-ਨਈ ਵਲਵਲੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਗੀਤ ਅੰਦਰਲੇ ਅਰੂਪ, ਅਨਦਿਸ ਸੁਚੇ ਸੁਰ ਹੋਏ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਰਾਗ-ਮਈ ਮਨ ਬਚਨੀ ਹੈ । ਗੀਤ ਅਨੁਭਵੀ ਮਨ ਦਾ ਆਪਣੀ ਬਿਹਬਲਤਾ ਨੂੰ ਆਪ ਸੁਣਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਹੈ । ਗੀਤ ਪਿਆਰ-ਭਿਜੇ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਪਰਭਾਵ ਨਾਲ ਸੁਰ ਹੋਏ ਮਨ ਦੀ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖਣ ਦੀ ਸੰਗੀਤਕ ਕਾਰੀਗਰੀ ਹੈ ।

ਲੋਕ ਗੀਤ ਕੀ ਹੈ ?

ਲੋਕ ਗੀਤ ਸੁਰ ਹੋਈ ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਹੈ । ਲੋਕ-ਗੀਤ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਅਰਮਾਨਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰ ਹੈ, ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਰੰਗਣ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ, ਧੜਕਣ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਹੈ । ਇਹ ਚਲਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਕ ਕੀਤੀ ਕਲਾਤਮਕ ਤੇ ਲੈ-ਮਈ ਸੰਗੀਤਕ ਤਸਵੀਰ ਹੈ । ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਤੁਪਕੇ ਤੁਪਕੇ ਵਲਵਲੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਜੀਵਨ ਵਲਵਲਿਆਂ ਦਾ ਅਮਰ ਸਾਹਿਤਕ ਦਰਿਆ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ, ਜਨਤਾ ਦੀ, ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਮਨੁਖੀ ਆਤਮਾ ਹੈ, ਆਪਾ ਹੈ, ਜੁਆਨੀ ਹੈ, ਬਿਰਹਾ ਹੈ, ਟਕੋਰ ਹੈ । ਬਾਹਰਲੇ ਪਏ ਪਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਅਟਲ ਤੇ ਬੇ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਪ੍ਰਤੀ-ਕਰਮ ਹੈ । ਵਿਅੱਕਤੀਗਤ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮੂਹੀ ਰੰਗ ਦਾ ਖੜਾਨਾ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰੇ ਦਾ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸੁਚੱਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਚ ਕਹਿਣ ਦੀ ਦਲੋਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਤੇ ਨਿਰਵੈਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਲੋਕ-ਗੀਤ ਕਈ ਸੀਨਿਆਂ 'ਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਕਈ ਸੀਨਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮ-ਲਾਲੀ ਨਾਲ ਰੱਤਾ ਹੋ ਕੇ ਬਣਦਾ, ਨਿਖਰਦਾ ਤੇ ਗਾਊਂਦਾ ਅਗਾਂਹ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਰਬ ਵਰਗੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ, ਕੁਦਰਤ ਵਰਗਾ ਅਲਬੇਲਾ ਪਨ, ਪਰਕਿਰਤੀ ਵਰਗੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਵਾਰਿਆਂ ਵਰਗੀ ਚਮਕ, ਹਵਾ ਵਰਗੀ ਚਾਲ, ਨਦੀਆਂ ਵਰਗਾ ਨਾਦ ਤੇ ਲੋਰੀਆਂ ਵਰਗਾ ਅਮਰ ਸੁਖਦਾਈ ਨਸ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਲੋਕ-ਗੀਤ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਧਰਤੀ ਦੇ ਤਲ ਵਿਚ ਹਨ, ਹਵਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੇ ਪਤੇ ਪਰਕਿਰਤਕ ਹਵਾ ਵਿਚ ਹਨ ਤੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਗਗਨਾਂ ਵਲ ਹਨ।

ਲੋਕ ਗੀਤ ਦਲੇਰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੁਝਾਓ ਭਰਿਆ ਲੈ-ਮਈ ਮਨੁਖੀ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਮ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜੋ ਹਉਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ, ਅਭਿਮਾਨ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਅਭਿਮਾਨ ਨਾਲ ਕਲਾ ਤਰਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਕਬੂਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਰਹੁ ਗੀਤ ਬਣਾ ਕੇ ਅੱਗੇ ਤੌਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕ ਗੀਤ ਸਮਾਜਕ ਭਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਚੂਲਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਗੀਤ ਅੰਦਰਲੇ ਮਨ ਦਾ ਦਲੇਰ ਹੁੰਗਾਰਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਗ ਹਨ। ਲੋਕ-ਗੀਤ ਐਨੀ ਸੁਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਉਗਾਹੀ ਭਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੈਂਕੜੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੀਪੋਰਟਾਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ।

ਲੋਕ-ਗੀਤ ਸਾਦੇ ਸ਼ਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਨੋਖਾ ਬਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਯਥਾਰਥੀ ਰੰਗ, ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ ਸੁਚੱਮ ਤੇ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਸ ਲਛੱਣ ਹੈ। ਇਹ ਉਦਗਾਰਾਂ ਵਿਚ ਭਿਜੇ, ਬਿਰਹਾ ਵਿਚ ਵਿਕਲ, ਸਾਦੇ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਉਸਰੇ, ਕਲਪਤ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਨਿਖਰੇ, ਕੁਦਰਤ ਲਰਜ਼ਿਆਂ ਵਰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਰੰਭ ਭਾਵ-ਪੂਰਵਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧੂ ਆਲੋਚਨਾ ਤੇ ਬੁਧੀ ਦਾ ਭਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਪਰਾਸਰੀਰਕ ਰੰਗ ਨਾਲ ਨਸ਼ਿਆਏ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਰਗ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਜਨਤਾ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਦੌਲਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੀ ਇਹ ਉਗਾਹੀ ਭਰਦੇ ਹਨ।

ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਇਕੋ ਹਨ। ਸਾਡਾ ਅਸਲਾ ਇਕੋ ਹੈ, ਸਾਡੀ ਨਸਲ ਇਕੋ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਕੋ ਪਿਓ ਤੇ ਇਕੋ ਮਾਂ ਦੇ ਪੁਤਰ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਇਕੋ ਮਨੁਖਤਾ ਸਾਮਰ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਇਕੋ ਅੱਗ ਦੇ ਚਿੰਗ-

ਆੜੇ ਹਾਂ।

ਸਾਰੇ ਗੀਤ ਝਰਨਿਆਂ ਵਾਂਗ ਛੁਟਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਦੀ ਜਲ ਧਾਰਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਝੱਗ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਰੰਗ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਇਕ ਇਕ ਗੀਤ ਅਨੋਖਾ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਸਭ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਜਕੜਾਂ ਵਿਚ ਬਧੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਇਹ ਨਹਿਰਾਂ ਨਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਵੀ ਨੀਅਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰਾਹ ਵੀ, ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਜਲ-ਨਾਗ ਹਨ ਜਾਂ ਬਰਸਾਤੀ ਨਾਲੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾ ਪਾਣੀ ਨੀਅਤ ਹੈ ਨਾ ਰਾਹ।

ਲੋਕ-ਗੀਤਕਾਰ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਰਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਮਿਕਰੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁਖਤਾ ਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੀ ਨਦੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਜਤਾਉਂਦਾ ਤਾਹੀਓਂ ਤਾਂ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਧਰਤੀ-ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਅਤੁਟ ਸਾਂਝ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਗੀਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਟੱਪਾ ਜੋ ਦੂਜੇ ਟੱਪੇ ਦੇਤੁਕਾਂ ਲਈ, ਰਾਗ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਤੇ ਗਲ ਰਲਾਉਣ ਲਈ ਅਟਕਲ ਪਚੂ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਗੀਤ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਿਚ ਕਮਾਲ ਵਿਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਟੱਪੇ ਦੀ ਅਰਥ ਰਹਿਤ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਅਗਲੀ ਭਾਵ ਪੂਰਵਕ ਤੁਕ ਵਿਚ ਸਰੋਤਾ ਨਸ਼ਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:-

ਖਣ ਗਿਆ ਖਟ ਕੇ ਲਿਆਇਆ ਦਾਣੇ

ਖੁਲ੍ਹੇ ਕੇ ਨਚ ਮੰਡਿਆ ਤੇਰਾ ਦੇਸੁ ਜੁਆਨੀ ਮਾਣੇ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੱਤ ਦੀ ਸੁਭਾਵਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਵਾਰਤਕ ਵਰਗੀ
ਸਰਲਤਾ ਤੇ ਅਨੋਖੀ ਸਰੋਦੀ ਕਾਵਿਕਤਾ :

ਕਾਲੇ ਨੂੰ ਕਰ ਲੈ
ਕਾਲਾ ਰੰਗ ਮੁਸ਼ਕੀ
ਗਰਮੀ ਨਾ ਖੁਸ਼ਕੀ ।

ਗੀਤ ਪੰਡੂ ਮਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਮਨ ਸਾਦਾ,
ਸੁਚਾ ਤੇ ਸੱਚਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਬਨਾਵਟ ਤੋਂ ਢੂਰ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕੁਦਰਤ
ਵਾਂਗ ਅਨੋਖੀ ਸਾਂਝ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਸੁਰ
ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ, ਖੂਹਾਂ ਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ, ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਕੰਢੇ,
ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ, ਇਹ ਤਾਰੇ ਤਕ ਕੇ, ਸੂਰਜ ਤਕ ਕੇ, ਅਨੁਰੀ ਤਕ ਕੇ, ਲੀਨ
ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਸਾਹ ਲੈਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਇਸ
ਲਈ ਸਾਧਾਰਨਤਾ ਵੀ ਸਰੋਦੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਸਾਂਝੇ
ਪਿਆਰ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਇਥੇ ਤੀਕ ਕਿ ਗਾਲੁਂ ਗਿਲੇ ਵੀ
ਕਾਵਿਕ ਰੰਗ ਧਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ।

ਜੇ ਕੁਝ ਵੀ ਜੀਓਂਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ, ਗੀਤਾਂ ਦਾ
ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ । ਹਰ ਚੀਜ਼ ਇਸ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਹਰ ਭਾਂਤ
ਦਾ ਯਥਾਰਥਵਾਦ, ਰੁਮਾਂਚਿਕ ਟੰਗ, ਧਰਮ, ਸਮਾਜਵਾਦ, ਸਦਾਚਾਰ,
ਰਾਜਸੀ ਟੰਗ, ਆਰਥਕ ਟੰਗ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਭੁਗੋਲਕ ਪਰਭਾਵ,
ਵਿਅੰਗ, ਪਿਆਰ ਤੇ ਬਿਰਹਾ, ਰਸਮਾਂ, ਖੇਡਾਂ ਆਦਿ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਆ
ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਸਮੇਂ, ਜੰਮਣ, ਬੇਡਣ, ਮੰਗਣੀ, ਵਿਆਹ ਤੇ
ਮਰਨ ਸਮੇਂ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵੀ ਬੇ-ਗਿਣਤ ਹਨ, ਬੋਲੀਆਂ, ਟੱਧੇ, ਦੋਹਰਾ,
ਤੁੰਬਾ, ਮਾਹੀਆ, ਝੋਕ, ਛੋਲਾ, ਅਖਾਣ, ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਆਦਿ ।

ਇਹ ਬਹੁਤ ਸਾਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਉਸਮਾਵਾਂ

ਨਾਲ ਉਸਾਰੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ—ਸੋਹਣੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਸੁਲਹੇ ਦੀ
ਲਾਟ, ਨੈਣਾਂ ਨੂੰ ਅੰਬ ਦਾ ਆਚਾਰ, ਦੰਦਾਂ ਨੂੰ ਅਨਾਰ, ਮਲਮਲ ਦੇ ਕੁੜਤੇ
ਨੂੰ ਤਰਦਾ ਬਗਲਾ, ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲੀ ਘਟਾ, ਜੋਬਨ ਨੂੰ ਸਵੇਰ ਦੀ
ਲਾਲੀ ਕਹਿ ਕੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਸੋਹਜ ਸੁਆਦ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਤੀਜਾ ਭਾਗ

- * नाटक की है ?
- * पुरा नाटक की है ?
- * इकांगी की है ?
- * सुखांउ की है ?
- * मुखांउ की है ?
- * हारउलाप की है ?

ਨਾਟਕ ਕੀ ਹੈ ?

ਕੋਈ ਨਾਟਕ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਨਿਰਤ ਤੋਂ ਜਨਮਿਆਂ ਦਸਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਨਚਣਾ, ਕੋਈ ਨਟ ਤੋਂ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਨਕਲ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਨਚਣ ਤੇ ਨਕਲ ਕਰਨ, ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਜਨਮਿਆਂ ਹੈ। ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ਡਰਾਓ ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਾਰਨ। ਭਾਵ ਨਾਟਕ ਜਾਂ ਡਰਾਮਾ ਇਕ ਕਰਮਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤਕ ਵੰਨਗੀ ਹੈ। ਮਿਥਿਆਸ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਟਕ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸਰਸਵਤੀ ਦੇਵੀ (ਵਿਦਿਆ ਦੇਵੀ) ਦੇ ਜੋੜੇ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਟਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਕਰਮਾਤਮਕ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਨਾਟਕ ਦੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਵੀ ਮਤਭੇਦ ਹਨ। ਕੋਈ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਜਨਮਿਆਂ ਦਸਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਮਨੁਖ ਦੇ ਨਕਲ ਕਰਨ ਦੇ ਸੁਭਾਓ ਤੋਂ ਅਤੇ ਕੋਈ ਦਿਲ ਪਰਚਾਵੇ ਦੇ ਪਰਗਟਾ ਤੋਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਜੀਉਂਦੇ ਮਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਪਿਆਰ ਵਲਵਲਾ, ਉਦਗਾਰ ਦਾ ਉਤਰਾ ਚੜ੍ਹਾ, ਦੁਖ ਦਰਦ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਦੀ ਚੀਸ ਤੇ ਈਰਖਾ ਦਾ ਸਾੜ ਸਰੀਰਕ ਹੁਲਾਰੇ ਨਾਲ, ਸਰੀਰਕ ਕਾਰਜ ਨਾਲ, ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਨਾਲ, ਅਖਾਂ ਫੜਕਨ ਰਾਹੀਂ, ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਪਰਭਾਵ ਰਾਹੀਂ ਪਰਗਟ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਜਨਮਿਆਂ ਹੈ। ਇਹ ਆਪੇ ਦੇ ਪਰਗਟਾ ਲਈ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਉਪਜਾਉਣ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਦੁਖ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨਪੀੜਨ

ਲਈ ਉਪਜਿਆ ਹੈ ਧਰਮ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ । ਫੇਰ
ਪੂਜਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲਗਾ ਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਜਦ ਸ਼ਹਿਰ
ਬਣੇ ਸਮੂਹੀ ਦਿਲ ਪਰਦਾਵੇ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਿਆ ।

ਨਾਟਕ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸੁਅੰਗ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਵਾਂਗ ਵਾਪਰਦੀ
ਵਿਖਾਉਣ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ।

ਨਾਟਕ ਇਕ ਲਲਿਤ ਕਲਾ ਹੈ । ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਅਤ੍ਰੂਪਤੀਆਂ
ਦਾ ਕਾਰਜ ਭਰਪੁਰ ਬਾਹਰ ਰੂਪੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਐਸਾ
ਪਰਗਟਾ ਹੈ ਜੋ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਕਾਰਜ
ਅਭੀਨੈ ਤੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਲ ਇਉਂ ਉਸਾਰੀ ਹੋਈ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜੋ
ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਥੋੜੇ ਬਿਛੇਵੇਂ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਝੈਲਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ।

ਨਾਟਕ ਬਿਨਾ ਠੈਕਣ ਤੋਂ ਖੱਟ ਵਿਛਾਉਣ ਵਰਗਾ ਕਰਮ ਹੈ ।
ਇਹ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਉਦਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ
ਪਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਵੰਗਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ।

ਇਸ ਦਾ ਅਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਨਿਟਾ ਗੀਤ
ਨਹੀਂ; ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਨਿਰੀ ਕਸਰਤ
ਨਹੀਂ; ਇਹ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਲ ਉਸਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਵਾਦ
ਵਿਵਾਦ ਨਹੀਂ; ਇਸ ਦਾ ਅਭੀਨੈ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਨਿਰੀ
ਨਕਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸੁਮਾਪੀ ਸੰਜੁਗਤ ਅਨੋਥੇ
ਕਰਿਸ਼ਮੇ ਤੇ ਪਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਕਲਾਤਮਕ ਨਕਲ ਹੈ ।

ਇਹ ਤੇ ਬੇਡਿਆ ਨਾਟਕ ਚਿਤਰ ਵਾਂਗ ਦੇ ਪਖੀ ਸੰਗੀਤ
ਵਾਂਗ ਸੂਖਮ ਇਕ ਪਖੀ ਤੇ ਬੁਤ ਵਾਂਗ ਤਿੰਨ ਪਖੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ
ਛੇ ਪਖੀ ਹੈ । ਸੁਧ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਹੋਣੀ ਆਪ
ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ, ਆਪ ਆਪਣੇ ਵੇਸ਼ ਦਾ ਦੰਡ ਸਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ
ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਦੀ ਟਕਰ ਨਾਲ ਉਸਰਦੇ ਨਿਖਰਦੇ

ਹਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਿਜੀ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਸਿਧੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਸਿਧੀ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਹੀ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਅਤ੍ਰੂਪਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪੁਜੀ ਜ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਨਿਕਾਸ ਲਈ ਹਲੂਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਜੀਵਨ ਦਾ, ਜੀਵਨ ਵੇਗ ਦਾ ਰੰਗ ਮੰਚ ਉਤੇ ਅਚਲ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਪਰਗਟਾ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਿਖਰੀ ਤੇ ਮਨੋਰਥਾਤਮਕ ਦਰਸਾਈ ਹੋਈ ਕਾਰਜ ਭਰਪੂਰ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਕਲਾਤਮਕ ਨਾਂ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਨਾ ਦੂਰ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਜਾ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਜੀਵਨ-ਛੋਹ ਤਿਆਗ ਕੇ ਇਹ ਨਿਰੀਆਂ ਨਕਲਾਂ, ਨਿਰੀ ਚਾਹ, ਉਲਾਰੂ ਹੁਲਾਰਾ, ਨਿਰੀਆਂ ਟਿਚਕਰਾਂ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ-ਵਾਦ ਤੇ ਨਗਨ ਵਾਦ ਹੋ ਨਿਬੜੇਗਾ। ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਬਣਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਘੁਣ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ।

ਚਲਦੇ ਜੀਵਨ 'ਚੋਂ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਨਾਲ ਚੁਣੀ ਸਮਗਰੀ ਦਾ ਮਨੋਰਥਾਤਮਕ ਜੁਗਤੀ ਨਾਲ ਖਾਸ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਮਈ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਾਲੀ ਖੇਡ ਹੈ, ਇਕ ਤਮਾਸ਼ਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿਉਂਦਾ ਜਾਗਦਾ ਪਰਜਵਲਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤਮਾਸ਼ਾ। ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ, ਭਵਿਖ ਨੂੰ ਭੂਤ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਰੰਗ ਮੰਚ ਉਤੇ ਵਿਖਾਉਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਅੰਦਰਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਭਾਂਤ ਦੇ ਕਾਰਜ ਭਰਪੂਰ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਲ ਉਸਾਰ ਕੇ ਤੇ ਜੀਵਨ ਵਰਗੀ ਵਾਪਰਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰ ਕੇ ਖਾਸ ਪਰੀਵਰਤਨ ਕਰਦੇ ਵਿਖਾਉਣ ਦਾ ਹੰਤਲਾ ਹੈ।

ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਨਾਟਕੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਨਾਟਕੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਨਾਟਕ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਨੈੜੇ ਹੈ, ਵਧੇਰੇ ਟੁਬਦਾ ਹੈ, ਵਧੇਰੇ ਅਤ੍ਰੂਪਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਵਧੇਰੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਦਰਤਾ ਤੇ ਸੁਰਮ ਨਾਲ ਪਰਜਵਲਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰੰਗ ਮੰਚ ਇਹਦੀ ਦੇਹ ਹੈ। ਉਸ ਬਿਨਾ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਹੈ,
ਅਹਿੱਲ ਹੈ, ਕੈਦ ਹੈ ਅਪੂਰਨ ਹੈ। ਰੰਗ ਮੰਚ ਉਤੇ ਨਾਟਕ ਇਕ ਮਹਾਨ
ਉਸਾਨੂੰ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਉ ਜੀਵਨ ਰੋਂ ਵਰਗੀ ਵਲਵਲਿਆਂ ਤੇ ਕਾਰਜ
ਭਰਪੂਰ ਅਦਭੁਤ ਤੇ ਰਸਦਾਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵਨ ਗਿਆਨ ਦੇ
ਯੋਗ ਹੈ।

ਪੂਰਾ ਨਾਟਕ ਕੀ ਹੈ ?

ਨਾਟਕ ਦਾ ਅਰਥ ਹੀ ਪੂਰਾ ਨਾਟਕ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਇਨ ਬਿਨ ਉਹੋ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਨਾਟਕ ਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਪੂਰਾ ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਐਸਾ ਸੰਗਰਹਿ ਹੈ, ਐਸਾ ਲੜੀਦਾਰ ਸੰਜੋਗ ਹੈ, ਐਸਾ ਸੁਮਾਪੀ ਇਕੱਠ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਤਰ, ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਕਰਮ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਕਰਮਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਘੋਲ ਨੂੰ ਪਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪੂਰਾ ਨਾਟਕ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ ਵਾਂਗ ਨਾਇਕ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ ਪਰ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਵਾਰ ਦੇ ਨਾਇਕ ਵਾਂਗ ਨਾਇਕ ਦੇ ਕਰਤਵ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਾਰ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਜੀਵਨੀ ਵਾਂਗ ਨਾਇਕ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੀਵਨੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਕਿੱਥੇ ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ ਦਾ ਪਿਆਰ ਘੋਲ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਕਿਸਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਂਗ ਨਾਇਕ ਦਾ ਬਹੁ ਪਤਾ ਦਸਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤਿ ਦੀ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਰੋਮਣੀ ਵਿਅੱਕਤੀ ਦਾ ਹੀ ਚਿਤਰ ਨਹੀਂ ਖਿਚਦਾ, ਨਿਰਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਜਸ ਗਾ ਕੇ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਸੁਣਾਉਂਦਾ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਿਰੀ ਰਹਿਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਸਦਾ, ਨਿਰਾ ਪਿਆਰ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰੁਮਾਂਚਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲਪੇਟਦਾ, ਨਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਂਗ ਨਿਰੀਆਂ ਤਰੀਕਾਂ ਦੇ ਝਮੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਗਰਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਰੰਗ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਇਕ ਤੇ ਨਾਇਕਾ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਜੀਵਨ ਵਾਂਗ ਵਾਪਰਦਾ ਵਿਖਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਕਲ, ਆਪਣੇ ਕਰਮ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਰਤਾਓ ਨਾਲ ਵਧਦਾ ਫੁਲਦਾ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਮੁਖ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਹੋਣੀ, ਆਪਣੀ ਜਿਤ ਹਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਸਰਦੀ ਦਸਦਾ ਹੈ।

ਪੂਰਾ ਨਾਟਕ ਕਹਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਵਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ ਪਰ ਨਾਵਲ ਨਹੀਂ, ਅੰਦਰ ਮੁਖੀ ਭਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ ਪਰ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ, ਸਰੀਰਕ ਕਾਰਜ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ ਪਰ ਨਾਚ ਨਹੀਂ, ਰਾਗਾਤਮਕਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਗੀਤ ਹੈ ਪਰ ਸੰਗੀਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਰਸਾਂ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸ਼ੁਧ ਤਸਵੀਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਾਰਜ ਦੀਆਂ ਰਗੜਾਂ ਨਾਲ ਮੁਖ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਉਸਾਰਦੇ ਨੇ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪੂਰਾ ਨਾਟਕ ਦੋ ਧੜਿਆਂ, ਦੋ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਦੋ ਰੰਗਾਂ, ਦੋ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਾਤਮਕਤਾ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਐਸਾ ਸੰਤੋਖ-ਜਨਕ ਹਲ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਨਾਇਕ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਉਘੜਦਾ ਹੈ।

ਪੂਰਾ ਨਾਟਕ ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਨਾਟਕੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ, ਪਰਬਲ ਨਾਟਕੀ ਸਿਖਰ ਉਸਾਰ ਕੇ ਤੇ ਟਕਰ ਸਿਰਜ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਨਿਰਨਾ ਜਨਕ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਉਤਰ ਦੇਣ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੁਖ ਪਾਤਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਉਦੇਸ਼ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੂਰਾ ਨਾਟਕ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਸਰਦਾ ਹੈ। ਮੁਖ ਪਾਤਰ ਦੀ

ਉਸਾਰੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁੰਝਲ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਚਾਲ
ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਨਿਕੀਆ ਨਿਕੀਆਂ ਛੋਹਾਂ, ਨਿਕੀਆਂ ਨਿਕੀਆਂ
ਗੱਲਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮੁਖ ਗੁੰਝਲ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।
ਭਾਵ ਅਨਗਿਣਤ ਕਰਮ, ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਮ ਇਕ ਮੁਖੀ ਕੀਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਚਾਲ ਕਮਾਨ ਵਰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ
ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਤਾਹਾਂ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ
ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਐਨ ਪਧਰੇ ਤਲ ਤੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਚਾਲ
ਦੇ ਪੰਜ ਪੜਾ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਮੁਢ, ਪ੍ਰਤੀ ਮੁਢ, ਸਿਖਰ, ਤੈੜ, ਅੰਤ
ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਓ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਚਾਲ ਵਿਚ ਠਰ੍ਹਮਾਂ
ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੂਰਾ ਨਾਟਕ ਪਾਤਰਾਂ ਵਲੋਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਜੀਵਨ ਵਾਂਗ
ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਅਕਾਰ ਵਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਬੈਠਕ ਵਿਚ
ਮਾਣਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਵੇਂ ਭਾਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ
ਨੂੰ ਨਾਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਿਆਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਸ
ਦੇ ਕੱਈ ਨਾਟ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਕਈ ਝਾਕੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਫੇਰ
ਪੰਜ ਨਾਟ ਪਰਚਲਤ ਹੋ ਗਏ ਜਿਵੇਂ ‘ਕਮਲਾ ਕੁਮਾਰੀ’ ਦੇ ਪੰਜ
ਨਾਟ ਹਨ।

ਤਿੰਨ ਨਾਟਾਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ
ਵਿਚ ਪਿਆ।

ਝਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਮਈ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਰੰਗ ਮੰਚ ਸਮਗਰੀ
ਔਖੀ ਹੋ ਗਈ ਇਸ ਲਈ ਝਾਕੀਆਂ ਘਟਾਉਣ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਲਭੀ
ਜਾਣ ਲਗੀ। ਸੋ ਹੁਣ ਇਕ ਝਾਕੀਏ ਨਾਟ ਵੀ ਹਨ।

ਅਜ ਕਲ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ ਕਈ ਆਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਇਕ ਝਾਕੀਏ ਦੋ ਐਕਟਾਂ ਵਾਲਾ ਪੂਰਾ ਨਾਟਕ ਜਿਵੇਂ 'ਘੱਘੀ'
 ਇਕ ਝਾਕੀਏ ਤਿੰਨ ਨਾਟਾਂ ਵਾਲਾ ਪੂਰਾ ਨਾਟਕ ਜਿਵੇਂ 'ਅਨਜੋੜ'
 ਇਕ ਝਾਕੀਏ ਚਾਰ ਨਾਟਾਂ ਵਾਲਾ ਪੂਰਾ ਨਾਟਕ ਜਿਵੇਂ 'ਕਣਕ ਦੀ ਬਲੀ'
 ਇਕ ਝਾਕੀਏ ਪੰਜ ਨਾਟਾਂ ਵਾਲਾ ਪੂਰਾ ਨਾਟਕ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।
 ਇਕ ਝਾਕੀਏ ਅੱਠਾਂ ਨਾਟਾਂ ਵਾਲਾ ਪੂਰਾ ਨਾਟਕ 'ਮੇਇਆਂ ਸਾਰ ਨ ਕਾਈ'
 ਬਹੁਤ ਝਾਕੀਏ ਨਾਟਾਂ ਵਾਲੇ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ ਵੀ ਆਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਪੂਰਾ ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਭਾਵ ਪੂਰਵਕ
 ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਚ, ਗੀਤ, ਮਨ ਬਚਨੀ, ਚਿੱਠੀ, ਮਾਰ-
 ਕੁਟਾਈ, ਪਰਕ੍ਰਿਤਕ ਪਰਭਾਵ ਸਭ ਕੁਝ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੂਰਾ ਨਾਟਕ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
 ਇਸ ਵਿਚ ਵਾਤਾਵਰਨ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੰਗੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ
 ਨਰੋਆ ਵਿਸ਼ਾ ਭਰੂਵੀਂ ਕਹਾਣੀ, ਬਝਵੀ ਗੋਂਦ, ਪਾਤਰ ਨਖੜ, ਸੁਧ
 ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ, ਢੁਕਵਾਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਸੁਧ ਬੋਲੀ, ਯਥਾਰਥਕ ਕਾਰਜ
 ਤੇ ਰੰਗ ਮੰਚ ਅਨਕੂਲਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਧਾਰਮਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ, ਰੁਮਾਂਚਿਕ, ਯਥਾ-
 ਰਥਵਾਦੀ, ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਤੇ ਪਰਭਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਖਾਂਤ ਤੇ ਦੁਖਾਂਤ
 ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਪਾਤਰ ਪਰਧਾਨ, ਵਿਚਾਰ ਪਰਧਾਨ,
 ਘਟਨਾ ਪਰਧਾਨ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪੂਰਾ ਨਾਟਕ ਮੁਖ ਪਾਤਰ ਦੀ ਸਰੀ ਸਪੂਰਨ, ਯਥਾਰਥੀ
 ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਪਰ ਰੰਗ ਮੰਚ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਕੀਤੀ
 ਹੋਈ ਐਸੀ ਜੀਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਵਾਪਰਦੀ ਵਿਖਾਈ ਹੋਈ ਕਹਾਣੀ ਹੈ
 ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਦੇ ਭੂਤ ਤੇ ਭਵਿਖ ਨੂੰ ਸੰਜੁਗਤ ਕਰਕੇ ਵਰਤਮਾਨ
 ਦੇ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਕਰਮਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤੇ ਸਰੀਰਕ
 ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪ ਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਕਾਂਗੀ ਕੀ ਹੈ ?

ਭਾਵੋਂ ਇਕਾਂਗੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਇਕਾਂਗੀ ਦਾ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਪਛਮੀ ਪਰਭਾਵ ਨਾਲ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪਛਮ ਵਿਚ ਇਕਾਂਗੀ ਪਰਦਾ ਉਠਾਉ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਮਿਆਂ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪਹਿਲਾਂ ਆਏ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰਦਾਉਣ, ਬਿਠਾਈ ਰਖਣ ਤੇ ਆਹਰੇ ਲਾਉਣ ਅਤੇ ਚਿਰਾਕੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਡੀਕਣ ਲਈ, ਅਸਲੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਰਦਾ ਉਠਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਨਿਕੀ ਜਿਹੀ ਨਕਲ ਤੇ ਝਾਕੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਦਾ ਉਠਾਉ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਕਾਂਗੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ । ਅਜ ਇਕਾਂਗੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਸਰਲ ਸਾਹਿਤਕ ਵੰਨਗੀ ਹੈ, ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਾਰ ਸੰਖੇਪ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਡੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਕ ਅੰਕ ।

ਇਕ ਇਕਹਿਰੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜਾਂ ਦੋ ਉਪ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਜਾਂ ਦੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖੀ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰ ਕੇ ਉਸਾਰੇ ਸੰਜੋਗ ਦਾ, ਇਕਹਿਰਾ ਭਾਵ ਪੂਰਵਕ ਕਲਾਤਮਕ ਤੇ ਸੰਜਮ-ਮਈ ਪਰਗਟਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਜਨਮ ਘੁੰਟੀ ਹਰ ਭਾਂਤ ਦੀ ਇਕ-ਸਾਰਤਾ ਹੈ । ਇਕਸਾਰਤਾ ਇਸ ਦੀ ਰੂਹ ਹੈ, ਜਿੰਦ ਹੈ, ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੈ, ਸਫਲਤਾ ਹੈ, ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਅਧਾਰ ਹੈ, ਮਨੋਰਥ ਹੈ । ਇਹ ਇਕਸਾਰਤਾ ਤੇਜ਼ ਪ੍ਰਜਵਲਤ ਅੰਭ ਨਾਲ, ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸਮਜਾਤੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ,

ਟਕਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ, ਭਾਵਾਂ ਦੋ ਘੋਲ ਨਾਲ, ਕਲਪਣਾ ਦੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਨਾਲ ਅਤੇ ਕਾਹਿ-ਮਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਿਰਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਕਾਂਗੀ ਵਿਚ ਕੀਲਣ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਮੌਹਨ ਸ਼ਕਤੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਇਕਾਂਗੀ ਰਾਜ਼ੀਨਾਮਾ, ਗੋਸ਼ਟੀ, ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ, ਮਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਾਰੇ ਖਾਸ ਥਾਂ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬੇਵਸੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਨਿਰਨਾ ਜਨਕ ਪਰਭਾਵ ਪਰਗਟਾਉਣਾ ਹੈ ।

ਇਕਾਂਗੀ ਜੀਵਨ ਸਮਗਰੀ ਦੀਆਂ ਤੀਲਾਂ ਲੈ ਕੇ ਇਉਂ ਕਲਾ-ਮਈ ਨਾਟਕੀ ਮੌਕਾ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਨ ਦਾ ਉਤਰ ਮਿਲੇ, ਅਨਿਸਚਾ ਨਿਸਚੇ ਦਾ ਰੰਗ ਵਟਾਉਂਦਾ ਜਾਏ । ਤੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਖਾਸ ਭਾਂਤ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ।

ਇਕਾਂਗੀ ਤੇਜ਼ ਜੀਵਨ 'ਚੋਂ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਉਂ ਹੌਲੀ ਕਰ ਕੇ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਝਲਕਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੂਖਮ ਸੁਖਾਓ ਦੇ ਸਕੇ ।

ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ, ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਾਲੀ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਭਰਪੂਰ, ਮਨੋਰੰਜਕ, ਸੰਕੇਤ-ਮਈ, ਝੱਟ ਪੱਟ ਅਰੰਭ ਹੋ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਤੀਖਣਤਾ ਦੀ ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਪਾਤਰ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਘਟਨਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪਿਘਲਾ ਕੇ ਚਮਕੀਲਾ ਨਿਖਰਵਾਂ ਪਰੀਵਰਤਨ ਵਿਖਾਉਣ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਕਿ ਪਾਤਰ ਕਿਸੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਜੋ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅਧੀਨ, ਖਾਸ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਵੇਂ ਵਿਚਠਦਾ ਹੈ ।

ਇਕਾਂਗੀ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹਵਾਈ ਵਾਂਗ ਫਟਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਬਲ ਵੇਗ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਗਤੀ ਨਾਲ ਹਰ ਚੰਗ ਤੇ ਵਿਜੈ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਵੇਗ ਸੰਜਮ ਨਾਲ ਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਦਿਭ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਉਸਰਦਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਦਾ ਅੰਤ ਨਿਰਾ ਉਤਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਸੇ ਗਲ ਦਾ ਨਿਰਨਾ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵਪੂਰਵਕ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਮਈ ਉਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਗ ਰਗ ਪਰਜਵਲਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਖਾਸ ਪਰੀਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਨੋਖਾ ਰੰਗ ਨਿਖਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੀ ਚਾਲ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ ਵਾਂਗ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਪੂਰੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਉਲਟ ਪਤੰਗ ਟੁਟਣ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਹਵਾਈ ਵਾਂਗ ਸਿਖਰ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਬੜੇ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਟੁਟਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪਹਾੜੀ ਨਾਲ ਡਿਗਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਥਾਂ ਤੇ ਲਿਸ਼ਕਾਂ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਜੀਵਨ ਗੁਝਲਾਂ ਦਾ ਇਹਸਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਲ ਦਾ ਸੁਝਾਓ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਕਾਂਗੀ ਵੀ ਇਕ ਨਾਟਕ ਹੈ ਤੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਉਸਾਰਿਆ ਤੇ ਉਘਾੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਹੋਣੀ ਆਪ ਸਿਰਜਦੇ ਦਿਸਦੇ ਰਨ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ, ਵਿਸੇ ਨੂੰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਬੋਲੀ ਰਾਹੀਂ ਖਾਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਸੋ ਪਾਤਰ ਤੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਅਨਿਖੜ ਹਨ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸਹਿਆਈ ਜਾਂ ਗਲ ਦਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਾਰਜ ਇਸ ਨੂੰ ਜੀਉਂਦਾ ਜਾਗਰਦਾ ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਕਾਂਗੀ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਬੜੀ ਬੜੀ ਬੜੀ ਤੇ ਮੰਜੋਗਾਤਮਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਹਰ ਤੰਦ ਇਕ ਰਾਹ ਵਲ, ਇਕ ਸੇਧ ਵਲ ਲਿਫ਼ਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਚਾਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਵੇਗ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੁਲ ਪੁਲ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਸਿਖਰ ਨੌਜਵੇਂ ਆਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਟਕਾਓ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਇਸ ਕਾਰਜ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕਾਰਜ ਦੀ ਟਕਰ ਨਾਲ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕਾਂਗੀ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੇ ਅਸਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮੰਜੋਗ ਚੋਂ ਉਪਜੀ

ਐਸੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵੰਨਗੀ ਹੈ ਜ ਕਰਮਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖਾਸ ਮਨੋਰਥ
ਦਾ ਸੁਝਾਓ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਦਸਿਆ ਹੈ, ਇਕਾਂਗੀ ਕਿਸੇ ਸੂਖਮ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ
ਉਤਰ ਲਈ ਜਨਮਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪਰਦਾ ਉਠਣ ਨਾਲ
ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਉਗਮਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਿਨਾ ਨਾਟਕ ਜੀ
ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉਤਰ ਬਿਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਨਹੀਂ
ਹੁੰਦੀ। ਤੇ ਉਤਰ ਵਿਚ ਪਰੀਵਰਤਨ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੀ-
ਵਰਤਨ ਆਕਸੀ ਕਰਨ ਵਾਂਗ ਸੇਕ, ਤੀਖਨਤਾ, ਵਲਵਲੇ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ,
ਬਿਹਬਲਤਾ ਉਪਜਾਊਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਪਾਤਰ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ
ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹੈਰਾਨੀ ਇਕਾਂਗੀ ਦੀ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ
ਚਾਲ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਬਿਜਲੀ ਰੋ ਵਾਂਗ ਚਲਣ ਵਾਲੀ, ਪਾਣੀ-ਤਲ ਵਾਂਗ
ਹਰ ਰੁਮਕੇ ਨਾਲ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਸੀਲ ਹੁੰਦੀ
ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਹੈਰਾਨੀ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਨਿਆਇ ਭਰਪੂਰ ਹੈਰਾਨੀ,
ਅਨਿਸਚਤ ਹੈਰਾਨੀ, ਝਟ ਪਟ ਮੌੜ ਤੇ ਉਪਜਣ ਵਾਲੀ ਹੈਰਾਨੀ ਜੋ
ਦਲੀਲ-ਮਈ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਜਾਨ ਪਾ ਦੇਵੇਗੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਟੇਟੇ
ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਦਲੀਗ ਰਹਿਤ ਹੈਰਾਨੀ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ
ਗੁਆ ਲਵੇਗੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਮਰ ਜਾਵੇਗੀ।

ਕਿਉਂਕਿ ਇਕਾਂਗੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨਿਖਰਿਆ ਤਣਿਆ
ਸਾਫ਼ ਰੂਪ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਵਾਧੂ ਭਰਤੀ ਦਾ ਮਿਟੀ ਘੱਟ ਅਟਕਣ
ਲਈ ਕੋਈ ਦਰਜ ਤੇ ਖੱਪਾ ਤੇ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਇਸ ਲਈ ਇਸ
ਵਿਚ ਮੈਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਹਰ ਭਾਂਤ ਦਾ ਸਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਕਾਂਗੀ
ਵਿਚ ਹੈਰਾਨੀ ਉਹੋ ਹੀ ਕੀਲਣ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਚ
ਹੋਵੇਗਾ। ਠੀਕ ਹੈ ਸਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹਾਨ ਹੈਰਾਨੀ ਹੈ।

ਇਕਾਂਗੀ ਜੀਵਨ ਸਮਗਰੀ 'ਚੋਂ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੰਨ ਦੇ

ਆਧਾਰ ਤੇ ਚੁਣੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜਨਮਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਲਟਕਾਓ ਹੈ ਪਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪੇਤਲੇ ਪਨ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਵਿਚ ਗੁਆਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕਾਂਗੀ ਵਿਚ ਇਕਹਿਰੇ ਪਨ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਲਟਕਾਓ ਉਘੜਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਕਾਂਗੀ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਇਕਾਂਗੀ ਅਗੋਂ ਕੀ ਹੋਏਗਾ, ਜਾਣਨ ਦੀ ਭੁਖ ਨਹੀਂ ਉਪਜਾ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਮੁਰਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਕ ਜਾਣਨ ਲਈ, ਕੋਈ ਅਨੋਖੀ ਖਬਰ ਸੁਣਨ ਲਈ ਕੋਈ ਅਨੋਖਾ ਘੋਲ ਵੇਖਣ ਲਈ ਉਡਾਵਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਕਾਂਗੀ ਇਕ ਵੇਗ ਹੈ, ਕਰਮਾਤਮਕ ਚਾਨਣ ਦਾ ਪਰਬਲ ਲਿਸ਼ਕਾਰਾ। ਲਟਕਾਓ ਤਰਸਾਉ ਬਿਹਬਲਤਾ ਉਪਜਾਉ ਸੁਆਦ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਵੇਗ ਨੂੰ ਰਤਾ ਕੁ ਰੋਕਣ ਨਾਲ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਹੀ ਅਨਿਸਚਤ ਤੇ ਤਰਸ ਵਿਚ ਸੰਜੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਲਟਕਾਓ ਦੀ ਜਾਨ ਹੈ।

ਇਕਾਂਗੀ ਦਾ ਇਕਹਿਰਾ ਪਨ ਥੋੜ੍ਹੇ ਪਾਤਰ ਹੀ ਸਹਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਥੋੜ੍ਹੇ ਪਾਤਰ ਹੋਣ ਤਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਰੀਵਰਤਨ ਵਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਇਕਾਂਗੀ ਇਕ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਮਾਨਣ ਵਾਲੀ ਰੰਗ ਮੰਚੀ ਤੇ ਕਰਮਾਤਮਕ, ਸਾਹਿਤਕ, ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ ਤੇ ਕਰਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਵਾਲੀ ਥੇਡ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੇ ਪਾਤਰ ਨਿਖਰੇ ਹੋਣ। ਪਾਤਰ ਐਨ ਘੋਨ ਮੌਨ ਨਾ ਹੋਣ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਰਲਣ ਨਾ। ਉਹ ਅੰਤਾਤਮਕ ਹੋਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛੋਕੜ, ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਲ, ਉਪਭਾਵਾਂ ਨਾਲ, ਅਕਾਰਕ ਪਰਭਾਵ ਨਾਲ, ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਕਰਾਈ ਦਰਚਾ ਨਾਲ ਨਿਖੇਤਿਆ ਜਾਵੇ, ਵਖਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਇਕਾਂਗੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜੀਵਨ ਗਤੀ ਦੀ ਸੀਮਤ ਸਮੇਂ

ਵਿਚ ਕਰਮਾਤਮਕ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ, ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਸੰਕੋਚ ਕੇ ਤੇ ਖਾਸ ਲਟਕ ਨੂੰ ਲਮਕਾ ਕੇ ਦਰਸਾਈ ਹੋਈ ਗਤੀ ਹੈ। ਚਾਲ ਕੇਵਲ ਅੰਤਰ ਨਾਲ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਚਾਲ ਤਲਾਂ ਦੀ ਉਚਿਆਈ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨਾਲ, ਗਰਮੀ ਦੀ ਚਾਲ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਤਾਪ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨਾਲ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਚਾਲ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਪੈਟੈਨਸੀਅਲ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨਾਲ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਚਾਲ ਤਾਂ ਹੀ ਆਵੇਗੀ ਜੇ ਵਿਚਾਰ ਤੁਰਨਗੀ, ਟਕਰ ਉਸਰੇਗੀ, ਘੋਲ ਨਿਖਰੇਗਾ, ਗਿਆਨ ਤੁਰੇਗਾ। ਸੋ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਤੁਰੇ, ਸਿਆਣਪ ਤੁਰੇ ਤਾਂ ਹੀ ਇਕਾਂਗੀ ਵਿਚ ਅਲਪ ਜਾਣਕਾਰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਹੋਈ ਨਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਸਿਟੇ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਹੋਵੇਗੀ।

ਵਿਸ਼ਾ ਇਕਾਂਗੀ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਖਾਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਾ ਕੇ ਵਿਚਾਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਘਟਨਾ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਕਰਮ ਵਿਚ ਲਪੇਟਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਰਮ ਮੌਕਾ, ਜੱਗਤਾ ਅਤੇ ਮਨੋਰਥ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਮ ਨਾਲ ਹੀ ਟੱਕਰ ਤੇ ਘੋਲ ਉਪਜਣਾ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਪਿਛੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕਾਂਗੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਮੁਖ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਇਉਂ ਖਾਸ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸਚੀ ਟਿਕਾਈ ਜਿਹੀ ਤੇ ਸਮੂਹੀ ਜਿਹੀ ਅਸਲੀ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਝੌਲਾ ਪੈਣ ਲਗ ਪਵੇ।

ਇਸ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਉਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਪਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੌਨ ਕਰਮ ਤੇ ਪਰੀਵਰਤਨ ਦਾ ਸੁਝਾਓ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਵਧਦਾ ਫਲਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਰਮ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਦੀ ਟਕਰ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੋਝੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਕਾਂਗੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਕੁਜੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ
ਤਰੰਗਾਤਮਕ ਵੇਗ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਰਖਣ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ।

ਇਕਾਂਗੀ ਇਕ ਭਾਂਤ ਦੀ ਇਕਹਿਰੀ ਕਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ
ਸ਼ਬਦ ਘੜੀ ਦੇ ਪੁਰਜ਼ਿਆਂ ਵਾਂਗ ਨਿਕੇ ਜਿਹੇ ਕਰਮ ਨਾਲ ਘੜੀ ਦੀ
ਮੁਖ ਗਤੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਇਕਾਂਗੀ ਨੂੰ ਉਕਾਸੀ ਜਾਂਦਾ
ਹੈ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਗੁੰਝਲ ਨੂੰ ਪੀਡੀ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਨਾਟਕੀ ਜੋਤ ਨੂੰ ਸੀਖੀ ਜਾਂਦਾ, ਘੋਲ-ਚਾਬੀ ਨੂੰ ਕੱਸੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ
ਅੰਤ ਵਿਚ ਸੁਝਾਓ ਭਰਪੂਰ ਪਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦਾ ਚਾਨਣ
ਖਿਲਾਰਦੀ ਹੋਈ ਮੁਕਦੀ ਹੈ, ਸਿਖਰ ਤੇ ਟੁਟਦੀ ਹੈ।

ਇਕਾਂਗੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦਿਲ-
ਪਰਚਾਵੇ ਲਈ ਜੋ ਜਨਮੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਸੱਚ ਇਸ ਦੀ ਰੋਤ ਹੈ, ਸਾਧਾ-
ਰਨਤਾ ਇਸ ਦਾ ਗਹਿਣਾ, ਥੋੜੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤਾ ਸਾਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦੀ
ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹੈ। ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਚੁਰਸਤੇ ਵਿਚ ਚਮੁਖੀਆ ਦੀਵਾ ਏ
ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਭਾਂਤ ਦਾ ਸਚ ਇਸ ਦੇ ਸੁਆਸ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਸਚ,
ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਸਚ, ਅਵੱਸਥਾ ਦਾ ਸੱਚ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਸਚ ਜੋ
ਇਸ ਨੂੰ ਅਨੋਖੇ ਜਿਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਸ਼ਹੋਮਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸਾਹਿਤਕ
ਵੰਨਗੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸੋ ਇਕਾਂਗੀ ਇਕਹਿਰੀ ਕਹਾਣੀ, ਜੀਵਨ ਝੈਲਾ ਉਸਾਰਨ
ਵਾਲੀ ਗੋਂਦ, ਥੋੜੇ ਪਾਤਰ ਤੇ ਢੁਕਵੀਂ ਛੋਲੀ ਵਾਲੇ ਚੁਸਤ ਕਾਰਜ
ਭਰਪੂਰ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਲ ਉਸਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈਰਾਨੀ ਰੰਗ ਮੰਨਣ
ਜੋਗ ਅਨੋਖਾ ਸੁਝਾਓ ਹੈ।

ਇਹ ਖੇਡਣ ਲਈ ਸੌਖਾ ਹੈ, ਸਸਤਾ ਹੈ। ਅਜ ਦੇ ਜੀਵਨ
ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਬਨਾਵਟੀ ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਮਨੁਖੀ ਅਤ੍ਰਿਪਤੀਆਂ
ਇਸ ਦੀ ਉਪਜ ਲਈ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਸਮਗਰੀ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਇਕਾਂਗੀ ਇਕ ਸਾਈ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਸਾਈ ਚੀਜ਼ ਵਿਚ ਸੁਆਦ

ਭਰਨਾ, ਚਿਟਿਆਈ ਨੂੰ ਉਤਮ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਬਣਾਉਣਾ, ਸਾਦਮੀ ਨੂੰ ਰੋਚਕ
ਸੌਮਾ ਬਣਾਉਣਾ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ, ਅਨੋਖੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਕੰਮ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਸੰਜਮ, ਇਸ ਦੀ ਸੰਖਿਪਤਾ, ਇਸ ਦੀ ਮਹਾਨ
ਇਕਸਾਰਤਾ, ਇਸ ਦੀ ਸੰਜੁਗਤਾ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ
ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਖਾਰ ਕੇ ਪ੍ਰਬਲ ਬਣਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਜ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਪੂਰੇ
ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਇਕਾਂਗੀ ਵਰਗਾ ਤੇਜ਼ ਤੋਂ ਸੁਝਾਓ ਭਰਿਆ ਹੈ।

ਦੁਖਾਂਤ ਕੀ ਹੈ ?

ਜਿਸ ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦੁਖ ਤੇ ਕਰੁਨਾ ਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਖਾਂਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਨਾਇਕਾ ਜਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਪਰ ਇਹ ਗਲ ਆਵਸ਼ਕ ਨਹੀਂ । ਜੇ ਉਹ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਚ ਵੀ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੰਕਟ ਇਤਨਾ ਭਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਦਿ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤ ਤਕ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਢੌਰ ਤੇ ਵੀ, ਦੁਖਾਤਮਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਦੁਖਾਂਤ ਸੁਖਾਂਤ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕਲਾ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਷ੈਲੀ (shelley) ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

“Our sweetest songs are those that tell of saddest thought.”

ਦੁਖਾਂਤ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੂੰਘਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸੁਖਾਂਤ ਦਾ ਹਲਕਾ । ਇਹ ਤਾਂ ਹਾਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਥਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸੁਖਾਂਤ ਦਾ ਖਿਣ ਮਾਤਰ ਲਈ । ਦੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਾਰਤਾ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਚਿਤਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਕੁਝ ਕੁ ਨਿਰਾਸਾਵਾਦੀ ਹੈ । ਸੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਪਦਾਰਥਕ ਆਨੰਦ ਤੇ ਸੰਸਾਰੀ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸੁਖਾਂਤ ਆਸਾਵਾਦੀ ਕਲਾ ਹੈ । ਦੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਟਤਾ ਪ੍ਰਬਲ

ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾਇਕ ਨਾਇਕਾ ਦੀ ਆਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਟਤਾ ਦੀ ਹਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਜਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸੁਖਾਂਤ ਦਾ ਆਨੰਦ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ, ਹਾਸੇ ਅਤੇ ਨਾਇਕ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਆਨੰਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਬੂਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਸੁਖਸ਼ਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਫੂੰਘੇ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਨੰਦ ਅਥਰੂਆਂ ਦੇ ਵਗਣ, ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਕੰਬਣੀ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਮਨ ਦੀ ਸਮਤਾ ਤੋਂ ਵਿਗਸਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਆਨੰਦ ਆਤਮਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਸਬੂਲ, ਪਦਾਰਥਕ ਜਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਨਹੀਂ। ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਨਾਇਕ-ਨਾਇਕਾ ਸੁਖਾਂਤ ਦੇ ਨਾਇਕ-ਨਾਇਕਾ ਤੋਂ ਅਤੀ ਮਹਾਨ ਜਾਂ ਉਚੇਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਹਾਨਤਾ ਜਾਂ ਪਦਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਆਖਰਨ ਦੇ ਬੁਲ ਤੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਨਾਇਕ-ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਗੁਣ ਵਖ਼ਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਉਚੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾ ਸਰੋਸ਼ਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਵੀ ਅਸਾਧਾਰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੁਖਾਂਤ ਦੇ ਮੁਖ ਪਾਤਰ ਗੁਣ, ਆਦਰਸ਼, ਕਰਮ, ਸੁਭਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੋਣ ਤੋਂ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਮੇਲ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਮੁਖ ਪਾਤਰ ਅਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅੱਕਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਨਮੂਨੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਬਾਹਰਲੀ ਸ਼ਾਨ ਜਾਂ ਦਬਦਬਾ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਚਰਨ ਵਿਚਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਪਿਆਰ, ਦਿਇਆ ਭਾਵ, ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ, ਕਰਤਵ ਪਾਲਨਾ, ਜੋ ਉਸਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਾ ਵੀ। ਇਹ ਗੁਣ ਹਦ ਤੋਂ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੁਖਾਂਤ ਦੇ ਪਾਤਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਚਰਨ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਘਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਰੋਣੀ ਜਾਂ ਮੰਪਰਦਾਏ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਲੱਛਣ ਪ੍ਰਯਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੁਖਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਦੁਖਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪੱਧਰ ਦਾ ਵੀ ਅਨੁਮਾਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਦੁਖਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ। ਦੁਖਾਂਤ ਤੋਂ ਮਨੁਖਤਾ ਦੀ ਸਭਿਤਾ ਪੱਧਰ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਸ਼ਰੋਣੀ ਦਾ ਨਹੀਂ।

ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਆਚਰਨ ਹੈ ਪਰ ਸੁਖਾਂਤ ਦੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਦੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਆਚਰਨ ਤੋਂ ਘਟਨਾ ਨਿਸਰਦੀ ਹੈ, ਆਚਰਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਵੀ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਦੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਭੌਤਕ ਤੇ ਆਦਿ ਭੌਤਕ (natural and supernatural) ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਘਟੀਆਂ ਦਰਜੇ ਤੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਮੁਖ ਪਾਤਰ ਦੀ ਉਨਤੀ ਜਾਂ ਅਧੋਗਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀਆਂ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਸਹਾਇਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਗਿਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਮੂਲ ਨਹੀਂ।

ਸੁਖਾਂਤ ਦੀ ਮੂਲ ਵਸਤੂ ਇਕ ਪ੍ਰੇਮ ਜਾਂ ਕਪਟ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਰਚੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਇਕ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਾਇਕ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਧੂਰਤ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਘਟੀਆਂ ਆਚਰਨ, ਦੋ ਥੱਲੇ ਦੁਸ਼ਟ ਪਾਤਰ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਨਾਇਕ ਨਾਲ ਯੋਹੁ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਨਾਇਕ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਰਧਾਲੂ

ਨੈਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਤੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ
ਦੁਖ ਭੋਗਦਾ ਹੈ।

ਸੁਖਾਂਤ ਦੀ ਵਸਤੂ ਪਾਤਰਾਂ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
ਇਹ ਵਸਤੂ ਜੁਮੇਟਰੀ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਵਾਂਗ ਮਾਪ ਮਿਣ ਕੇ ਬਣਾਈ
ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਰੇਖਾ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਕਿਸੇ
ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਬਣਾਈ ਜਾਂ ਖਿੱਚੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਦੁਖਾਂਤ
ਵਿਚ ਅਜੇਹੀ ਮਕੈਨੀਕਲ ਬਣਤਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਕਿਰਿਆ ਘੋਲ—

ਦੁਖਾਂਤ ਕਲਾ ਵਿਚ ਅਰਸੂਤ ਦੇ ਕਬਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਵਸਤੂ
ਦਾ ਹੋਣਾ ਆਵਸ਼ਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਬਾਕਾਇਦਾ ਆਰੰਭ ਤੇ
ਅੰਤ ਹੋਣਾ ਆਵਸ਼ਕ ਹੈ। ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਖ ਕ੍ਰਿਆ ਹੁੰਦੀ
ਹੈ। ਇਸ ਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਵੇਂ ਧੜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਘੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
ਇਹ ਘੋਲ ਵਸਤੂ ਦੀ ਜਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਸਤੂ ਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਪੰਜ
ਭਾਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (੧) ਆਟੰਭਕ ਆਵਸਥਾ-ਇਸ ਵਿਚ ਮੁਖ ਪਾਤਰ
ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਗੁੰਝਲ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੋਇਆ
ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ
ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਜਾਂ ਸਿੱਧਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਉਦਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਸਤੂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਨੂੰ “ਖੜਾ” ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ
ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਘੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
ਦੋ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਘੋਲ ਨਾਲ ਕਈ ਪੇਚੀਦਗੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ
ਹਨ। ਵਸਤੂ ਦਾ ਛੈਲਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸਮਾਂ
ਬਦਲਦੇ ਹਨ। ਨਵੇਂ ਪਾਤਰ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ
ਮੰਤਵਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਨਾਲ ਘੋਲ ਤੀਬਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਐਕੜਾਂ
ਦੇ ਧੋਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਨਾਇਕ ਦੀ ਮਾਨਸਕ ਦਸ਼ਾ ਦੁਖਾਤਮਕ ਹੋ

ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਸਿਖਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੋ ਧੜਿਆਂ ਦਾ ਜੋਰ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪੁਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਯੁਧ ਬਰਾਬਰ ਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਡਾਵਾਂ ਡੈਲ ਦਾ ਲਮਕਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਿਖਰ ਦੇ ਬਾਦ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਛਿੱਲੀ ਜਾਪਣ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਪ੍ਰਬਲ ਲਗਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਗਲਬਾ ਪਾਉਂਦੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਗਲਤੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਹਾਦਸੇ ਜਾਂ ਅਕਾਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰੀਣਾਮ ਨਾਇਕ ਲਈ ਅੱਛੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਕੁਦਰਤੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਕ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸਾ ਦਾ ਅੰਸ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਛੱਡਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਦੁਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਨਾਟਕ ਦੇ ਇਸ ਭਾਗ ਨੂੰ ਉਤਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਨਾਇਕਾ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਅਧ ਘਟਨਾ ਅਜੇਹੀ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਆਪਤੀ ਤੋਂ ਬਚ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਆਸ ਦਿਵਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੁੰਦੇ ਅਨੁਰੋਦ ਵਿਚ ਆਸ ਦਾ ਚਾਨਣਾ ਪਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਜੇਹੀ ਗਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਘੋਰ ਆਪਤੀ ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਨਾਇਕਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਆਪਤੀ ਵਿਚ ਮੁਖ ਪਾਤਰ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਘੋਲ ਦਾ ਦੂਜਾ ਢੂਪ ਅੰਦਰਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਘੋਲ ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮਨੋ ਵਿਗਿਆਨਕ

ਘੋਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਅੰਦਰਲੀ ਸਮਾਜਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਵੀ, ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਰ ਨਿਵਾਸ ਕਰ ਚੁਕੀ ਹੈ। ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ, ਦੂਜੀ ਸਮਾਜਕ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ, ਮੰਤਵ, ਅਭਿਲਾਸ਼ਾਂ, ਲੋੜਾਂ, ਰੁਚੀਆਂ, ਬਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਅੰਸ਼ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਅੰਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਆਦਰਸ਼, ਮਰਯਾਦਾ, ਕਰਤਵ, ਰਵਾਜ਼, ਪ੍ਰਥਾ, ਲੋਕਾਚਾਰ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਾਡੇ ਖੂਨ ਤੇ ਹਡੀਆਂ ਵਿਚ, ਸਾਡੇ ਸੁਭਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲੁਕੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਕਟ ਤੇ ਸਮੇਂ ਸਾਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦੀ ਹੈ। ਕਰਤਵ ਤੇ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ, ਕਰਤਵ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ, ਇਛਾ ਤੇ ਲੋਕਾਚਾਰ ਵਿਚ ਜੋ ਘੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਨਾਇਕਾ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਲਪਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਉਹ ਪ੍ਰਤੀ ਨਾਇਕ ਨਾਲ ਘੋਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਘੋਲ ਤੀਬਰ, ਡੂੰਘਾ ਤੇ ਪੇਚੀਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਰੁਨਾ ਮਈ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੁਖਾਂਤ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਰੋਚਕ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਕ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਦੋ ਵਿਧੀਆਂ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ— ਇਕ ਲਮਤਾ, ਦੂਜੀ ਵਕੋਕਤੀ।

ਲਮਤਾ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਸਸਪੈਨਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਨ ਅਨਿਸਚਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਅਦਲ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਸਤੂ ਦੀ ਚਾਲ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਜੇਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਆਸ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਿਚ, ਤੇ ਨਿਰਾਸਤਾ ਨੂੰ ਆਸ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਇਕ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਵਿਚ

ਉਸ ਬਚਾ ਦਾ ਉਪਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ 'ਉਤਾਰ' ਦੇ ਵੇਲੇ ਬੜੀ ਸੋਚ ਤੇ ਮੰਭਾਲ ਨਾਲ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦ ਆਪਤੀ ਦੇ ਚਿਨ੍ਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਆਪਤੀ ਆਉਣ ਤੇ ਅਜੇ ਸਮਾਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤਦ ਦੁਖਾਂਤਕਾਰ ਲਮਕਾ ਤੇ ਲਟਕਾ ਨਾਲ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਂਦਾ ਤੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਝੁਠੀ ਆਸ ਦਿੱਤੀ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਦੁਖਾਂਤ ਕਲਾ ਦੀ ਦੂਜੀ ਵਿਧੀ (irony) ਵਕੋਕਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕਈ ਵਾਰ ਇਕ ਪਾਤਰ ਹੰਗ ਮੰਚ ਤੇ ਕੋਈ ਗਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਲ ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦਰਸ਼ਕ ਦੂਜਾ ਭਾਵ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਉਹੀ ਭਾਵ ਹੈ ਜੋ ਦਰਸ਼ਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

ਫੇਰ ਜੋ ਗਲ ਇਕ ਪਾਤਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਉਲਟ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਲਟ ਨੂੰ ਨਾਟਕੀ ਵਕੋਕਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਐਲਾਨੀਆਂ ਮਿਤਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਉਹ ਸਾਡਾ ਸ਼ਤਰੂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵਿਟੋਧੀ ਜਾਂ ਕਪਟੀ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਘਾਤਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਉਹ ਔਖੀ ਘੜੀ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਸਹਾਇਕ ਜਾਂ ਮਿਤਰ ਨਿਕਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਢੰਗੀ ਆਸ ਰਖਦੇ ਹਾਂ ਉਹ ਨਿਰਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਆਸ ਨਹੀਂ ਉਸ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਭਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਦੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਵਕੋਕਤੀ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ। ਇਹ ਵਕੋਕਤੀ ਭਾਵੀ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਹੈ। ਕਿਸਮਤ ਵਕੋਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਦੁਖਾਂਤਕ ਨਾਇਕ ਨਾਲ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਖੌਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਲੀ ਚੁਹੇ ਨਾਲ ਜਾਂ ਜਾਲਮ ਮਜ਼ਲੂਮ ਨਾਲ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਖੌਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਕੌਕਤੀ ਵਿਚ ਅਚਨ ਚੇਤਾ (Surprise) ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਨਾਟਕੀ ਰੋਚਕਤਾ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਚਨਦੇਤਾ ਅਦਭੂਤਾ ਤੇ ਅਚਰਜ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਫਰ ਕੇ ਦੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਅਦਭੂਤਾ ਤੇ ਅਚਰਜ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਪੈਂਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤ-

ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਇਕ ਆਵਸ਼ਕ ਅੰਸ਼ ਸੰਗੀਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਿਲ ਵਿਚ ਦਰਦ ਉਠਦਾ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਡਰਿਆਦ ਵੀ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਦੁਖੀ ਦਿਲ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਸੰਗੀਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਰੁਨਾ ਰਸ ਭਰਿਆ ਸੰਗੀਤ ਅਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਯੂਨਾਨੀ ਦੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਕੋਰਸ (Chorus) ਮੰਗੀਤ ਮੰਡਲੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜੋ ਹਰ ਝਾਕੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਤੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬੀਤ ਚੁਕੀ ਰਾਮ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਟੀਕਾ ਟਿਪਣੀ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਟੀਕਾ ਟਿਪਣੀ ਇਤਨੀ ਬੋਧਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਤਨੀ ਕਿ ਭਾਵੁਕ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਰੁਨਾ ਰਸ ਬਹੁਤ ਢੂੰਘਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਕੋਰਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਨਾਇਕਾ ਆਪਣੇ ਦੁਖ ਸੰਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਾਂ ਕੋਈ ਅਜੇਹਾ ਪਾਤਰ ਦੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪਲ ਵਿਚ ਰੰਗ ਮੰਚ ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗਾਊਂਦਾ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਨੁਕੂਲ ਦਰਸ਼ਕ ਨੂੰ ਨਾਇਕ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹਦ ਤੋਂ ਜਾਂ ਸਹਿਨ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਸੰਗੀਤ ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਕਰੁਨਾ ਰਸ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਨਾਟਕੀ ਗੁਣ ਨੂੰ ਗਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ—ਕੈਥਾਰਸਿਸ (Catharsis)

ਅਰਸਤੂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਧਰਮ ਕੈਥਾਰਸਿਸ ਹੈ। ਕੈਥਾਰਸਿਸ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਪਰੀ-ਭਾਸ਼ਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਬੜਾ ਢੰਘਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅਥਰੂ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗਲੇ ਵਿਚ ਪਿੱਧੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਸ਼ਾਹ ਰੌਲਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਲ ਕਰਨੀ ਭੈੜੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਕ ਚੁਪ ਜਿਹੀ ਸਾਧ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਇਹ ਬਾਹਰਲਾ ਰੂਪ ਹੈ।

ਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਰੂਪ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਆਲੋਚਕਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਮਤ ਭੇਦ ਹੈ। ਇਕ ਮਤ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਭਾਵ ਸੁਧਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਸੋਧਨ ਮਤ ਵਾਲੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਾਇਕ ਨਾਇਕਾ ਦਾ ਦੁਖ ਕਲਪਨਾ ਰਾਹੀਂ ਵੰਡਣ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸੁਧਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਜੁਲਾਬ ਲੈਣ ਨਾਲ ਸਰੀਰਕ ਸਫ਼ਾਈ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਰਕਤ ਦੀ ਤੇ ਪੇਟ ਦੀ, ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨ ਦੀ ਤੇ ਮਨ ਦੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਦੁਖਾਂਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਾਹੀਂ ਸੁਧਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਭਾਵ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਦੁਖਾਂਤ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮਾਨਸਕ ਜੁਲਾਬ ਹੈ।

ਅਜ ਕਲ ਇਕ ਹੋਰ ਭਾਵ ਵੀ ਕੈਥਾਰਸਿਸ ਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਲੂਕਸ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਟਰੋਜੇਡੀ (Tragedy) ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਈ ਬ੍ਰਿਤੀਆਂ ਜਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਇਛਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ (instincts) ਅਤੇ (emotion) ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ (activities) ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਭਾਵ ਵੀ। ਕੋਈ ਵਧ ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਘਟ ਵਿਚ। ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਿ੍ਰੁਪਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦੀ

ਹੈ ਪਰ ਕਈਆਂ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਹਰ ਇਕ ਜੀਵਨ ਸਥਿਤੀ ਭਿਨ ਭਿਨ ਹੈ। ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਈ ਪਾਬੰਦੀਆਂ, ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਤੇ ਕਚਿਆਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਾਰੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਸਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਉਹ ਦਬੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ। ਦਬੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਹ ਅਚਨ ਚੇਤ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਣੂੰ, ਕੌਧ, ਬਕਾਵਟ, ਆਦਿ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਲੁਕ ਹੋਏ ਚੋਰਾਂ ਵਾਂਗ ਨਮੂਦਾਰ ਹੋ ਕੇ ਆਖਿਪ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਆਪੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਜਮ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁਖ ਦਾ ਸੁਭਾ ਅਸੁਭਾਵਕ ਅਸਮਾਜਕ ਤੇ ਅਸਦਾਚਾਰਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਬਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਕਲੂਅ, ਹਿਸਾ, ਮੌਤ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੁਰਾਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਦੁਰਬਲਤਾ ਦੇ ਨਜ਼ਾਰੇ ਮਨੁਸ਼ ਦੇ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਦਮੀ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਰੂਪ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਵਿਚ ਚੰਡੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਵਿਚਿਤਰ ਲੀਲਾ ਵਿਚ ਕਈ ਅੰਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਦੇ ਲੁਕੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੋਚਕ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਲੁਕਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁਖਾਂਤ ਸਾਡੇ ਦਖੇ, ਲੁਕੇ, ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਭਾਵਾਂ, ਇਛਾਵਾਂ, ਰੀਝਾਂ, ਵਿਕਾਰਾਂ, ਬਿਰਤੀਆਂ ਆਦਿਕ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੈਥਾਰਸਿਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਯਦੀ ਇਹ ਗੁਣ ਦੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਦੁਖਾਂਤ ਦੁਖਾਂਤ ਨਹੀਂ। ਕੈਥਾਰਸਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਣ ਲਈ ਦੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਕਈ

ਲੜਣਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਆਵਸ਼ਕ ਹੈ।

ਪਹਿਲੀ ਗਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਨਾਇਕ ਤੇ ਨਾਇਕਾ ਅਸਾਧਾਰਣ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਾਰਨ ਪੁਰਸ਼ ਜਾਂ ਇਸਤਰੀ ਵੀ ਉਹ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗੁਣ ਤੇ ਅਵਗਣ ਅਸਾਧਾਰਨ ਅਵੱਸ਼ ਹੋਣ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਦੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਉਚਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਦੂਜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਉਚਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਸਾਧਾਰਨਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇ। ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਉਚਾ ਹੋਣ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨਸਕ ਘੋਲ ਵੀ ਉਚੇ ਪਥਰ ਤੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਨਾਇਕਾ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤਾਂ ਹੀ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਇਸ ਵਿਚ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਤੇ ਮਨ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹੋਵੇ। ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਨਾਇਕਾ ਦਾ ਨਿਜੀ ਆਚਰਣ ਵੀ ਉਚਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾ ਵਿਚ, ਉਹਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰੈਮਾਨ ਹੋਣ ਲਈ ਸਨਮਾਨ, ਸੇਵਾ ਜਾਂ ਤਿਆਗ, ਸਮਾਜਕ ਮਰਯਾਦਾ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਤੇ ਮਨੁਖਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਿਜੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਚਿਆਈਆਂ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਸਰਨ ਨਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ।

ਅਜੇਹੇ ਪਾਤਰ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਬੜਾ ਦੁਖਦਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਚਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਰ ਵੀ ਡੂੰਘਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਸ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਡਰ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਕਿਤਨੇ ਕੁ ਗੁਣ, ਮਨੁਖ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ, ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਇਸ ਜੀਵਨ ਘੋਲ ਵਿਚ ਵਿਆਰਬ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੁਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਦੁਰਾਚਾਰ ਭਾਵੇਂ ਵਿਜੈ ਨਹੀਂ ਪਾਂਦੇ ਪਰ ਬਰਬਾਦੀ ਤਾਂ ਕਰ ਹੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਭੈ ਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭੈ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦੁਖ ਵੀ ਬੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਇਕ

ਤੇ ਨਾਇਕਾ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਹਮਰਦੀ ਵੀ ਬੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਤਰਸ ਆਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਇਤਨੇ ਉਚੇ ਤੇ ਅਸਾਧਾਰਨ ਹਨ ਫੇਰ ਵੀ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਦੁਖੀ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੁਨਾ ਰਸ ਦਾ ਉਜਾਗਰ ਹੋਣਾ ਆਵਸ਼ਕ ਹੈ।

ਭੈ ਤੇ ਕਰੁਨਾ ਰਸ ਦਾ ਉਪਜਣਾ ਅਤੀ ਆਵਸ਼ਕ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੈਬਾਰਸਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈ ਸਕੇਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਸਾਂ ਨੂੰ ਤੁੱਖਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕ੍ਰਿਆ, ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਅਤੀ ਆਵਸ਼ਕ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਉਘੇ ਦੁਖਾਂਤ ਇਹ ਹਨ:-

੧. ਬੇਬੇ
੨. ਮਨ ਦੀਆਂ ਮਨ ਵਿਚ
੩. ਬੈਂਕ
੪. ਮੋਇਆਂ ਸਾਰ ਕਾਈ
੫. ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ

ਸੁਖਾਂਤ ਕੀ ਹੈ ?

ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਦੁਖ ਸੁਖ ਦੇ ਕਾਲੇ-ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਆਸ ਨਿਰਾਸਾ ਦੀ ਟਕਰ ਤੇ ਪਲਦਾ ਹੈ, ਰੋਣੇ ਹਾਸੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧਾਤਮਕ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਉਸਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵਨ ਫੁਲ ਤੇ ਕੰਡਾ, ਉਚਾ ਤੇ ਨੀਵਾਂ, ਠੰਢਾ ਤੇ ਤੱਤਾ, ਮਿਤਰ ਤੇ ਵੈਰੀ, ਚੰਗਿਆਈ ਤੇ ਬੁਰਿਆਈ, ਸੱਜਾ ਤੇ ਖੱਬਾ ਵਿਰੋਧਾਤਮਕ ਰੰਗਣਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੀ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੀ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਵਿਥ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹੰ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਘੋਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਰੰਗ ਜੀਉਂਦੇ ਜੀਵ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪਦਾਰਥ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਚਲਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਅਸਲ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਖਾਸ ਲੰਮਿਆਈ ਨੂੰ ਕਰਮਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਸਿਧੀ ਲਈ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ, ਦੋ ਰੰਗ, ਦੋ ਸਿਰੇ, ਦੋ ਪਰਭਾਵ ਆਉਣੇ ਅਵੱਸ਼ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਨਾਟਕ ਗਲਪ ਅਤੇ ਸਿਨੇਮੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ, ਦੋ ਮੁਖ ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚਾ ਪਰਭਾਵ ਦੁਖਾਤਮਕ ਹੁੰਦਾ, ਤੜਪ ਤੇ ਕੁਰਲਾਹਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜਾ ਉਹ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚਾ

ਪਰਭਾਵ ਸੁਖਾਤਮਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ* ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਹਾਸਾ ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਪਰਸੀ ਨੂੰ ਹੈ ਤੇ ਨੇਕੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕਿਉਂਕਿ ਤਸਵੀਰ ਚੋਂ ਤੇ ਆਦਮੀ ਚੋਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਰੰਗ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਰਨੇ ਬਹੁਤ ਕਠਨ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਨਿਰੋਲ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਤੇ ਸੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਬਿਆਨਣਾ ਬਹੁਤ ਕਠਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰਨਾ ਜਨਕ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਕਠਨ ਹੈ। ਹਰ ਆਲੋਚਕ ਸੁਖਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਵਖ ਵਖ ਕਰ ਰਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਦੁਖ ਸੁਖ ਦਾ ਕਿਆਸ ਵੀ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਦੇ ਮਿਆਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੈ। ਕੋਈ ਸੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਦਿਲ ਪਰਚਾਉਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਖਾਂਤ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ੀਲ ਹਾਸਾ ਹੈ। ਸੁਖਾਂਤ ਦਾ ਮੁਖ ਮੰਤਵ ਮਖੌਲ ਉਡਾਕੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਰਾਹੇ ਪਾਉਣਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਭੰਡ ਕੇ ਸੁਧਾਰਨਾ ਹੈ। ਮਨੁਖਤਾ ਦੇ ਉਲਾਤੂ ਪੱਖ ਨੂੰ ਤੇ ਬੁਚਿਆਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਕੇ ਮਨੁਖਤਾ ਨੂੰ ਅਰੋਗ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਨਾਟ ਘਰ ਵਿਚ ਮਾਨਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਹੈ ਬਿਆਨਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੋਂ ਕੋਈ ਨਿਰਨਾ ਜਨਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਉਸਰਦਾ। ਮਨੁਖ ਜਦ ਰੋਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕੱਲਾ ਰੋਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦ ਹਸਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰਲ ਕੇ ਹਸਦਾ ਹੈ। ਇਕੱਲਾ ਹਸਣ ਵਾਲਾ ਪਾਗਲ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਲ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਖਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸਮਾਜਕ ਹੈ ਤੇ ਸੁਖਾਂਤ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ। ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਓ ਸੁਖਾਂਤ ਦਾ ਘੇਰਾ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਹੈ ਤੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਅੰਦਰ ਮੁਖੀ।

ਸੁਖਾਂਤ ਦੀ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਸੁਖ ਹੈ। ਸੁਖ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਆਸ

* ਸੁਖਾਂਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸੁਖ + ਅੰਤ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ (Comedy Camos) ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਟੰਗ ਰਲੀਆਂ ਮਨਾਉਣਾ ਹੈ।

پੂਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਆਸ ਕਿਵੇਂ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ? ਜਾਂ ਤੇ ਮੁਖ ਨਾਇਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਘੋਲ ਵਿਚ, ਪਿਆਰ-ਪਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੋਕ ਜਾਂ ਟਕਰ ਆਵੇ ਹੀ ਨਾ, ਜੇ ਆਵੇ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਨਾਇਕ ਪਾਰ ਕਰ ਲਵੇ। ਦੁਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗਿਆਈ ਜਿਤ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇ ਚੰਗਿਆਈ ਦੇ ਵੈਰੀ ਚੰਗਿਆਈ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਸਮਝ ਲੈਣ ਤੇ ਗੁੰਝਲ ਨੂੰ ਪੀਡੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇਣ। ਗੁੰਝਲ ਕਦ ਪੀਡੀ ਹੁੰਦੀ ਏ, ਜਦ ਪਾਤਰ ਅੰਦਰ ਮੁਖੀ ਹੋਣ। ਉਹ ਹਰ ਬਾਹਰੀ ਗਲ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਲੈ ਜਾਣ। ਉਹ ਅੰਦਰ ਘੁਲਦੇ ਰਹਿਣ। ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਤੜਫ਼ਦੇ ਰਹਿਣ। ਆਪਣੀ ਮਹੀਨ ਬੁਧੀ ਨਾਲ, ਆਪਣੀ ਸਿਆਣੀ ਲਿਆਕਤ ਨਾਲ ਨਿਕੀ ਜਿਹੀ ਗਲ ਦੀ ਚੀਰ ਫਾੜ ਕਰਕੇ ਉਸ ਚੋਂ ਕਈ ਹੋਰ ਅਰਥ ਕਢ ਲੈਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਉਸਾਰੀ ਕਚੀ ਕੰਧ ਨੂੰ ਪਕੀ ਕਰ ਲੈਣ, ਜਿਸ ਚੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਕਠਨ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਜੇ ਨਿਕਲਣ ਤਾਂ ਐਨਾ ਮੁਲ ਦੇਣ। ਪਵੇ ਕਿ ਖੁਸ਼ੀ ਮਰ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਮਾਨਣ ਵਾਲਾ ਮਰ ਜਾਵੇ। ਸੋ ਸੁਖਾਂਤ ਤਾਂ ਉਸਰੇਗਾ ਜੇ ਇਹ ਗੁੰਝਲ ਪੀਡੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਭਾਵ ਪਾਤਰ ਬਾਹਰਲੀ ਗਲ ਨੂੰ ਰੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਨਾ ਲੈ ਜਾਣ ਸਗੋਂ ਅੰਦਰ ਵੀ ਕੋਈ ਗਲ ਨਾ ਰਖਣ। ਜਦ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਆਵੇ ਬਾਹਰ ਪਰਗਟ ਕਰ ਦੇਣ। ਹਰ ਗਲ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਮਖੌਲ ਨਾਲ ਰਦ ਕਰ ਦੇਣ।

ਸੋ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਗੁੰਝਲ ਨੂੰ ਪੀਡੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ 'ਹਾਸ਼ੇ' ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇਲ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਗੁੰਝਲ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹਰ ਵਿਚਾਰ ਤਿਲਕ ਜਾਵੇ। ਸੋ ਹਾਸਾ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਬੁਧੀ ਬਿਲਾਸ ਸੁਖਾਂਤ ਦੀ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਹੈ। ਉਂਜ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ, ਘਿਰਨਾ ਵਿਚ ਤੇ ਦੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਸਭ ਥਾਈਂ ਹਸ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਅਸਲ ਹਾਸਾ ਸਾਨੂੰ ਉਦੇਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਅਸੀਂ ਸਰੀਰਕ ਕੋਝ, ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਗਲਤ ਵਰਤੋਂ, ਕੋਈ ਹਿਲ ਜੁਲ, ਅਜੀਬ

ਅਵਾਜ਼ ਆਦਿ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਓ ਬਾਹਰ ਮੁਖ ਵਿਰੋਧਾਤਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਾਡੇ ਹਾਸੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਪਾਤਰ ਕੋਈ ਗਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੈ ਪਰ ਦੂਜਾਂ ਪਾਤਰ ਉਸ ਦੇ ਹੋਰ ਅਰਥ ਕਢਕੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਹਸਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਗੁਸੇ ਹੋਏ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਠਿੱਠ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਸੇ ਵਿਚ ਸਮੂਹੀ ਰੰਗ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੀ ਹਸਦੇ ਹਾਂ, ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਉਚਿਆਈ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਹਸਦੇ।

ਹਾਸਾ ਕਈ ਭਾਂਤ ਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖੁਲ੍ਹਾ ਹਾਸਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਖੀਆਂ ਟੁਟ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੁਸਕ੍ਰਾਹਟ, ਨਿਮਾ ਨਿਮਾ ਹਾਸਾ ਤੇ ਬੁਧੀ ਬਿਲਾਸ ਵਾਲਾ ਸੁਖਮ ਹਾਸਾ ਹੈ।

ਸੁਖਾਂਤ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਾਟਕੀ ਆਲੋਚਨਾ ਹੈ।

ਅਰਸਤੂ ਸੁਖਾਂਤ ਦਾ ਸਨਬੰਧ ਦੌਸ਼ ਜਾਂ ਕੈਂਝ ਨਾਲ, ਜੋ ਦੁਖਾਂਤਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਦਸਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੁਖਾਂਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਸੁਖਾਂਤ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਪਾਤਰ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਯਭਲੀਆਂ, ਔਗਨਾ, ਮੂੜਤਾ ਦੀ ਪੜ੍ਹੋਲ ਕਰਕੇ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਚੋਟ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਮਾਸਾ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਲ ਲਾ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੈਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਪਾਤਰ ਸੁਖਾਂਤਕਾਰ ਦੀ ਬੁਧੀ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੇ ਨਹੀਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁੰਬਲ ਅਲਚਦੀ ਨਹੀਂ।

ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਖਾਂਤ ਸਮਾਜਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੇਨ ਤੇ ਉਸਰਦਾ ਹੈ, ਸੋ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸਨਬੰਧ ਆਪੋ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਧਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਅਲਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਲਚਨ ਨਾਲ ਸ਼ੰਕੇ, ਭੁਲੇਖੇ, ਭਰਮ ਉਪਜ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਈ ਕੌੜੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਉਸਰ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੁਖਾਂਤਕਾਰ ਖਿੜ ਕੇ ਇਕ ਧਾਰਾ ਜੋ ਵਾਧੂ ਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ

ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਤੋੜ ਸੁਟਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਵਾਧੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਗੁੰਝਲ ਬਹੁਤ ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਘਾਤਕ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਮੌਕਾ ਮੇਲ ਨਾਲ ਦੇਵ ਨੇਤ ਨਾਲ, ਕੋਈ ਲਭੀ ਚਿਠੀ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਅਕਾਸ਼ ਬਾਣੀ ਨਾਲ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਬਦਲਾਉਣ ਨਾਲ ਗੁੰਝਲ ਖੋਲ੍ਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਦੁਖਦਾ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਭੁਲੇਖਾ ਨਿਕਲਣ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਸੰਕੰਜੇ ਵਿਚ ਆਈ ਚੰਗਿਆਈ ਦੀ ਜਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੁਖਾਂਤ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਚੁਭੀ ਨਹੀਂ ਮਾਰਨਾ ਸਗੋਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਅਤਕਬਧਨੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਈ ਵਾਰੀ ਹਲਕਾ ਸੁਖਾਂਤ (Farce) ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਗਲ ਨੂੰ ਵਧਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹਰ ਕਲਾਤਮਕ ਰੰਗ ਨੂੰ ਵਾਧੂ ਝਾਲਰ ਲਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਾਰਸ ਜਲਾਲ ਵਾਲੀ ਅਨੋਖੀ ਜੀਵਨ ਤਸਵੀਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਤੇ ਕਰਮ ਸਾਰੇ ਹੀ ਅਸੁਭਾਵਕ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਆਚਾਰ ਸਾਰੇ ਝੂਠੇ।

ਜੇ ਸੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਸਮੂਹੀ ਪੰਚ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਜੀਵਨ ਸਚਿਆਈ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਜੀਵਨ ਇਕਸਾਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਘਟੀਆ ਨਕਲ ਹੋ ਨਿਬੜੇਗੀ। ਇਸ ਦਾ ਅੰਤ ਕਿਸੇ ਜਿਤ ਨਾਲ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਚੰਗਿਆਈ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨਾਲ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹਦਾ ਅੰਤ ਮੌਤ ਨਾਲ ਜਾਂ ਦੁਖ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਕਦਾ।

ਸੁਖਾਂਤ ਦੇ ਪਾਤਰ ਉਲਾਰੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਇਕ ਪੱਖੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਅੱਤ ਦੇ ਭਾਵਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਉਦਗਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਧਾਰਨ ਭਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜਿਗਰੇ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਜਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੋਚਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਲੰਮੀਆਂ ਦਸੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰੇ

ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਨੂੰ ਹਾਸਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਤੇ ਸੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਨਿਰਾ ਹਾਸਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਬੁਧੀ ਬਿਲਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਿਲ ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਕੀਆਂ ਨਿਕੀਆਂ ਮੁਸਕਾਨਾਂ ਨਾਲ ਬੁਰਿਆਈ ਦੀ ਮੈਲ ਕਢਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕਈ ਸੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਨਿਰੀ ਰੰਗ ਮੇਚੀ ਚੀਜ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਵੰਨਗੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਵਿਚ ਸਮੂਹੀ ਰੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਮਨੁਖਤਾ ਦੀ ਸਮੁਚੀ ਪ੍ਰਕੀਕੂਲਤਾ ਤੇ ਹਸ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਜਨਤਾ ਦੀ ਬੁਰਿਆਈ ਜ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਢੂਸ ਕੇ ਹਾਸੇ ਨਾਲ ਦਰਸਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਉਹ ਬੇੜਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਨੰਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਿਨਾ ਜੀਵਨ ਨਰਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਚੌਂ ਕੋਹਜ ਨਚੋੜ ਕੇ ਰੰਗ ਮੰਗ ਉਤੇ ਸਰੀਰਕ ਕਾਰਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਮਿਠਾਸ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ, ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ, ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅਰਬਾਂ, ਰੀਤਾਂ, ਪਹਿਰਾਵਿਆਂ, ਗਲਤ ਸ਼ਬਦ ਉਸਾਰਦਾ ਰਾਹੀਂ ਅਨੋਖਾ ਮਿੱਠਾ ਅਜੀਬ ਮਨ ਗਰਮਾਉ ਹਾਸਾ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਉਂ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਰੰਗ ਹੋਰ ਨਿਖਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਖਾਂਤ ਮਨੁਖ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਹਸਾ ਕੇ ਅਟੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਸਾਵਾਦੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਤੰਸ਼ਦਤਾ ਪਰਾਪਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਹਸਾ ਹਸਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਲਾਰੂ ਭਾਵ, ਕੋਝੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ, ਮੂਰਖਤਾ, ਪਾਗਲਪਨ, ਅਲੜ੍ਹਪੁਨਾ ਅਜੋਗਤਾ ਨੂੰ ਕਢਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਰੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਦੁਖ ਨਾਲ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਆਤਮ ਸੂਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਿ 'ਸੁਖ' ਦੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਾਂ ਹੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਸੁਖ ਦੀ ਅਨਹੋਂਦ ਹੀ ਤਾਂ ਦੁਖ ਉਸਾਰਦੀ ਹੈ, ਦੁਖਾਂਤ

ਉਸਾਰਦੀ ਹੈ। ਦੁਖਾਂਤ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੁਆ ਕੇ ਇਕਸਾਰ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਸੁਖਾਂਤ
ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਸਾ ਕੇ ਲੀਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁਖ ਦੀਆਂ ਦੋ ਬਿਰਤੀਆਂ ਹਨ—
ਇਕ ਇਕ ਨੂੰ ਤਿ੍ਖੂਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਦੂਜੀ ਦੂਜੀ ਨੂੰ। ਸੁਖਾਂਤ ਜੀਵਨ
ਸਹਿਜੋਗ ਪਰਚਾਰਦਾ ਹੈ। ਸੁਖਾਂਤ ਜੀਵਨ ਸਾਂਝ ਉਪਜਾਊ ਹੈ। ਸੁਖਾਂਤ
ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ-ਭਾਰ ਨੂੰ ਹਲਕਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਮਨ ਨੂੰ ਬਹਿਲਾਊਂਦਾ
ਹੈ। ਸੁਖਾਂਤ ਨਿਰੀ ਰੰਗ ਮੌਜੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਹਿਤਕ
ਵੰਨਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਅਭਿਆਸ, ਜੀਵਨ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ
ਸ਼ਲਬਦਾਂ ਦੀ ਸੁਚਜੀ ਵਰਤੋਂ, ਸ਼ਲਬਦਾਂ ਦੇ ਰਾਗ ਤੋਂ ਉਸਾਰਿਆ ਹਾਸਾ ਤੇ
ਜੀਵਨ ਉਤਸ਼ਾਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕੀ ਹੈ ?

ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਆਮ ਗਲ ਬਾਤ ਨਹੀਂ । ਆਮ ਗਲ ਬਾਤ ਤੇ ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ, ਪਤਲੀ, ਖਿਲਰਵੀਂ, ਬੇਅਰਥੀ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਨਾਟਕੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਿਖਰਵੀਂ, ਕਲਾਤਮਕ ਭਾਵਪੂਰਵਕ, ਤੇ ਮਨੋਰਥਾਤਮਕ ਗਲ ਬਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪਾਤਰ ਦਾ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਉਪਜਾਊਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਡੋਰਦੀ ਹੈ ।

ਨਾਟਕੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਗਲ ਬਾਤ ਦਾ ਅਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਵਰਗੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਛੋਂ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਉਸ ਵਰਗੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਖਾਸ ਮਨੋ-ਰਥ ਨਾਲ ਖਾਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੌਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਘੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਚੰਗੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਭਾਰੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ । ਇਹ ਇਕ ਐਸਾ ਰੰਗਦਾਰ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸ਼ਕ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਅਸਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੌਨ ਵੇਖਦੇ ਹਨ । ਸੁਧਾਰ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸੁਧੀ ਉਤੇ ਜੀਉਂਦੀ ਹੈ । ਸ਼ਬਦ ਭਾਵੇਂ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਘੜੇ ਜੱਝੇ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰੇ ਹੋਣ ਪਰ ਇਉਂ ਜਾਪਣ ਜਿਵੇਂ ਪਾਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅੰਦਰਲੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਜੇ ਹਨ । ਅੰਦਰਲੇ ਘੋਲ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ।

ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਸਾਵਾਂ ਰਖ ਕੇ
ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਪਾਤਰ ਦੇ ਸੁਭਾਅ, ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ, ਦ੍ਰਸ਼ਟੀ
ਕੌਨ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਚੋਂ ਹੀ ਇਹ ਪਤਾ
ਲਗੇਗਾ ਕਿ ਪਾਤਰ ਕਿਥੇ ਦਾ ਹੈ, ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਪੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ,
ਕਿਹੜੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਗੁਸ਼ੇਲਾ ਹੈ, ਤੇਜ਼ ਹੈ, ਜਾਂ ਠੰਡੇ ਸੁਭਾਅ
ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਚੰਗੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਬੜਵੀਂ, ਸੰਜੁਗਤ, ਭਾਵ ਪੂਰਵਕ ਤੇ
ਮੁਝਾਉ ਭਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਲਚਕਦਾਰ ਟੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ
ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਨਾਲ ਨਾਟਕੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਤੇ ਰਸ
ਨੂੰ ਗਰਮਾਵੇ ਤੇ ਨਰਮਾਵੇ ਤੇ ਟੱਕਰ ਵਿਚ ਚੰਗਿਆਵੇ ਉਸਾਰੇ ਅਤੇ
ਸਿਖਰ ਤੇ ਤੋੜ ਵਲ ਲੈ ਜਾਵੇ ਤੇ ਫੇਰ ਗੁੰਝਲ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾ ਕੇ ਨਿਰਨਾ
ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੋ।

ਚੰਗੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿਚ ਰਸ ਹੋਵੇ ਜਿਹੜਾ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ
ਲਵੇ।

ਖੜਿਆ ਨਾਟਕ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ।
ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਵਾਕ ਜੇ ਨਾ ਸਮਝ ਆਵੇ ਤਾਂ ਮੁੜ ਕੇ ਪੜਿਆ
ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕੋਸ਼ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
ਪਰ ਖੇਡੇ ਹੋਏ ਨਾਟਕ ਦਾ ਵਾਕ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਇਕੋ ਵਾਰੀ
ਸੁਣ ਕੇ ਸਮਝਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਭਾਵਾਂ
ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਨਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਕਹਾ ਰਹੇ
ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਲੈ ਮਈ, ਸਰਲ, ਸਪਸ਼ਟ, ਸਿੱਧਾ, ਕਾਰਜਾਂ
ਵਿਚ ਗੁੱਝਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਐਵੇਂ ਡੂੰਘਿਆਈ ਵਿਚ ਫਿੱਗਣ ਵਾਲਾ
ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ।

ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੇ ਧਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਨਾੜੀਆਂ

ਵਾਂਗ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਇਕ ਮੁਠ ਕਰਕੇ ਇਕ ਸੁਜੀਵ ਸਮੁੱਹੀ ਚੀਜ਼ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਤੀਕ ਪੁਚਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਤਾਂ ਹੀ ਆਵੇਗੀ ਜੇ ਲਿਖਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣ ਕੇ ਲਿਖੇਗਾ, ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸੁਧ ਅਰਥ, ਪਿਛੋਕੜ, ਪਰਚਲਤ ਅਰਥ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘੜਤ, ਜੜਤ ਦਾ ਪਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਜੀਵਨ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਗੁੱਸੇ ਵੇਲੇ ਕਿਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚੋਂ ਟੁਟਦੇ ਹਨ, ਕਿਵੇਂ ਖਰਵੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਗੁੱਸਾ ਉਪਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਿਆਰ ਭਾਵਾਂ ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਨਰਮ ਸਵਰ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਕਿਥੇ ਬਿਸਰਾਮ ਚਿੰਨ ਲਿਆ ਕੇ, ਕ੍ਰਿਆ ਤੇ ਨਾਂਵ ਬਦਲਾ ਕੇ, ਕ੍ਰਿਆ ਸੰਜੁਗਤ ਕਰਕੇ ਤੇ ਪੜਨਾਂਵ ਛੱਡ ਕੇ ਗਲ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ ਲਿਆਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਸੁਧੀ, ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਸੁਧੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਐਸੀ ਕਲਾਤਮਕ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਕ ਗਲ ਬਾਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੈਲਣ ਲਈ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਅੱਖਿਆਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਸੰਜਮ ਨਾਟਕੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਗਹਿਣਾ ਹੈ। ਸੌ ਦਸ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਵਾਕ ਤੇ ਦਸਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹੇ ਘੱਟ ਸਗੋਂ ਸੁਝਾਵੇ ਬਹੁਤ। ਇਹ ਤਦੇ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇ ਸਰੀਰਕ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਲੀਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਈ ਭਾਂਤ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ -

ਸਾਧਾਰਨ ਵਾਰਤਾਲਾਪ-

ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਨ ਬਿਨ ਜੀਵਨ ਵਰਗੀਆਂ ਗਲਾਂ ਹੋਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ

ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨਿਖਾਰਿਆ ਤੇ ਸੁਧਾਰਿਆ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:-

ਸ਼ਿਵੇ-ਸਚ ਆ ਭਾਬੀ

ਪ੍ਰੀਤੇ-ਅੜੀਏ ਤੂ ਆਪੇ ਹੀ ਸੁਨੈਹਾ ਘਲ ਦੇਣਾ ਸੀ।

(‘ਮਾਂ’ ਕਿਰਤ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ)

ਬੌਧਿਕ ਵਾਰਤਾਲਾਪ -

ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੁਧੀ ਨਾਲ ਹਰ ਗਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਗਲ ਚੋਂ ਗਲ ਕਢੀ ਜਾਵੇ। ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕਈ ਅਰਥ ਕਢੇ ਜਾਣ। ਇਸ ਵਿਚ ਚਿਨ੍ਹਾਤਮਕ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਰੰਗ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੇਖਿੰਦੇ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ।

ਸੁਧਾਂ-ਪੁੰਨ ਪੁੰਨ ਤਦ ਤਕ ਹੈ, ਜਦ ਤਕ ਪਾਤਰ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੈ। ਜੇ ਪਾਤਰ ਭਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪੁੰਨ ਪਾਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਵੇਗਾ।

ਚਿਨ੍ਹਾਤਮਕ ਰੰਗ -

ਸੁਧਾਂ-ਕੁਝੇ ਨਾ ਪਾਈਏ ਤਾਂ ਇਹ ਮਛੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ ਵਸ ਵਿਚ।

(ਵੀਹ ਆਨੇ-ਸੇਖਿੰਦੇ)

ਕਾਵਿ ਮਈ ਵਾਰਤਾਲਾਪ -

ਇਸ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਵਰਗੀ ਲੋ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਅਲੋਕਾਰ, ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਗ, ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਤੇ ਚਿਨ੍ਹਾਤਮਕ ਰੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵਕਤਾ ਪਰਧਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਨੋਖਾ ਹੁਲਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਦੀਪੇ-ਮੈਂ ਇਸ ਮਨ ਦਾ ਕੀ ਕਰਾਂ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰਖਿਆ ਏ, ਨੂੰੜ ਕੇ, ਤੁਫਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ, ਛਲਾਂ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਪਤਣ

ਦੇ ਕੰਢੇ ਇਕ ਥਾਂ ਉਸ ਬੇੜੀ ਵਾਂਗ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਦੀਆਂ ਛੱਲਾਂ
ਛੁੱਹਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰਠੇਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀਆਂ ।

(ਪਤਨ ਦੀ ਬੇੜੀ-ਕਿਰਤ ਰਾਰਗੀ)

ਕਾਵਿਕ ਵਾਰਤਾਲਾਪ-

ਜੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ । ਉਸ ਵਿਚ ਤੁਕਾਂਤ ਹੋਵੇ ਤੇ
ਕਾਵਿਕਤਾ ਵਿਚ ਭਿੱਜਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ।

ਵੱਡੀ ਵਹੁਟੀ- ਐਵੇਂ ਕਾਹੂੰ ਚੌਰ ਚੌਰ ਪਿਆ ਕੂਕਦਾ ।
ਪਹਿਰਾ ਤੂੰ ਲਗਾ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਈਦੂਕ ਦਾ ।

(ਵਿਆਹਲੀ-ਸਿਖੋਂ)

ਹਾਸਾ ਭਰਪੂਰ ਵਾਰਤਾਲਾਪ-

ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਜੋਗ ਅਰਥ ਕਢਕੇ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬੋਲੀ-ਦੇ
ਸ਼ਬਦ ਵਰਤ ਕੇ, ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ ਵਿਗਾੜ ਕੇ, ਅਖਾਣ ਨੂੰ ਉਲਟਾ, ਹਾਸਾ
ਉਪਜਾਇਆ ਜਾਵੇ ।

ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ-ਹਨੀਮੂਨ (Honey moon) ਭਾਵੋਂ (moon)
ਚੰਦ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਕਰ ਲੈਣ ।

(ਵਰ ਘਰ-ਕਿਰਤ ਨੰਦਾ)

ਭਾਵਕ ਵਾਰਤਾਲਾਪ-

ਜਦ ਅੰਦਰਲੇ ਵੇਗ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਹੋਵੇ । ਪਾਤਰ ਵਲਵਲਿਆਂ
ਉਦਗਾਰਾਂ ਨਾਲ ਨਪੀੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਲਾਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ।
ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਮਨ ਬਰਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ
ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਰੁਕ ਰੁਕ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਬਿੜਕਦੇ ਹਨ,

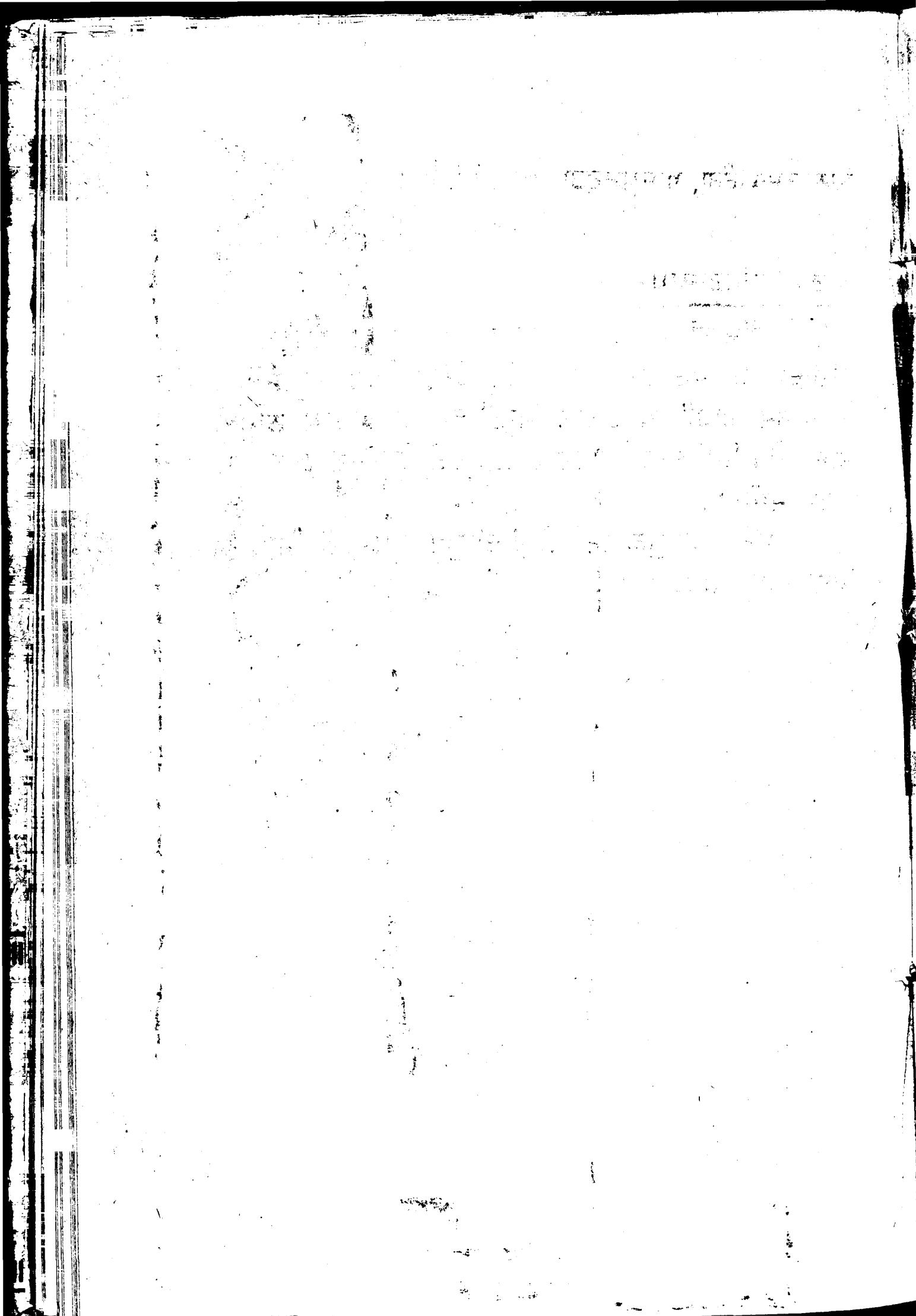
ਚਿਨ੍ਹਾਤਮਕ ਰੰਗ, ਅਸਪਸ਼ਟਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

(ਸਤੀ-ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁਲ)

ਨਾਟਕੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ-

ਉੱਜ ਤਾਂ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਟਕੀ ਤੇ ਚੁਸਤ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦ ਸ਼ਬਦ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੋਣ, ਸੰਖੇਪ ਹੋਣ, ਸੰਕੇਤਕ ਹੋਣ ਤੇ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਪਰਗਟਾਏ ਜਾਣ ਤਾਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਟਕੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । 'ਜੀ' ਸ਼ਬਦ ਕਿਹਣ ਨਾਲ ਕਈ ਸਾਰੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪਰਗਟਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ।

ਸਟੇਜ ਦੀ ਥੁੜ੍ਹ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਸੁਧ ਰੂਪ ਅਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ।

ਭਾਗ ਚੌਥਾ

1921

* ग़ल्प की है ?
* नाव़ल की है ?
* कहाणी की है ?
* गोंद की है ?
* दिल्लि दरबन ते
समानक रंगण की है ?

ਗਲਪ ਕੀ ਹੈ ?

ਮਨੁਖ ਰਬੀ ਕਰਤਾਰੀ ਤੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਇਕ ਅਨੋਖਾ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸਜੀਵ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਦਿਲ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਛੁਘਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਿਆਸ ਅੰਬਰ ਚੀਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਮਿਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਜੀਉਂਦਾ ਜਾਗਦਾ ਰਬ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅੱਕਤੀ ਵੀ ਹੈ, ਸਮੂਹੀ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਪੂਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਅਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਾਬਤ, ਆਪਣੇ ਚਿਹਰੇ ਬਾਬਤ, ਲੋਕਾਂ ਬਾਬਤ ਤੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਬਾਬਤ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਇਹ ਸਾਂਝ ਲਈ ਉਤਾਵਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਾ ਵੰਡਾਉਣ ਲਈ ਬਿਹਬਲ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਹਬਲਤਾ, ਇਹ ਉਤਾਵਲਾਪਨ ਇਸ ਲੋਚਾ ਆਦਿ ਦਾ ਪਰਗਟਾ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਕਲਾ-ਵੰਨਰੀਆਂ ਦਾ ਮੁਖ ਆਧਾਰ ਹੈ, ਆਤਮਾ ਹੈ ਜਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਚਾ, ਇਹ ਪਰਕਿਰਤਕ ਸੁਭਾ ਇਸ ਮਨੁਖ ਦੀ ਰਗ ਰਗ ਵਿਚ ਓਦੋਂ ਦਾ ਹੀ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋਦੋਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਇਸ ਦੀਆਂ ਰਗਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਰਕਤ ਲਠੜਿਆ।

ਇਸ ਬਿਹਬਲਤਾ ਨੂੰ ਪਰਗਟਾਉਣ ਦੇ ਦੋ ਮੁਖ ਅੰਗ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਬਾਬਤ, ਲੋਕਾਂ ਬਾਬਤ ਤੇ ਦੁਆਲੇ ਬਾਬਤ ਜਾਨਣ ਦੀ ਤੀਖਣ ਰੁਚੀ, ਦੂਜਾ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਆਪੇ ਦਾ ਪਰਗਟਾ।

ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਲਪਨਾ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਵਰਗੀ ਆਦਮੀ ਸਿਰਜ ਕੇ, ਅਥਾਹ ਜੀਵਨ ਚੋਂ ਆਪਣੇ ਮਤਲਬ ਦੇ ਪਾਤਰ ਚੁਣ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਘੋਲ ਚਿਤਰ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਘੋਲ ਨੂੰ ਸੌਖਾ ਤੇ

ਸੁਆਦੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਤੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵਕ ਉਦਗਾਰਾਂ ਦੀ ਅਰਧ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਨਾਲ ਮਨ ਹੌਲਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਸੁਰ ਹੋਏ ਮਨ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਧਰਤੀ ਨਹੀਂ ਤਿਆਗਦਾ, ਦੂਜਾ ਅਕਾਸ਼ ਛੇਹ ਨਹੀਂ ਤਿਆਗਦਾ। ਦੂਜਾ ਵਥੇਰੇ ਲੈ-ਮਈ, ਸੰਜੀਤਕ ਤੇ ਸੂਖਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲੇ ਨੂੰ ਗਲਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ।

ਗਲਪ ਕਲਪਤ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਕਲਪਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਅੰਦਰਲੀ ਲੋਚਾ, ਅੰਦਰਲੀ ਹਵਾੜ, ਅੰਦਰਲੀ ਚੀਸ, ਅੰਦਰਲੇ ਦਰਦ ਦਾ ਬਾਹਰ-ਮੁਖੀ ਅਖਰੀ ਪਰਗਟਾ ਹੈ; ਸਚ ਲਈ, ਸ਼ਕਤੀ ਲਈ, ਸੁਦਰਤਾ ਲਈ, ਇਕ ਮਹਾਨ ਲਗਨ ਹੈ, ਗਗਨਾਂ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਸੁਰ ਹੋਈ ਆਤਮਾ ਦਾ ਹਉਕਾ ਹੈ, ਮੁਸਕਾਨ ਹੈ।

ਸਾਰੀ ਗਲਪ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਬਾਤਾਂ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸੋਮਾ ਭੰਗੜਾ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਲੋਕ ਗੀਤ।

ਬਾਤ-

ਬਾਤ ਅਣ-ਡਿਠੇ, ਅਣ-ਸੁਣੈ, ਅਣ-ਕਿ ਮਾਸੇ ਭੂਤ ਵਿਚ ਹੋਗੁਜ਼ਰੀਆਂ ਵਿਕਅੱਤੀਆਂ ਦੀ ਕਲਪਤ ਕਹਾਣੀ ਹੈ।

ਬਾਤਾਂ ਅਗੜੇ ਦੀ ਬਾਬਤ ਜਾਨਣ, ਕੀ ਵਾਪਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਨ, ਕੀ ਹੋਇਆ ਦੇ ਉਤਰ ਆਦਿ ਤੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਬਾਤ ਆਪਣੀ ਦਸੀ ਗੁਝ ਹੈ। ਇਹ ਦੇ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਹ.੫-ਬੁਝਣ ਵਾਲੀਆਂ, ਪ੍ਰਸਨਾਤਮਕ ਤੇ ਕਬਾਤਮਕ। ਬਾਤ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਰਸ ਸਾਰੇ ਸੁਆਦ ਤੇ ਸਾਰੇ ਰੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਰਾਮਾਤ, ਜਾਦੂ, ਪਰਾਸਰੀਰਕ ਰੰਗ, ਨਾਟਕੀ ਮੌਜੂ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਟਕਰ, ਵਾਰਤਾਲਾਪਨਾਇਕ ਦਾ ਪਤੀਵਰਤਨ, ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ ਦੀ ਅਨੇਕਤਾ, ਦੋਂਹ ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਰੂਹ ਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਟਕਰ ਸਭ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ

ਹੈ। ਇਹ ਹੁੰਗਾਰੇ ਤੇ ਪਲਦੀ ਹੈ, ਸਾਰੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਵੰਨਰੀਆਂ ਦੀ ਜਾਨ ਹੈ।

ਪਹਿਲੀਆਂ ਬਾਤਾਂ ਯਥਾਰਥੀ ਸਨ, ਜੀਵਨ ਨੇੜਤਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸਨ, ਜੀਵਨ ਵਰਗੀਆਂ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁਖ ਜਿੱਧਾ ਸਾਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਵੈਖਦਾ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਇਨ ਬਿਨ ਨਕਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਨ ਬਿਨ ਹੀ ਦਸ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਜਿਥੋਂ ਭੁਲਦਾ ਸੀ ਉਥੇ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।

ਰਸ ਭੁਖ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਥਾਰਥੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਗੜ ਦੁਗੜਾ, ਜਟਕਾ, ਅਪਰਨ ਜਿਹਾ ਪਰਗਟਾ ਸੁਣ ਕੇ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਰਸ ਆਉਣ ਲਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਦ ਵੀ ਰਤਾ ਕੁ ਵਿਹਲ ਮਿਲਦਾ, ਉਹ ਝਟ ਦੁਜੇ ਕੋਲ ਜਾ ਬੈਠਦਾ ਤੇ ਪੁਛਦਾ ਕਿ ਉਸ ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਕੀ ਬਣਿਆ? ਕੋਲ ਖਲੋਤਾ ਸ਼ੇਰ ਬਾਬਤ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਦਸ ਦਿੰਦਾ।

ਇਉਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਨ-ਰਸ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਬਾਤਾਂ ਸੁਣਾਣਾ ਤੇ ਕੰਨ-ਰਸ ਉਪਜਾਣਾ ਬੁਧੀ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲਗਾ।

ਬਾਤਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ—

ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿਖਿਆ ਦਿਤੀ ਜਾਣ ਲਗੀ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਸਿਖਾਈ ਜਾਣ ਲਗੀ। ਕਲਪਤ ਵੇਵੀ ਲਿਆ ਕੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਏ ਜਾਣ ਲਗੇ।

ਲੋਕ ਕਈ ਕਈ ਰਾਤਾਂ ਬਾਤਾਂ ਸੁਣਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਬਾਤਾਂ ਸੁਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਜੋੜੀ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਬਾਤ ਨੂੰ ਲੰਮੀ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ। ਪਰਸੰਸਾ ਖਟਣ ਲਈ ਕਈ ਮਨੋ-ਕਲਪਤ ਬਾਤਾਂ ਵਿਚ ਰੁਝ ਗਏ। ਇਉਂ ਅਸਲੀ ਭਾਂਤ ਦੀ ਅਣਲਿਖੀ ਗਲਪ ਉਪਜੀ।

ਗਲਪ ਤੋਂ ਭਾਵ ਲਿਖਤੀ ਗਲਪ ਹੈ।

ਗਲਪ ਭਾਵੇਂ ਜੀਵਨ ਚੋਂ ਜਨਮਿਆ ਹੈ, ਇਤਿਹਾਸ, ਜੀਵਨੀਆਂ

ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਮਿਲ ਗੋਭੇ ਤੇ ਪਲਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਗਲਪ ਜੀਵਨ ਦਾ ਚਿਤਰ ਨਹੀਂ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਨਿਭੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਹ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਨ ਬਿਨ ਪਰਗਟਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਪਰਗਟਾ ਹੈ।

ਗਲਪ ਜੀਵਨ ਚੋਂ ਕੁਝ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ।

ਆਮ ਜੀਵਨ ਉਮੜੇ-ਦਰਗੜੇ ਵਲਵਲਿਆ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਤਰਤੀਬ ਤੇ ਇਕਸਾਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਖਿੰਡਿਆ ਪੁੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗਲਪ ਇਸ ਜੀਵਨ ਚੋਂ ਆਪਣੇ ਮਤਲਬ ਦਾ ਛਾਂਟਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਕੁਝ ਲਭਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਿਰਨਾ ਜਨਕ ਤੇ ਨਿਆਇ ਪੂਰਵਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਖਿਆਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਲਪ ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਂਗ ਨਿਰਾ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗਰਹਿ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਿਵਾਏ ਤਰੀਕਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਵੀ ਸਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਗਲਪ ਵਿਚ ਸਿਵਾਏ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਤੇ ਤਰੀਕਾਂ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਸਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਅਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਦਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਗਲਪ ਜੀਵਨ ਚੋਂ ਖਾਸ ਚੀਜ਼ ਚੁਣ ਕੇ ਸੰਜੁਗਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਕਲਪਤ, ਪਰ ਜੀਵਨ ਮਈ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ, ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਤੇ ਸਮੂਹੀ ਰੰਗ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਅਪੂਰਨ ਤੇ ਖਿਲਰੇ ਹੋਏ ਜੀਵਨ ਚੋਂ ਨਵੀਂ ਭਾਂਤ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬੁਤ ਘਾੜਾ ਪੱਥਰ ਵਿਚੋਂ ਸੁਤੇ ਪਏ ਬੁਤ ਨੂੰ ਵਾਧੂ ਪੱਥਰ ਲਾਹ ਕੇ ਉਠਾਲਦਾ ਹੈ, ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਨਿਖਾਰਦਾ ਹੈ। ਗਲਪ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇਸਾਂ ਤੇ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਚੋਂ ਚੁਣ ਕੇ ਇਕ ਪਖੀ ਤੇ ਇਕ ਰੁਖੀ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ

ਸੁਜੀਵ ਇਕਸਾਰ ਜਾਨ-ਮਈ ਸ਼ਕਤੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਗਲਪ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਕਲਪਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸੁਲਝਾਉਣ ਸਮਝਾਉਣ ਤੇ ਸਿਧ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਹੈ । ਗਲਪ ਪੁਰਾਣੇ ਮਸਾਲੇ ਨਾਲ ਨਵਾਂ ਮਹੱਲ ਉਸਾਰਨਾਂ ਹੈ । ਗਲਪ ਭਵਿਖ ਨੂੰ ਵੀ ਜੀਵਨ ਮਈ ਭੂਤ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਹੈ ।

ਗਲਪ ਗਲਪ ਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਛਾਨਣੀ ਵਿਚ ਛਾਣਿਆ ਹੋਇਆ ਜੀਵਨ-ਆਟਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਚਾਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਗੁਨਿਆ ਹੋਇਆ ਆਟਾ ਹੈ, ਜੋ ਜੀਵਨ ਮਈ ਰੋਟੀ ਦੀ ਥਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵਖਰੀ ਜਿਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਗਲਪ ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾ ਦਾ ਸੰਤੁਰਨ ਸੁਝਾ ਫੁਟ ਫੁਟ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਗਲਪ ਕਲਪਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਨਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਲਪਤ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਪਰਤੀ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਉਸਾਰੀਆਂ ਤੇ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਗਲਪ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗਲਪ ਕਾਰ ਕੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵੇਖਣ ਨਾਲ ਜੋ ਉਸ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਬਾਬਤ ਕੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ, ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਗਲਪ ਉਹ ਕਲਪਤ ਜੀਵਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮਾਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ । ਸਾਡੀ ਬੁਧੀ ਜਾਗਦੀ ਹੈ, ਸਾਡਾ ਜੀਵਨ ਅਭਿਆਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਾਡੀ ਬੌਧਿਕ ਉਡਾਰੀ ਵਧਦੀ ਹੈ ।

ਗਲਪ 'ਸਚ' ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਤਦੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਜੀਵਨ ਮਈ ਗਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਦੋਂ 'ਗੱਪ' ਜੀਵਨ ਮਈ ਵਾਪਰੇ ਵਰਗੀ ਸੁਭਾਵਕ ਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਰੰਗੀ ਹੋ

ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਗਲਪ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਗਲਪ ਕਲਾਤਮਕ 'ਗੱਪ' ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਗਲਪ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀਆਂ ਕੁੜਤਣਾਂ ਨਾਲ ਝਰੀਟਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ।

ਗਲਪ ਵਾਸਤਵ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਾਸਤਵ ਜੀਵਨ ਬਾਬਤ ਖਾਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਲਪ ਨਿਰਾ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਤਜਰਬਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਗਲਪਕਾਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪੂਰਨ ਨਿਰਨਾ ਜਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਭਟਿਆ ਪਰਗਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਲਪ ਗਲਪ-ਕਾਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੌਨ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਅਖ ਨਿਰਾ ਵੇਖਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਤਾਜ਼ਦੀ ਹੈ, ਨਿਰਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਰਖਦੀ ਹੈ, ਸੋਚਦੀ ਹੈ।

ਸੋ ਗਲਪ ਦਾ ਮੁਖ ਮੰਤਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪਾਤਰ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਕੀ ਭਾਵ ਹਨ

ਗਲਪਕਾਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਸਲੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ, ਸੰਤਰ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਮਾਨਸਿਕ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਤਾਡਿਆ ਹੋਇਆ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਗਲਪ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਜਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਗਲਪਕਾਰ ਅਥਾਹ ਬੇਅੰਤ ਤੇ ਬੇ ਸੁਰੇ ਜੀਵਨ ਚੋਂ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਚੁਣਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਸੁਆਰਦਾ ਹੈ, ਮਟਕਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਨਵੀਂ ਕਲਪਤ ਤਰਤੀਬ ਬਣ ਜਾਵੇ, ਸ਼ਕ ਰਹਿਤ ਸਚ ਵਰਗੀ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਵਾਪਰਨ ਵਰਗੀ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਚੋਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਝੋਲਾ ਪਵੇ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਮਹਿਕ ਆਵੇ, ਜੀਵਨ-ਸੁਆਦ ਆਵੇ ਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਝਲਕ ਪਵੇ। ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਕਈ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਤੀ-ਪੁਣੇ, ਪਿਤਾ

ਪੁਣੇ, ਧਾਰਮਕ ਰੰਗਣ, ਲੀਡਰੀ ਦੇ ਵਿਖਾਵੇ, ਭੁਲਮਾਨਸੀ ਦੇ ਜਨੂਨ ਵਿਚ, ਅਫਸਰੀ ਦੇ ਰੋਹਬ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲੀਅਤ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਅਸਲੀਅਤ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਤੜਫ਼ਦੀ ਹੈ।

ਗਲਪ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬੇਵਸੀ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਮਨੁਖ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੇਨ, ਭਾਵਾਂ, ਸੁਭਾਵਾਂ, ਗਿਲੇ, ਆਸੇ ਨਿਰਾਸਾ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਸੰਹਿਤਾ' (code) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਚਾਹ ਦੀ ਇਸ ਸੰਹਿਤਾ ਨਾਲ ਟਕਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੁਕਾਬਲਾ, ਇਹ ਟਕਰ ਵਿਖਾਉਣੀ ਹੀ ਗਲਪ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਹਿਤਾ ਦਾ ਤੇ ਚਾਹ ਦਾ ਆਪੇ ਵਿਚ ਸਦਾ ਤੋਂ ਵਿਰੋਧ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਗਲਪ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਅਨਜਨਮੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜੋ ਇਸ ਅਧਮੋਈ ਜਹੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਲੁਕਿਆ ਬੈਠਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਜੀਵਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਕਾਲਾ ਕਾਲਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਚਿੱਟਾ ਚਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਅਕਲ ਬੇ-ਅਕਲੀ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਹਉਮੈ ਪਰਉਪਕਾਰ ਨਾਲ ਭਿੜਦੀ ਹੈ, ਗਿਲੇ ਤੇ ਸਬਰ ਦੀ ਮੁਠ ਭੇੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਤੇ ਕਮੀਨਗੀ ਲੜਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਗਲਪ ਅਨੋਖੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ, ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀਆਂ ਟਕਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।

ਗਲਪ ਦੀ ਮੱਹਤਾ-

ਗਲਪ ਕੋਈ ਬੇ-ਅਰਥ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ। ਸਮਾਂ ਗਾਅਉਣ ਵਾਲੀ ਥੋਥੀ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਲੋੜੀਂਦੀ ਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਗਲਪ ਨਵੇਂ ਭਾਂਤ ਦਾ ਨਿਰਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰੋਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਮ ਭਾਂਤ ਨਾਲ

ਸੋਚਣ ਤੇ ਨਿਰਨਾ ਕਰਨੋਂ ਵਰਜਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਬੌਧਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਗਲਪ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਉਤੇ ਆਪਣੀ ਕੀਲਣ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਕਲਪਤ ਜੀਵਨ ਵਿਆਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਢੁੱਘਾ ਤੇ ਨਰੋਆ ਪਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਪਰਭਾਵ ਉਸ ਸਮਾਜ, ਦੇਸ ਤੇ ਸਭਿਤਾ ਉਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਗਲਪ ਸਾਨੂੰ ਰਸ ਦੇ ਕੇ, ਖਿੜਾ ਕੇ, ਰੁਆ ਕੇ, ਮੋਹ ਕੇ, ਨਸ਼ਿਆ ਕੇ, ਬੌਧਿਕਤਾ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਾ ਕੇ, ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਰਥ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕਰਕੇ, ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਅਧੂਰੇ ਕਾਹਲੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਭਾਵਕ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਤਰਸ ਤੇ ਡਰ ਰਾਹੀਂ, ਛੁਸ਼ੀ ਰਾਹੀਂ, ਹਾਸੇ ਰਾਹੀਂ, ਤੇ ਹੰਝੂਆਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਗਲਪ ਕਈਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤਜਰਬੇ ਰਾਹੀਂ ਸਾਡੀ ਮਿਤਰਤਾ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਬੁਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਨਰਮ ਦਿਲ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਸਵੈ-ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਨਵਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਸੂਝ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਗਲਪ ਸਾਰੀ ਮਨੁਖਤਾ ਦੀ ਸਾਰੀ ਅਕਲ ਤੇ ਕਈ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਦਾ ਪਰਮਪਰੀ ਗਿਆਨ ਤੇ ਸਹਿਜ ਗਿਆਨ, ਜਿਹੜਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਆਲੋਚਨਾ ਤੋਂ ਜਨਮਿਆ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਚਾਲ ਨਾਲ ਪਲਿਆ ਹੈ, ਸਾਂਭਣ ਦਾ ਹੰਭਲਾ ਹੈ।

ਸੋ ਜਾ ਚੁਕੀ ਕੁਲ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਬਤ ਲਿਖੀ ਗਲਪ ਅਜ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸ਼ੁਧ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਲਪ ਹੈ। ਜਾਂ ਅਜ ਦਾ ਸੌ ਪ੍ਰਤੀ ਸੈਂਕੜਾ ਜੀਵਨ ਕੱਲ ਦੀ ਗਲਪ ਦਾ ਅਸਲੀ ਪ੍ਰਤੀ ਬਿੰਬ ਹੈ।

ਗਲਪ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਪਰਮਪਰਾ ਹੈ। ਗਲਪ ਭੂਤ ਰੰਗਾ।

ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲਾ ਭਵਿਖ ਹੈ। ਸਭਿਤਾ ਨੂੰ
ਬਦਲਣ ਵਾਲਾ ਅਨੋਖਾ ਕਰਾਮਾਤੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਹੈ। ਇਕ ਕਰਤਾਰੀ
ਜੁਗਤੀ ਹੈ।

ਗਲਪ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਜੀਵਨ
ਬੋੜਾ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਸਥਾਨ ਸੀਮਤ ਹੈ, ਪਰ ਮਨੁਖ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜੀਵਨ
ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਤਰਸਦਾ ਹੈ। ਗਲਪ ਇਹ ਤਰਸੇਵਾਂ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਗਲਪ ਬਾਤਾਂ ਤੋਂ ਜਨਮਿਆਂ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲੀ ਗਲਪ
ਵਖਰਾ ਹੈ, ਨਟੋਆ ਹੈ, ਮੰਪੂਰਨ ਹੈ, ਕਲਾਤਮਕ ਹੈ, ਨਿਰਨਾਜਨਕ
ਹੈ, ਨਵੇਂ ਸੁਝਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਕਲਪਤ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੀ ਅਸਲੀ
ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੋਵਿਆਗਨਕ ਰੰਗਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਗਲਪ ਖਾਸ ਭਾਂਤ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਚੋਂ, ਖਾਸ ਭਾਂਤ ਦੇ
ਵਾਤਾਵਰਨ ਚੋਂ, ਖਾਸ ਭਾਂਤ ਦੀ ਸਮਾਜ ਚੋਂ, ਖਾਸ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ
ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਚੋਂ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਝੁਕਾਵਾਂ ਚੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ।

ਗਲਪ ਬਹੁ ਮੁਖੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਡੂੰਘੇ
ਦਿਲ ਬਾਬਤ ਜਾਨਣ ਦਾ ਤਰਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਦੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਜਦ
ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਸੋਚਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ। ਖੁਲ੍ਹੀ ਤਾਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜੇ ਧਰਮ
ਦਾ ਜੂਲਾ ਫਿਲਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਕਲਪਤ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਵਰਾਂ ਸਰਾਪਾਂ
ਦਾ ਡਰ ਮੁਕ ਜਾਵੇ, ਬੁਧੀ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੂਝ ਆ ਜਾਵੇ।

ਗਲਪ ਮਨੁਖੀ ਜੀਵਨ-ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ। ਇਸ
ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਭਰਨ ਲਈ ਮਨੁਖੀ ਸਾਂਝ, ਮਨੁਖੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਤੇ ਮਨੁਖੀ
ਗਿਆਨ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਤੇ ਮਨੁਖੀ ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਪਰਾਪਤ
ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੇ ਸਫਰ ਦੇ, ਵਿਦਿਆ ਦੇ, ਦੂਜੇ ਬਾਬਤ ਜਾਨਣ ਦੇ
ਵਸੀਲੇ ਵਧ ਜਾਣ ਤੇ ਮਨੁਖੀ ਸਾਂਝ ਦਾ ਘੰਗਾ ਚੌੜਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਇਸਤਰੀ ਮਨੁਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਰੋਆ ਅੰਗ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ

ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਸਤਿਕਾਰਿਆ, ਪਿਆਰਿਆ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਨਾ ਜਾਵੇ
ਤਾਂ ਮਨੁਖੀ ਜੀਵਨ ਅਧੂਰਾ ਤੇ ਸੀਮਤ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ
ਨਰੋਆ ਗਲਪ ਉਦੋਂ ਹੀ ਉਪਜਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਮਿਲ,
ਜਾਵੇ, ਆਦਮੀ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦਾ
ਵਸੀਲਾ ਮਿਲ ਜਾਵੇ। ਸੋ ਅਸਲੀ ਕਲਾਤਮਕ, ਯਥਾਰਥੀ ਤੇ ਅਰੋਗ
ਗਲਪ ਹਰ ਭਾਂਤ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਉਪਜਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਕੀ ਹੈ ?

ਨਾਵਲ ਗਲਪ ਜੋ ਕਲਾਤਮਕ ਗੱਪ ਹੈ, ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਲਪਤ ਜੁਗਤੀ ਨਾਲ ਉਸਾਰੀ ਹੋਈ ਹੁਨਰੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ, ਦਾ ਮੁਖ ਅੰਗ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਰੈਮਨ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਨਵੀਨ ਅਨੋਖਾ ਤੇ ਅਜੀਬ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਪ ਵਾਂਗ ਕਈ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਂ ਹਨ ਪਰ ਸਾਰੀਆਂ ਦਾ ਮੁਖ ਵਿਸ਼ਾ ਤੇ ਅਪਾਰ ਇਕੋ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਇਕ ਲੰਮੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਜੀਵਨ ਦੀ ਖਾਸ ਅਨੋਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਸਾਰੀ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਸਾਧਾਰਨ ਜੀਵਨ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਮੌਲਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਨਾਲ ਅਨੋਖੀ ਉਸਾਰੀ ਜੀਵਨ ਮਈ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਵਾਰਤਕ ਪਰਗਟਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਨਾਵਲ ਵਾਸਤਵ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨਿਤ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਜੀਵਨ ਕਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਸਾ ਘਸਾ ਕੇ ਇਉਂ ਜੋੜਨ ਦਾ ਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਵਰਗੀ ਅਸਲੀ ਤਸਵੀਰ ਬਣ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਨੋਖੀ ਤਰਤੀਬ ਹੋਵੇ, ਅਨੋਖਾ ਜੀਵਨ ਰੰਗ ਹੋਵੇ, ਅਨੋਖੀ ਤੇ ਕਲਪਨਾ-ਸਿਰਜੀ ਹੋਈ ਭਾਵੀ ਤੋਂ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਉਪਜਾਏ ਹੋਏ ਨਾਟਕੀ ਮੌਜ਼ ਟੈਣ। ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਓ ਅਗੜ ਦੁਰਗੜੀਆਂ ਤੇ ਅਧੂਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵਾਸਤਵ ਜੀਵਨ ਵਰਗਾ ਉਸਾਰਿਆ ਛਾਂਚਾ ਨਾਵਲ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਕਲਪਤ ਵਿਅੱਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕਲਪਤ ਕੀਤੇ ਭਵਿਖ ਦੀ

ਭੂਤ ਵਿਚ ਦਸੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ । ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਨਾਵਲ ਜੀਓਂਦੀਆਂ ਵਿਅੱਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਾ ਭੂਤ ਹੀ ਦਸੇਗੀ ਤਾਂ ਜਾਂ ਇਹ ਨਿਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਭਾਅ ਮਾਰਨ ਲਗ ਪਵੇਗੀ ਜਾਂ ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਸਾਖੀ ਹੋ ਨਿਬੜੇਗੀ । ਜੇ ਨਾਵਲ ਵਿਅੱਕਤੀਆਂ ਦੇ ਭਾਵਿਖ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰੇਗੀ ਤਾਂ ਨਿਰੀਆਂ ਪੁਛਾਂ ਤੇ ਅਕਾਸ਼ ਬਾਣੀ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ ।

ਨਾਵਲ ਇਕ ਲੰਮੀ, ਰਸਦਾਇਕ, ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਖਾਸ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁਖ ਨਾਇਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਘੋਲ ਨਾਲ ਸਿਧ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ।

ਨਾਵਲ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਉਹ ਉਤਮ ਅੰਗ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਛਡਿਆ, ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਛਡਿਆ, ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਛਡਿਆ, ਨਾਟਕ ਦਾ ਛਡਿਆ, ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਛਡਿਆ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਛਡਿਆ ਜੀਵਨ ਤਤ ਤੇ ਜੀਵਨ ਭੇਦ ਇਉਂ ਸਮਿਲਤ ਕਰਕੇ, ਇਉਂ ਵਲ ਪਾ ਕੇ, ਇਉਂ ਮਟਕਾ ਕੇ, ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਾਸਤਵ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਜਾਤੀ ਚਿਟੀ ਲੋ ਸਤ ਟੰਗੀ ਭਾਅ ਮਾਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਵਲ ਰੂਪ ਵਲੋਂ ਛੇ ਪੱਖੀ ਬਣ ਕੇ ਹਰ ਭਾਂਤ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਨਾਵਲ ਰਬ ਦੇ ਬੰਦੇ ਤੇ ਰਬ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸਿਰਜੀ ਹੋਈ ਕਿਤਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਨਾਵਲ ਕਾਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਯੌਲ ਦੇ ਸਿਫਾਂ ਤੇ ਅਡੋਲ ਖੜੀ ਹੈ । ਇਹ ਇਕ ਜੋਬੀ ਸਿਨੇਮਾ ਹੈ ।

ਨਾਵਲ ਅਨਰਜੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਨੋਖਾ ਰਸਦਾਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ । ਨਾਵਲ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਨ ਦਾ ਨਿਰਾਲਾ ਪ੍ਰੀਰਿਅਤ ਹੈ ਤੇ ਅੰਦਰਲੇ ਅਣ-ਦਿਸੇ ਘੋਲ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਹੈ । ਅਣਮਾਣੀਆਂ, ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਉਪਜੀਆਂ ਮਾਨਸਕ ਗੁੰਝਲਾ, ਅਨ-ਕਿਆਸੀਆਂ ਸਧਰਾਂ, ਚੁਪ ਚਾਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਤੇ ਕਾਰਜ ਭਰਪੂਰ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਢੰਗ ਹੈ ।

ਨਾਵਲ ਕਲਪਤ ਪਾਤਰਾਂ ਉਤੇ ਪਈ ਬਾਹਰਲੇ ਪਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ
ਉਪਜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਨਿਰੀ ਲੰਮੀ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ, ਕਲਪਤ ਜੀਵਨ
ਵਰਗੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥੀ ਤੌਰ ਤੇ ਬਿਆਨਣ ਦਾ ਢੰਗ
ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਮੁਖੀ ਤੇ ਬਾਹਰ ਮੁਖੀ ਭਾਵ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ
ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਵਰਗਿਆਂ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ
ਦਸ ਕੇ ਦੁਖ ਦਰਦ ਭੁਲਾਉਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦਸਣ
ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਉਤੇ ਨਿਰਾ ਪਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਨਹੀਂ
ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ, ਨਿਰਾ ਇਕ ਪਖ ਨਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ,
ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਾਤਰ ਵਧਦਾ ਫੁਲਦਾ
ਵਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰਦੀ ਹੈ ਤੇ
ਕਈ ਵਾਰੀ ਪਾਤਰ ਕਹਾਣੀ ਉਸਾਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਦੋਵੇਂ ਇਕ
ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਉਸਾਰਦੇ ਹਨ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਵਾਰਤਕ ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਹੈ, ਪਰ ਨਿਰੋਲ
ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਨਿਰਾ ਸਰੇਸ਼ਟ ਉਤਮ ਨਾਇਕ
ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਰੁਧ
ਬੀਰ ਰਸੀ ਕਰਤਵ ਵਿਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਾਰਤਕ ਕਿੱਸਾ
ਹੈ, ਪਰ ਕਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿੱਸਾ ਰੁਮਾਂਚਕ ਤੇ ਭਾਵਕ ਘੁਟੀ
ਤੇ ਪਲਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਮਨੁਖੀ ਰੂਹ ਦਾ ਸਰੀਰਕ ਕਰਮ ਹੈ, ਜੋ ਨਾਟਕ ਪੇਸ਼
ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਅਜ ਦੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਕਰਤਵ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਦੀ
ਖੋਜ ਹੈ ਤਦੇ ਤਾਂ ਨਾਵਲਕਾਰੀ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਕਿੱਤਾ ਕਿਹਾ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੁਧ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ, ਸੁਧ ਚਿਤਰ ਹੈ,

ਸੱਭ ਤੋਂ ਵਧ ਜੀਵਨ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਵਾਂਗ ਬਹੁਪਥੀ ਤੇ ਬਹੁਰੰਗੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਟਕਰ ਹੈ, ਘੋਲ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਕਪੜੇ ਨੂੰ ਤਹਿਲਾਉਣ ਦਾ ਖਾਸ ਢੰਗ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਖਾਸ ਢੰਗ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਖਾਸ ਵੰਗ ਹੀ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਭਾਂਤਾਂ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਕਦੀ ਨਾਵਲ ਘਟਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਵੇਗੀ, ਕਦੀ ਪਾਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਕਦੀ ਨਾਟਕੀ ਤੇ ਕਦੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਰਲਾ।

ਪਰ ਕਈ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਵੋ ਸ਼ਰੋਣੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵੰਡਦੇ ਹਨ, ਕਰਮ ਤੇ ਪਾਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾਵਲ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਨਾਵਲ।

ਪਹਿਲੀ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਕੇਵਲ ਗੋਂਦ-ਕਲ ਦੇ ਪੁਰਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਗੋਂਦ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਵਾਲਾ ਜਾਲ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਤੇ ਗੋਂਦ ਵਿਚਕਾਰ ਦਰਜ ਸਾਫ਼ ਦਿਸਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਬਾਨ ਵਿਚ ਉਸਾਰੀ ਹੋਈ ਕਲਪਤ ਦੁਨੀਆਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਹੋਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਰਮ ਹੋਰ। ਇਹ ਹੁੰਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹਨ ਕਰਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ। ਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਵਿਚ ਤੇ ਵਿਚਾਰਨ ਵਿਚ ਅਤ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਤਰ ਆਪਾ ਮਰਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਸਗੋਂ ਉਸ ਉਤੇ ਪਰਦਾ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਨਾਵਲ ਇਕਹਿਰੇ ਪਤਰ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਫੈਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੱਪੇਟਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਚਾਲ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅੰਤ ਸਾਧਾਰਨ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਰਹਿਤ ਕਿਆਸਿਆ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਪਾਤਰ ਬਾਹਰ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਹਰ ਮੁਖੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਬਾਹਰ ਮੁਖੀ ਜੀਵਨ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਸੁਖਾਂਤ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੌਜੋ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਗੋਂਦ-ਕਲ ਦੇ ਪੁਰਜੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਗੋਂਦ-ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸੀਆਂ ਮਛੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਪਾਤਰਾਂ ਤੇ ਗੋਂਦ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਸ਼ਰੀ ਕਲਪਤ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪਾਤਰ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ ਪਾਤਰ ਤੇ ਕਰਮ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਰਮ ਪਾਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਾਤਰ ਕਰਮ। ਇਸ ਦਾ ਅੰਤ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨੀ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੁਖੀ ਪਾਤਰਾਂ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਬਾਹਰਲੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਪਰਭਾਵ ਕਬੂਲ ਕੇ ਸੋਚਣਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕੀ ਅਸਰ ਹੋਣਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਮ ਵਿਚ ਕੀ ਅਨੋਖਾ ਤੇ ਅਨਕਿਆਸਿਆ ਕਰਮ ਕਰ ਬੈਠਣਾ ਹੈ, ਇਹ ਅੰਤ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਚਾਲ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਆਚਰਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪਰੀਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਆਲਾ ਦੁਆਲਾ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਬਹੁਤ ਘਟ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀ ਨਾਵਲ ਮਨੁਖੀ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਨਹੀਂ।

ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ।

ਰੈਮਾਂਚਿਕ ਨਾਵਲ, ਜਿਵੇਂ ਪੀੜਾਂ ਮਲੇ ਰਾਹ।

ਧਾਰਮਕ ਨਾਵਲ, ਜਿਵੇਂ ਬਾਬਾ ਨੌਧ ਸਿੰਘ।

ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਤੇ ਸੁਧਾਰਕ ਨਾਵਲ, ਜਿਵੇਂ, ਇਕ ਸਿਖ ਘਰਾਣਾ।

ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਵਲ, ਜਿਵੇਂ ਲਹੂ ਮਿੱਟੀ

ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਅਗੋਂ ਵਾਸਤਵ-ਵਾਦੀ, ਪ੍ਰਾਕਚਤੀਵਾਦੀ
ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ, ਪਰਵਾਸਤਵ-ਵਾਦੀ, ਪਰਭਾਵ-ਵਾਦੀ, ਪਰਕਾਸ਼-ਵਾਦੀ,
ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਚੰਗੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਭਰਵੀਂ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਚੰਗੀ ਬਝਵੀਂ
ਗੋਂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਜੀਵਨ-ਮਈ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਰਣਨ ਤੇ
ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਿਧ ਕਰਨ
ਲਈ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਯਥਾਰਥੀ ਤੇ ਮੰਨਣ ਜੋਗ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਹੈ ਤੇ
ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਚਿਜ਼ ਹੈ।

ਸੋ ਚੰਗੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਉਦੇਸ਼, ਭਰਵੀਂ ਕਹਾਣੀ, ਸੁਚੜੀ
ਗੋਂਦ, ਮੰਨਣ ਜੋਗ ਤੇ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਲੋੜੀਂਦਾ
ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਰਣਨ, ਪਾਤਰ ਨਿਖਾਰਨ ਵਾਲਾ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ, ਲੋੜੀਂਦਾ
ਕਾਰਜ ਤੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਸੁਚੜੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਫੁਕਵਾਂ ਸਿਰ-ਲੇਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
ਇਹ ਸਾਰੇ ਆਪੇ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੀਉਂਦੀ
ਜਾਗਦੀ ਇਕਾਈ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਕੀ ਹੈ ?

ਕਹਾਣੀ ਗਲਪ ਦੀ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਝਲਕਾਰਾ ਹੈ। ਗਲਪ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਰਬੰਗੀ ਨਾਂ ਹੈ। ਬਾਤ ਵੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਕਥਾ ਵੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਸਾਖੀ ਵੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮਨੋਰਥਾਤਮਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵੀ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਪਲਿਆ ਰੁਖ ਹੈ। ਪਰ ਹੁਣ ਕਹਾਣੀ ਭਾਵ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਹੁਨਰੀ ਕਹਾਣੀ ਗਲਪ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਵੰਨਗੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ, ਬਾਤ, ਲੋਕ-ਕਥਾ, ਸਾਖੀ, ਕਹਾਣੀ 'ਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੋਈ ਹੁਨਰੀ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਘਟਨਾ-ਰਹਿਤ ਬਾਤ, ਕਹਾਣੀ ਤੀਕ ਅਪੜ ਗਈ ਹੈ।

‘ਬਾਤ’ ਗਲ ਬਾਤ ਤੋਂ ਜਨਮੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਪਜ ਗਲ ਬਾਤ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਗਲ ਬਾਤ ਦੋ ਮਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਫਟਾਂਦਰਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਹਾਲ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਸਿਧੀ ਹੈ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਹੈ। ਕੀ ? ਛੇਰ ? ਕਿਥੇ ? ਕਿਧਰ ? ਕਦੋਂ ? ਆਦਿ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਸ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾਤੇ ਹਨ।

‘ਬਾਤ’ ਦੋ ਮਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਤਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਕੀ ਵਾਪਰੀ’ ਦਾ ਉਤਰ ਹੈ। ਕਿਧਰ ? ਕੀ ਹਾਲ ? ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਲੰਘਦੀ ? ਦਾ ਨਿਰਨਾ ਹੈ। ‘ਬਾਤ’ ਇਕਹਿਰੀ ਤੁਰ ਚੁਕੀ ਗਲ ਹੈ, ਇਕ ਕਲਾਤਮਕ ਤੇ ਚਤੁਰਾਈ-ਭਰਪੂਰ ਗੱਪ ਹੈ। ਬਾਤ ਕਲਪਣਾ ਤੋਂ ਜਨਮੀ ਤੇ ‘ਕੀ ਹੈ’ ਦੇ ਉਤਰ ਤੋਂ ਪਲੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਬਾਤ ਅਣਡਿਠੇ, ਅਣ-ਸੁਣੇ, ਅਣ-ਕਿਆਸੇ ਭੂਤ ਵਿਚੋਂ ਕਲਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਵਿਅੱਕਤੀਆਂ

ਦੀ ਕਲਪਤ ਤੇ ਮਨ-ਘੜਤ ਵਾਰਤਾ ਹੈ, ਮਨ ਦੀ ਕਾਢ ਹੈ। ਬਾਤਾਂ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਿੰਡ ਵਿਚ ਅਜ ਤੀਕ ਧੜਕ ਚੁਕੇ ਸਾਰੇ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਉਦਗਾਰਾਂ, ਰਸਾਂ, ਭਰਮਾਂ, ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਸੂਚੀ ਹੈ, ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਉਤੇ ਅਜ ਤੀਕ ਪਏ ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀ-ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਚਿਠਾ ਹੈ। ਬਾਤ ਜਾਣੁ, ਪਰਾਸਰੀਰਕ ਰੰਗ, ਲੋਕ ਪਰਲੋਕ ਦਾ ਸੰਜੋਗ, ਰੂਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਆਦਿ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਤੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਰੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਤਾਂ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਮਿਥਿਹਾਸ ਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਨਰੋਆ ਅੰਗ ਹਨ। ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਤਾਂ ਕਢ ਲਈਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਪਿਛੇ ਚਿਕੜ ਵਰਗੇ ਘਟੀਆਂ ਵਾਰਤਕ ਟੋਟੇ ਰਹਿ ਜਾਣਗੇ।

ਲੋਕ ਕਬਾ-

ਲੋਕ-ਕਬਾ ਤੁਰੀ ਹੋਈ ਅਸਲੀਅਤ-ਰੰਗੀ ਗਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਜੜਾਂ, ਭੂਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਸਾਰੀ ਭੂਤ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਸਚੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ, ਇਕ ਨੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਦਸੀ, ਦੂਜੇ ਨੇ ਤੀਜੇ ਨੂੰ ਦਸੀ, ਰਤਾਕੁ ਨਿਜੀਪਨ ਨਾਲ (ਜਿਵੇਂ ਜਿਥੋਂ ਦੀ ਨਦੀ ਲੰਘੇ ਉਸ ਧਰਤੀ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨਦੀ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੁਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ) ਰੰਗੀ.ਗਈ ਤੇ ਅਗਾਂਹ ਤੁਰ ਪਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਚ, ਸੁਚ ਤੇ ਲਟਕਾਓ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਹ ਲੋਕ-ਕਬਾ ਹੋ ਨਿਬੜੀ। ਉਹੋ ਸਚੀ ਘਟਨਾ ਤੁਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਸਲੀਅਤ ਹੋਵੇ, ਸਮੂਹੀ ਰੰਗ ਹੋਣ, ਸਰਬੰਗੀ ਚਮਕ ਹੋਵੇ, ਲੋਕ ਨੌਜਵਾਨ ਹੋਵੇ ਤੇ ਲੋਕ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਨਕੂਲਤਾ ਹੋਵੇ। ਜਿਸ ਘਟਨਾ ਵਿਚ ਜਾਂ ਵਾਰਤਾ ਵਿਚ ਜਾਂ ਗਲ ਵਿਚ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਗਰਮਾਉਣ ਰੁਆਉਣ ਤੇ ਹਸਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਲੋਕ ਕਬਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ। ਲੋਕ-ਕਬਾ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ

ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਇਹ ਭੂਤ ਵਿਚ ਤਿਲਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਅਨੋਖੇ ਰੰਗ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਤਿ-ਕਬਨੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਬਾਤ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਾਖੀ ਜੀਵਨ ਕਾਂਤਰ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਪਰ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੈ। ਸਾਖੀ ਦਾ ਅਰਥ ਉਗਾਹੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਅਵਤਾਰ, ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਸੰਤ ਨੇ ਕਿਸੇ ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਤਾਰਿਆ ਸੀ। ਸਾਖੀ ਲੋਕ ਕਬਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਨਰੋਥਾਤਮਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਇਸ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰਕ ਰੰਗ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਖੀ ਜੀਵਨ-ਮਈ ਉਗਾਹੀ ਹੈ, ਇਕ ਉਪਜੋਗਤਾ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਗਵਾਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਪਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮਨ ਦੇ ਪਰਜਵਲਤ ਹੋਣ ਦਾ ਕਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਦਿ, ਅੰਤ ਤੇ ਮਿਖਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਖੀ ਦੀ ਚਾਲ ਕਮਾਨ ਵਰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਲੋਕ-ਕਬਾ ਪੱਧਰੇ ਜਿਹੇ ਧਾਰੇ ਵਰਗੀ, ਸੜਕ ਵਰਗੀ ਤੇ ਵਰਗੇ ਪਾਣੀ ਵਰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਤ ਲਹਿਰਾਉਂਦੇ ਪੱਤੰਗ ਵਰਗੀ ਜਿਹੜੀ ਫਿਥੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੋੜੀ ਤੇ ਲਮਕਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪੜਾਅ ਤੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਗਲਪ ਦੇ ਦੋ ਵਖ ਰੂਪ ਹੋ ਗਏ—ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਨਾਵਲ। ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ਨਾਵਲ ਵਰਗੀ ਸੀ, ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ ਦੀ ਅਨੇਕਤਾ ਸੀ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਸੀ, ਮੌਕਾ ਮੇਲ ਉਕਸਕਤਾ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਨ। ਕਹਾਣੀ ਕਈ ਪਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਕਈ ਰੰਗ ਬਦਲਦੀ ਸੀ।

ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਹਾਣੀ ਇਕਹਿਰੀ ਹੋ ਗਈ, ਅਸਲੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਗਟਾ ਬਣ ਗਈ। ਸੋ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੁਨਰੀ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਸੁਝਵਾਨ ਸੰਜਮੀ ਬੋਧਕਤਾ ਰੰਗੇ ਮਨ ਦੀ ਕਾਢ ਹੈ। ਇਹ ਇਕਹਿਰੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਤੀਖਣ, ਅਜੀਬ, ਨੁਝਾਓ ਭਰਪੂਰ, ਬੜਵਾਂ, ਸੰਕੇਤਕ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ

ਪਰਮਾਟਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਤਾਂ ਤੇ ਲੋਕ ਕਬਾ ਦਾ ਤਰਾਸ਼ਿਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਘਟ ਹੈ ਸੁਝਾਉਂਦੀ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਆਨੀਆ ਕਰਾਮਾਤ ਹੈ। ਨਗ ਵਾਂਗ ਨਿਖਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਹਾਰ ਹੈ।

ਇਹ ਹਵਾਈ ਵਾਂਗ ਫਟਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਲਿਸ਼ਕਾਰਾ ਦੇ ਕੇ ਮਗਰੋਂ ਬੂਹਾ ਈਦ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਠਕ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਈ ਨਵੀਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜਗਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਨਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆ ਕੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਅਧੇ ਘੰਟੇ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕਲਾਤਮਕ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘੋੜ ਦੌੜ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਖਾਸ ਅਰੰਭ ਤੇ ਖਾਸ ਅੰਤ ਖਾਸ ਮਹੱਤਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਦਰਮੁਖੀ ਤਰਲਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਖਾਸ ਜੀਵਨ ਮੌਜ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੋਖੀ ਜੁਗਤੀ ਵਾਲੀ ਅਨੋਖੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵੰਨਗੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਵਾਂਗ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਨੀਅਤ ਕੀਤੀ ਜੁਗਤੀ ਨਾਲ ਜੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਤੀਖਣ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਦਾ ਵਾਰਤਕ ਪਰਭਾਵ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁਕਰਮਕ ਚਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਰੀ ਹੋਈ ਬੰਦੂਕ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁਖ ਮਨੋਰਥ ਫਟਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਚਾਰ ਭਰਪੂਰ ਬਦਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਸਣਾ ਹੈ ਤੇ ਪਰਤੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਪਤੀ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਕਿਸੇ ਘੁੰਡੀ ਨੂੰ ਖੇਲੁਣ ਦਾ ਬਿਆਨੀਆ ਤੇ ਵਾਸਤਵ ਢੰਗ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਨੁਕਤੇ ਦੀ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ। ਬਝਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਮਕ ਅਰੰਭ ਤੇ ਅੰਤ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਨਿਖਾਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨੰਗੀ ਸਾਦਗੀ ਉਤੇ ਪਲੁਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਨੋਖੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਉਸਾਰਦੀ ਹੈ ਤਾਹੀਓਂ ਇਸ ਵਿਚ ਹਰ ਭਾਂਤ ਦੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਪਰੇਰਨ ਤੇ ਪਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਘਟਨਾ ਤੇ ਦੁਰਘਟਨਾ ਦੀ ਰਗਾੜ

ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਲੋ ਦਾ ਪਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਇਕਹਿਰੀ ਉਪਕਬਾਦਾ ਦਾ ਸੰਜਮੀ ਤੇ ਭਾਵ ਪੂਰਤ ਚਿਤਰ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਖਾਸ ਮੌਜੂਦ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਪੇਟਾ ਤੇ ਅੰਤ ਅੰਤ ਦੀ ਹੱਡੀ ਦੀ ਹੱਡੀ ਤੇ ਲੁਹੂ ਦਾ ਲੁਹੂ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਇਕੱਲੇ ਪਾਤਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਮੌਜੂਦ ਦਾ ਇਕ ਪੱਖੀ ਪਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਾਸਤਵ ਦੀ ਚੰਗਿਆਈ, ਰੁਮਚਾਂਕ ਚੰਗਿਆਈ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਚੰਗਿਆਈ ਨੂੰ ਰਲਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮਠਿਆਈ ਬਨਾਉਣ ਵਾਲਾ ਆਟਾ ਘਿਉ ਤੇ ਮਿੱਠਾ ਰਲਾ ਕੇ ਅਨੋਖੀ ਤੇ ਅਜੀਬ ਚੀਜ਼ ਬਣਾ ਦਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਨੁਖੀ ਪਿਆਰ ਆਚਾਰ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਖਾਸ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਬਿਨਾਂ, ਖਾਸ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਦੌਹਰਾ ਬਿਨਾਂ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਪਰਜਵਲਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਸਚ, ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸਚ ਤੇ ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ ਦਾ ਸਚ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਿਨਾਂ ਪਾਠਕ ਦੀ ਸਾਂਝ ਟੁਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਧਰਤੀ ਨਾਲੋਂ ਟੁਟ ਕੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਤੇ ਬਾਤ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਚੋਂ ਕੀਲਣ ਸ਼ਕਤੀ ਮੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸੁਚਮ ਭੰਗ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸੱਚਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਕਤੀ, ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ ਨੂੰ ਟੁਬਣ, ਸਾਰੇ ਉਦਗਾਰਾਂ ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਪ੍ਰਤੀ-ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਤੈਲਣ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਅਸਲੀ ਹੁਨਰੀ ਕਹਾਣੀ ਯਥਾਰਥੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ, ਵਾਪਰੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਖਾਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਤੋਤ ਕੇ ਇਉਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਪਰਕਾਸ਼ ਉਪਜ ਸਕੇ, ਉਹ ਜੀਵਨ ਉਤੇ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਚਾਨਣ ਪਾ ਸਕੇ। ਕਹਾਣੀ ਇਕ

ਬਿਜਲੀ ਚਮਕ ਹੈ, ਜੋ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਤੋਂ ਉਪਜ ਕੈ ਤੇ ਚਮਕ ਵਿਖਾ ਕੇ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਾਠਕ ਦਾ ਮਨ ਤਨ ਸੁਆਦ ਤੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਨਸ਼ਿਆ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਹਵਾੜ ਤੋਂ ਕਲਾਤਮਕ ਸੋਝੀ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਤ੍ਰੂਲ ਤੁਪਕਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਜੀਵਨ ਦੀ ਚਿੱਟੀ ਲੋ ਦੇ ਸਤ ਸੁਆਦੀ ਰੰਗ ਵਿਖਾ ਕੇ ਅੱਖ ਦੀ ਫੌਰ ਵਿਚ ਛਾਈ ਮਾਈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਜੀਵਨ-ਚੁਰਸਤੇ ਤੇ ਲਗੀ ਤੈ ਪੱਖੀ ਬੱਤੀ ਹੈ, ਸ਼ਾਹਰਾਹ ਨਹੀਂ। ਕਹਾਣੀ ਅਸਲੀਅਤ ਤੇ ਬਨਾਵਟ ਨੂੰ ਸੰਜਮੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਉਂ ਜੋੜਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਅਨੋਖਾ ਰਸ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਾਰਤਕ ਇਕਾਂਗੀ ਵਿਸਥਾਰ ਭਰਪੂਰ ਉਪਕਬਾ, ਕਿਆਸੀ ਵਾਰਤਾ ਹੈ, ਅਨੋਖੀ ਜੀਵਨ-ਡਾਟ ਹੈ, ਨਾਵਲ ਦਾ ਅੰਖੇਪ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਉਪਕਬਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਲਾਤਮਕ ਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੈ ਤੇ ਬਾਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੋਹਣੀ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਨਾਜਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਹੈ।

ਸੋ ਸ਼ੁਧ ਪਵਿਤਰ ਚੰਗੀ ਹੁਨਰੀ ਕਹਾਣੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਤੇ ਘਟਨਾ ਦੀ ਇਕਹਿਰੀ ਟਕਰ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਸੰਕੇਤਕ ਸੰਜਮੀ ਤੇ ਤੀਖਨ ਚਾਲ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਐਸਾ ਪਰਗਟਾ ਤੇ ਪਰਕਾਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਉਤਾਂਹ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਫਟਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਸੁਝਾਉ ਦੇ ਕੇ ਛਾਈ ਮਾਈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਕਹਾਣੀ, ਗੋੰਦ, ਪਾਤਰ, ਬੋਲ ਚਾਲ, ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਰਨਣ, ਵਾਤਾਵਰਨ, ਉਦੇਸ਼, ਰਸ ਤੇ ਸਿਰਲੇਖ ਅੰਗ ਹਨ।

ਹੁਨਰੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਜੀਵਨ ਮਈ ਮਹੱਤਾ ਪੂਰਵਕ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਬਹੁਤ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਿਜੀਪਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮੂਹੀ ਰੰਗ ਹੋਵੇ ਤੇ ਯਥਾਰਥੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

ਹੋਵੇ। ਪਾਤਰ ਬਿਨਾਂ ਕਹਾਣੀ ਜੀ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਘਟਨਾ ਬਿਨਾਂ
ਨਹੀਂ।

ਗੋੰਦ ਦਾ ਅਰਥ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਮਟਕਾਉਣਾ ਹੈ, ਘਟਨਾਵਾਂ
ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨਾ ਹੈ। ਗੋੰਦ ਦਾ ਕੰਮ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਰਾਸ਼
ਤਰਾਸ਼ ਕੇ ਇਉਂ ਜੋੜਨਾ, ਬੰਨ੍ਹਣਾ, ਖਿਲਾਰਨਾ ਤੇ ਚਮਕਾਉਣਾ ਹੈ
ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇਕ ਮੁਖੀ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਬਿਛਵਾਂ ਪਰਭਾਵ
ਉਸਾਰ ਸੱਕਣ। ਹਰ ਵਾਕ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸਿਖਰ ਉਸਾਰਨ ਵਿਚ
ਹਿੱਸਾ ਪਾਵੇ। ਹਰ ਗਲ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੱਸੇ ਤੇ ਹਰ ਕਟਮ ਦਾ
ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਮ ਪਰਗਟਾਏ। ਗੋੰਦ ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸੰਜੋਗ
ਨਿਰਨਾਜਨਕ ਤੇ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਬਣਾਵੇ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅਰੰਭ, ਸਿਖਰ ਤੇ
ਅੰਤ ਨੂੰ ਥਾਂ ਸਿਰ ਲਿਆਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਪਰਭਾਵ ਤੀਖਣ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤੇ ਕਹਾਣੀ
ਖਾਸ ਤੌਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਿਛਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੁਝਾਓ ਭਰੇ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਮਾਰਦੀ ਕਿਸੇ
ਖਾਸ ਮੌਜੂਦ ਨੂੰ, ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ, ਮਟਕਾਉਣ, ਚਮਕਾਉਣ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ
ਦੀ ਖੂਬੀ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇ। ਢੰਗ ਅੰਤ ਭੈੜੇ ਅਰੰਭ ਨੂੰ ਲੁਕਾ ਸਕਦਾ
ਹੈ ਪਰ ਭੈੜੇ ਅਰੰਭ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਲੁਕਾ ਸਕਦਾ। ਅਰੰਭ ਨਾਟਕੀ
ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਤਾਰ ਦੀ ਟੁਣਕਾਰ ਵਾਂਗ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸੁਰ ਕਰ
ਕੇ ਕੀਲ ਲਵੇ ਤੇ ਅੰਤ ਭੁਬਾਕੇ ਵਾਂਗ ਫਟੇ ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਠਕ ਦਾ ਮੂੰਹ
ਅਡਿਆ ਰਹਿ ਜਾਵੇ। ਗੋੰਦ ਸਾਦੀ ਹੋਵੇ, ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਵੇ, ਨਿਖਰਵੀਂ
ਹੋਵੇ, ਵਾਸਤਵ ਸੀਮਾਂ ਵਿਚ ਜੜੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਨੂੰ
ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਸਕੇਗੀ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਹਾਣੀ ਟੁਕੜੇ ਹੋ ਨਿਬੜੇਗੀ ਤੇ
ਵਾਪਰਦੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪੇਗੀ।

ਪਾਤਰ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਰੂਹ ਤੇ ਆਤਮਾ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਅਵਸਥਾ
ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਜਾਂ ਮੁਖ ਪਾਤਰ ਦੀ ਗਲ ਬਾਤ ਨਾਲ ਅਰੰਭ ਹੋਵੇ ਤਾਂ
ਹੀ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕੇਗਾ। ਕਹਾਣੀ ਇਕਹਿਰੀ ਤੇ ਸੂਖਮ
ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ ਪਾਤਰ ਸਹਾਰਦੀ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਲਹੂ

ਮਾਸ ਦੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਨਹੀਂ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੁਖ ਆਸ਼ਾ ਹੀ ਪਾਤਰ ਦਾ ਪਰਚਿ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪਾਤਰ ਦੇ ਜਿਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਉਹੋ ਪੱਖ ਦੇ ਚਾਰ ਛੋਹਾਂ ਨਾਲ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਉਤੇ ਨਿਰਾ ਪਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਧਦੇ ਫੁਲਦੇ ਨਾ ਵਿਖਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਬੋਲ ਚਾਲ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਚਾਲ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਾਤਰ ਦਾ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗ ਭਰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਵਾਕ, ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਚਮਕ, ਦਮਕ, ਰਸ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਆਦ ਤੇ ਅਨੋਖਾ ਨਸ਼ਾ ਹੋਵੇ ਜਿਹੜਾ ਅੰਗੂਰ ਵਾਂਗ ਨਸ਼ਾ ਬਖਸ਼ਿ ਪਰ ਅਤ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਬੋਲ ਚਾਲ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨਤਾ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਅਨੋਖਾ ਸੰਜੋਗ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਇਕ ਯਥਾਰਥੀ ਲੈ ਉਪਜ ਪਵੇ। ਉਪਭਾਖਾ ਬੋਲ ਚਾਲ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗ ਭਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਾਤਰ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਦਸਦੀ ਹੈ।

ਸਿਰਲੇਖ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਪਰੋਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿਰਲੇਖ ਸੰਖੇਪ, ਮੌਲਕਿ, ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਜਾਨ, ਮੁਖ ਪਾਤਰ ਦੇ ਅਧਾਰ ਦੀ ਰੂਹ ਜਾਂ ਮੁਖ ਘਟਨਾ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਜਾਂ ਮੁਖ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੋਵੇ।

ਵਾਤਾਵਰਨ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਰੰਗ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਢੂਧਿਆਈ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਦਾ ਅਨੋਖਾ ਹੁਲਾਰਾ ਜਿਹਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਦੇ ਤਾਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੋ ਵਡੀਆਂ ਸ਼ਹੋਣੀਆ ਵਿਚ ਵੰਡੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਗੋਂਦ ਪਰਧਾਨ ਕਹਾਣੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰੇਸ਼ੇ ਰੇਸ਼ੇ ਨੂੰ, ਰੋਮ ਰੋਮ ਨੂੰ ਤੇ ਰਗ ਰਗ ਨੂੰ ਸੁਚਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੁਦਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਘੜੀ ਦੇ ਪੁਟਜ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਇਕ ਜੀਵਨ

ਚਾਲ ਉਪਜਾਬੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਪਰਧਾਨ ਕਹਾਣੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਦੀ ਲਚਕਦਾਰ ਰੁਚੀ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਤੇ ਅਨੰਤ ਰੂਪ ਤੇ ਆਕਾਰ ਧਾਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਰੂਪਕ, ਜੀਵਨ ਟੁਕੜਿਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਤੀਲਾਂ ਦਾ ਮੁਨਾਰਾ, ਤੇਜ਼ ਗੋੰਦ, ਜਟੀਲਾ ਅਨਕਬਨੀ ਮਨ ਬਰਨੀ, ਨਿਰੀ ਸੂਚਨਾ, ਨਿਰਾ ਚਿਤਰ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਬੀਰ ਰਸੀ ਟੋਟਕਾ। ਇਉਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਕਈ ਰੰਗ ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ, ਇਨਕਲਾਬੀ, ਰੁਮਾਂਚਿਕ, ਵਿਗਿਆਨਕ, ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ, ਰਾਜਸੀ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਆਦਿ।

ਕਹਾਣੀ ਨਾਵਲ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਬਝਵੀਂ, ਕਈ ਗੁਣੇ ਵਧ ਸੁਝਾਓ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਤੇ ਸੰਜਮ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਬੈਟਰੀ ਦੀ ਬਝਵੀਂ ਲੋਵਾਂਗ, ਬਿਲੀ ਦੀਆਂ ਅਖਾਂ ਵਾਂਗ, ਮੋਹਰ ਲਾਉਣ ਵਾਂਗ, ਸਿਗਨਲ ਦੇਣ ਵਾਂਗ, ਕਸਮ ਖਾਣ ਵਾਂਗ, ਤਾਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਟੁਲਕਾਰ ਵਾਂਗ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਹਲੂਣਾ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਰਾਹੇ ਪਾਉਣਾ ਨਹੀਂ, ਰਾਹ ਵਿਖਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦਵਾਈ ਦਸਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਸਾਰੀਆਂ ਸਾਹਿਤ ਵੰਨਗੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਨਾਲੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ ਜੋ ਸਟੇਜ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਪਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ ਜੋ ਤੁਕਾਂਤ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਲਤਾੜੀ ਪਈ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਸਿਨਮੇ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਬਹੁਤ ਚੌੜਾ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਸ਼ਾ ਤੇ ਹਰ ਰੂਪ ਅਪਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਲੰਮੀ, ਛੋਟੀ, ਵਿੰਗੀ, ਟੇਢੀ, ਗੋਲ, ਟੁਟਵੀਂ ਛਾਨਣੀ ਵਰਗੀ, ਤੀਰ ਵਰਗੀ, ਮੱਛੀ ਵਰਗੀ, ਜਾਲੀ

ਵਰਗੀ, ਸੂਰਨਾ ਵਰਗੀ, ਲੇਖ ਵਰਗੀ, ਭਾਵਨਾ ਵਰਗੀ, ਟੀਕਾ
ਟਿੱਪਣੀ ਵਰਗੀ, ਭਾਵ ਹਰ ਭਾਂਤ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ।

ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਰੁਚੀ ਦੀ ਉਨਤੀ ਨਾਲ 'ਕਿਉਂ' ਦਾ ਉਤਰ
ਦੇਣ ਲਈ, ਪਾਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ,
ਮਾਨਸਿਕ ਘੋਲ ਨੂੰ ਬਿਆਨਣ ਲਈ ਕਹਾਣੀ ਰਹਿਤ ਕਹਾਣੀ
ਉਪਜ ਰਹੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ—

ਘਟਨਾ ਬਿਨਾਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਸਤ ਨਹੀਂ ।

ਸਤ ਬਿਨਾਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਰਤ ਨਹੀਂ ।

ਤੇ ਸਤ ਅਤੇ ਰੋਤ ਬਿਨਾਂ ਕਹਾਣੀ ਰਚਨਾ ਅਨੋਖੀ ਪਤਿਭਾ
ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ । ਕਲਾ ਦੀ ਧਾਰ ਤੇ ਨੱਚਣਾ ਹੈ, ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਦੇ
ਗੋਤੇ ਲਾਉਣਾ ਹੈ, ਪਿਆਰ ਤੇ ਕਾਮ ਨਿਖੇੜਨਾ ਹੈ, ਦਿਨ ਨੂੰ
ਤਾਰੇ ਵੇਖਣਾ ਹੈ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਕਿਆਸ
ਕਰਨਾ ਹੈ ।

ਕਹਾਣੀ-ਰਹਿਤ ਕਹਾਣੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਖਿੱਚਿਆ
ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੈ । ਇਕ ਚਾਲ ਦਾ ਰੋਹੜ੍ਹ ਅਚਲ ਰੂਪ ਹੈ । ਚਲਦੀ
ਜੀਵਨ ਰੌਂ ਦਾ ਅਤ ਹੌਲੀ ਕੀਤਾ ਭਾਗ ਹੈ । ਇਕ ਆਹ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ
ਹੈ । ਇਕ ਅਸੀਸ ਦਾ ਕਰਤਵ ਦਸਣਾ ਹੈ । ਵਾਪਰੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਤੋੜ
ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਜੋੜਨਾ ਹੈ ਤੇ ਜੋੜ ਚੋਂ ਲਿਸ਼ਕਾਰਾ ਦਸਣਾ
ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਹੈ । ਜੀਵਨ ਰੌਂ ਦੇ ਪਟਦੇ ਤਲ ਚੋਂ
ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿਖਰ ਉਸਾਰਨਾ ਹੈ । ਚੁਪ ਚੋਂ ਸੰਗੀਤ ਉਪਜਾਉਣਾ
ਹੈ ਜਾਂ ਚੁਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਾਂ ਚੁਪ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅਮਝਣਾ
ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਅਜ ਕਲ ਕਹਾਣੀ ਲਭਣਾ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀ ਘੜਨਾਂ
ਹੁਨਰ ਨਹੀਂ, ਕਹਾਣੀ ਤੋੜਨਾ ਹੁਨਰ ਹੈ । ਜਿਹੜਾ ਜੋਗ ਥਾਂ ਤੇ
ਕਹਾਣੀ ਤੋੜਨਾ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਰਸਦਾਇਕ ਸੁਆਦੀ
ਤੇ ਉਪਜੋਗੀ ਕਹਾਣੀ ਰਹਿਤ ਕਹਾਣੀ ਸਿਰਜ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਕਹਾਣੀ ਲਈ ਸਮਗਰੀ ਲਭਣ ਵਿਚ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਥੁੜ੍ਹ, ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਦੀ ਸਾਂਝ, ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਸਾਧਨ, ਥੋੜੀ ਉਮਰ, ਥੋੜੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤਾ ਸਾਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ, ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੂਝ, ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਦੁਸਾਂਦੇ ਦੀ ਥਾਂ ਟੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਰਨ ਦੀ ਚਾਹ, ਹਥ ਤੇ ਸਰੋਂ ਜਮਾਉਣ ਦੀ ਇਛਿਆ, ਪ੍ਰੈਸ਼ ਦੀ ਹੌਂਦ, ਰੋਡੀਓ ਤੇ ਪਤਰਕਾਰੀ ਦੀ ਮੰਗ ਨੇ ਬੜਾ ਹਿਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਕਹਾਣੀ ਬਹੁਤ ਉਨਤੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕਲਾਤਮਕ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬੜੇ ਸੂਖਮ ਯਥਾਰਥੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਗਟਾ ਰਹਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਚੋਂ ਸ਼ੁਧ ਹੁਨਰੀ ਕਹਾਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਲਾਤਮਕ ਹੈ।

ਗੋਂਦ ਕੀ ਹੈ ?

ਗੋਂਦ ਦੇ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ ਹਨ ਗੁੰਦਣਾ । ਪਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਗੁੰਦਣ ਨੂੰ ਗੋਂਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੁੰਦਣਾ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁੰਦਣਾ, ਪਾਤਰ ਮਣਕਿਆਂ ਨੂੰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਧਾਰਿਆ ਵਿਚ ਪਰੋਣਾ ਜਾਂ ਕਰਮਾਂ, ਪਰਤੀ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਗੁੰਦਣਾ ਜਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੁੰਦਣਾ; ਕਿਹੜਾ ਗੁੰਦਣਾ ਗੋਂਦ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਗੋਂਦ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੋੜੀਂਦਾ ਅਸਰ ਉਪਜ ਸਕੇ ।

ਗੋਂਦ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਹਿ ਕਰਨ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਪੱਖ ਉਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਖਾਸ ਭਾਂਤ ਦਾ ਰਸ ਉਪਜ ਸਕੇ ਜਿਵੇਂ ਦਰਜੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਆਦਮੀ ਦੀ ਕਮੀਜ਼ ਦੀ ਤਹਿ ਹੋਰ ਭਾਂਤ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਿਲਮੇ ਸਤਾਰੇ ਵਾਲੀ ਜ਼ਨਾਨੀ ਕਮੀਜ਼ ਦੀ ਹੋਰ ਭਾਂਤ ।

ਗੋਂਦ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੇਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਉਂ ਜੋੜਨ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਯਥਾਰਥੀ ਤੇ ਅਸਲੀ ਜਾਪਣ ਲਗ ਪੈਣ ।

ਗਲਪ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੋਣ ਗੀਆਂ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਰੰਗ ਕੋਈ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੋਈ। ਕੋਈ ਦੁਖਾਂਤਕ ਰੰਗ ਉਸਾਰਨਗੀਆਂ ਕੋਈ ਕਰੁਣਾ ਰਸ, ਕੋਈ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਤੇ ਕੋਈ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਦੋਭ । ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋੜਿਆ ਨਾ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੋਂ ਸੁਜੀਵ ਰੰਗਣ ਨਹੀਂ ਉਪਜੇਗੀ । ਸੋ ਗੋਂਦ ਨਿਕੀਆਂ

ਨਿਕੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮੁਖੀ ਕਰਨ, ਇਕ ਪਖੀ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਨਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਰਸ ਉਪਜ ਸਕੇ। ਗੋਂਦ ਸਿਧ ਪਧਰੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਮੌਜੂਨ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀ ਰੰਗ ਤੇ ਲਟਕਾਓ ਆ ਜਾਵੇ। ਤਦੇ ਤਾਂ ਕਈਆਂ ਨੇ ਗੋਂਦ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥੀ ਚੌਖਟਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ—ਉਸ ਦਾ ਲੜਕਾ ਸੀ; ਗੋਂਦ ਦਸੇਰੀ-ਕਦ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਗੋਂਦ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਵਾਤਾਵਰਨ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਮੂਹੀ ਜੜਤ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਿਥੇ, ਕਿਸ ਮਟਕ ਨਾਲ, ਕਿਸ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਪਖ ਰੂਪਮਾਨ ਹੈ ਜਾਵੇ। ਗੋਂਦ ਪਾਤਰ ਉਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਾਤਰ ਉਸਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਗੋਂਦ ਕਹਾਣੀ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਕਾਰਨ ਦਾ ਨਿਰਨ-ਜਨਕ ਉਤਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਗੋਂਦ ਹਰ ਗਲ ਦਾ ਕਾਰਨ ਤੇ ਹਰ ਕਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਮ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਯਥਾਰਥੀ ਅਵਸਰ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਲਪਤ ਕਹਾਣੀ ਢਾਂਚਾ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਚਾਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਭਾਂਤ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਜੋੜ 'ਚੋਂ ਨਵਾਂ ਅਨੋਖਾ ਰੰਗ ਕਛਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਿਰੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਲੀਨ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ 'ਦਾਹੜਾ' ਰਹਿਤ ਚਨਾਈ ਵਾਂਗ ਚਾਰੇ ਘਟਨਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਡਿਗ ਪੈਣ।

ਸੋ ਖਾਸ ਰੰਗ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਖਾਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਅਗੇ ਤੇ ਖਾਸ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਸੋ ਇਹ ਖਾਸ ਜੁਗਤੀ ਗੋਂਦ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਗੋੰਦ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪਧਰ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੈ। ਗੋੰਦ ਥੋੜ੍ਹੇ ਕਹਾਣੀ-ਪਾਗਿਆਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤਾ ਕਹਾਣੀ-ਰਸ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਦਸਦੀ ਹੈ।

ਚੰਗੀ ਗੋੰਦ ਲਈ ਨਿਕੀ ਨਿਕੀ ਗਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਕੀ ਜਹੀ ਗਲ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥੀ ਮੌਜੂਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਓ ਗੋੰਦ ਉਹ ਕਹਾਣੀ-ਜੋਜਿਕ ਸਿਰਜਨ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਲਟਕਾਓ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਰੰਗ ਭਰਦੇ ਹਨ।

ਗੋੰਦ ਸਾਰੇ ਕਹਾਣੀ-ਢੁਂਚੇ ਵਿਚ ਸਾਂਝ ਉਸਾਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਕਰਮ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਲਟਕਦੀ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਢੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਗੋੰਦ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਕਲਪਤ ਜੀਵਨ-ਮਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਰੋਸਣ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਕਿਰਤ ਚੋਂ ਇਕ ਮਹਾਨ ਰਸ ਆਵੇ।

ਸੋ ਗੋੰਦ ਭਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਪਾਤਰ ਮਣਕਿਆਂ, ਕਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਮ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨੀ ਛੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠਾ ਗੁੰਦਣਾ ਹੈ, ਇੱਕਠਾ ਪਰੋਸਣਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਪਖੀ, ਇਕ-ਮੁਖੀ ਕਰਕੇ ਇਕ ਖਾਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਰਾਸ਼ ਤਰਾਸ਼ ਕੇ ਜੜਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਲੜੀ ਦੇ ਪਰਭਾਵ ਦਾ ਮੰਨਣ, ਯੋਗ ਤੇ ਪਰਭਾਵ-ਸ਼ਾਲੀ ਚਾਨਣ ਲਿਸ਼ਕਣ ਲਗ ਪਵੇ।

ਗੋੰਦ ਕਈ ਭਾਂਤ ਦੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਤਿੰਨ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਗੋੰਦਾਂ ਵਧੇਰੇ ਪਰਚਲਤ ਹਨ--

ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੋੰਦ-ਇਸ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਂਗ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੜੀਵਾਰ ਇਕ ਦੂਜੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਨਾਟਕੀ ਗੋਂਦ-ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਰਤਾ ਕੁ ਘੁਮਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਹੈਰਾਨੀ ਉਸਰ ਜਾਵੇ, ਚੀਜ਼ ਵਾਪਰਦੀ ਦਿੱਸਣ ਲਗ ਪਵੇ। ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਐਸੀ ਮਾਮੂਲੀ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ, ਜਿਹੜੀ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕਿਆਸ ਵਿਚ ਨਾ ਆਈ ਹੋਵੇ, ਬੜਾ ਪਰਬਲ ਨਾਟਕੀ ਮੌਜ ਦੇ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ।

ਪਰ ਨਾ ਨਿਰੋਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੋਂਦ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਨਿਰੋਲ ਨਾਟਕੀ, ਸਗੋਂ ਵੋਹਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਢੰਗਾ ਨਾਵਲ ਉਸਰਦਾ ਹੈ।

ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਗੋਂਦ-ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਕਹਾਣੀ ਮਨੁਖੀ ਮਾਨਸਿਕ ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਦਰ-ਮੁਖੀ ਝੁਕਾਵਾਂ ਨਾਲ ਬਾਹਰ-ਮੁਖੀ ਕਾਰਜ ਸਿਰਜਣੀ ਹੈ।

ਗੋਂਦ ਦੇ ਬਾਹਰ-ਮੁਖੀ ਢਾਂਚੇ ਵੀ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕਈ ਗੋਂਦ ਢਾਂਚੇ ਪਰਚੱਲਤ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਨਵੇਂ ਸਿਰਜੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਹੀ ਪਰਚੱਲਤ ਹਨ। *

ਲੜੀਦਾਰ ਗੋਂਦ- ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੋਂਦ ਵਾਂਗ ਸਿੱਧੇ ਪੱਧਰੇ ਤਲ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁੱਛਾ ਗੋਂਦ-ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਘਟਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਪਾਤਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਸੁਤੰਤਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ ਉਸਾਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਫੇਰ ਦੂਜੇ ਦੁਆਲੇ। ਅੰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀ-ਧਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁੱਛੇ ਵਾਂਗ ਗੁੰਦ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੁੜਵੀਂ ਗੋਂਦ-ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਅੰਤ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

*ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ 'ਹੁਣ ਦਸੇ' ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਮੁੱਖ ਬੰਦ

ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਰਨਣ ਕੀ ਹੈ ?

ਜੀਵ ਇਕ ਪਰਕਿਰਤਕ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਪਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਸ਼ਰੋਮਣੀ ਫੁਲ ਹੈ ਤੇ ਪਰਕਿਰਤੀ 'ਚੋਂ ਹੀ ਜਨਮਿਆ ਹੈ। ਪਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਇਸ ਦੀ ਰਗ ਰਗ ਵਿਚ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਕਿਰਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨਾਲ ਨੱਚ ਉਠਦਾ ਹੈ, ਨਸ਼ਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਇਸ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਸੁਖੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਤੇ ਬੜਾ ਅਸਰ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦੀ ਹੈ, ਤੀਬਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਮਨ ਨੂੰ ਹੌਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਵੀ ਜੀਵਨ-ਮਈ ਜੀਵਨ ਚਿੱਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਾਤਰ ਵੀ ਪਰਕਿਰਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਪਰਭਾਵਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਉਹੋ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਰਨਣ, ਸਮਾਂ ਚਿਤਰਨ ਯੋਗ ਹੈ ਜੋ ਪਾਤਰ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦਾ, ਨਿਖਾਰਦਾ ਤੇ ਸੁਆਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਜਿਉਂਦੇ ਮਨੁਖ ਵਾਂਗ ਪਾਤਰ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਾਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਬੇਤਾਬ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਜਿਹੜਾ ਚਿੱਤਰ ਪਾਤਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਅਗੇ ਤੋਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਅਯੋਗ ਹੈ।

ਸਬਾਨਕ ਰੰਗਣ-

ਗਲਪ ਜੀਉਂਦੇ ਜਾਗਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗਲਪ-ਮਈ ਜੀਵਨੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਪਾਤਰ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਜੀਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਪਾਤਰ ਜੀ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਥੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਚਿਤਰਨਾ, ਸਬਾਨਕ ਰੰਗਣ ਲਿਆਉਣਾ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਘਰ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਘਰ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਆਲਾ ਦੁਆਲਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਲਾਂ ਦਾ ਪਾਤਰ ਤੇ ਪਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਲਾਂ ਤੇ ਪਾਤਰ ਦਾ ਮਨ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਹੋ ਹੀ ਸਬਾਨਕ ਰੰਗਣ ਯੋਗ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਉਸਾਰੇ, ਉਸ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਤੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਪਤਾ ਦਸੇ, ਪਾਤਰ ਦੀ ਉਮਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾਵੇ। ਸੁਧ ਸਬਾਨਕ ਰੰਗਣ ਗਲਪ ਵਿਚ ਸਚ ਦਾ ਝੌਲਾ ਉਪਜਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸੁਧ ਚਿਤਰੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਜੀਵਨ ਘੋਲ ਪੁਲਦਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਸਚ ਵਿਚ ਕਲਪਤ ਪਾਤਰ ਵੀ ਸੱਚਾ ਜਾਪਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ। ਸਬਾਨਕ ਰੰਗਣ ਪਾਠਕ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਬਾਨਕ ਰੰਗਣ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਭੁਗੋਲਕ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵੇਖਣ ਦੀ ਭੁਖ ਤ੍ਰ੍ਯੂਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਤੁ ਪ੍ਰਾਪਿ ਸਿਮ-ਮਲਾਂ ਹਿ ਚਿਦਾਪ ਚੋਹਰ ਕਿਉਣਿ ਪਲੋਨ
ਕ ਬੈਖਿ ਕਿਸਿ ਤੁ ਸੁਭਵੀ ਬਿ ਸੱਗੀ ਬੇਦਾ ਜਦੋਂਕੁ ਰਾਡੀ
ਕੁ ਮਹਿ ਤੁ ਏਥੀ ਮਹਿ ਕਿ ਬੇਦੀ, ਕਿ ਏਥੀ ਹਿ ਬੇਦਾ ਸੰਗੀ ਬੇਦਾ
ਕ ਬੈਖਿ ਕਿ ਏਥੀ ਮਹਿ ਕਿ ਬੇਦੀ, ਕਿ ਏਥੀ ਹਿ ਬੇਦਾ ਸੰਗੀ ਬੇਦਾ

ਕੁ ਦੇਵ ਸਾਹਮੀ ਹੈ ਜੋ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਨਾਵਹੁ ਕਿ ਚੌਥੀ
ਫਰੀਦੀ ਸ਼ਬਦ ਆਪ ਦੇ ਮਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਸੀ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਾਤੀ
ਖਾਡੀ ਹੈ ਪਰੀ। ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚੋਂ ਸਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸੀ
ਵੀ ਵਿਚੋਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚੋਂ
ਵਿਚੋਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚੋਂ
ਵਿਚੋਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚੋਂ
ਵਿਚੋਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚੋਂ

ਪੰਜਾਬ ਭਾਗ

- * वारउक की है ?
- * लेख की है ?
- * स्लैली की है ?

ਵਾਰਤਕ ਕੀ ਹੈ ?

ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਅਮੀਬਾ (ਇਕ ਸੈਲ ਵਾਲੀ ਸਜੀਵ ਵਸਤੂ) ਕਈ ਪੜਾ ਲੰਘਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਮਾਰਦਾ ਹੋਇਆ (ਡਾਰਵਨ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ) ਮਨੁੱਖੀ ਆਕਾਰ ਤੀਕ ਅਪੜਿਆ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਧਰਤੀ ਦੇ ਤਲ ਤੇ ਪੜਕਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਦਿਲ ਨੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਹਵਾ ਭਖੀ ਹੈ ਤੇ ਭਖੀ ਹਵਾ ਬਾਹਰ ਕੱਢੀ ਹੈ ਜਾਂ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਇਸ ਦੇ ਪਰਾਣਾਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਚਲਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਸਾਂਝ ਬਣੀ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਮਨ ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਹਾਵ ਭਾਵ, ਫੁਰਨੇ, ਵਲਵਲੇ, ਜਜਬੇ, ਮਨੋਰਥ, ਸੁਪਨੇ, ਉਦਗਾਰ, ਰਣੇ, ਹਾਸੇ, ਗਾਮੀਆਂ, ਖੁਸ਼ੀਆਂ, ਉਬਾਲ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਮ ਸਾਖਿਆਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਾਰਲਾ ਹੈ ਤੇ ਰਹੇਗਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਉਂ ਦੇ ਜਾਗਦੇ ਪਰਕ੍ਰਿਤ ਮਨ ਦਾ ਮੁਖ ਲਛਣ ਹੀ ਆਪਾ ਪਰਗਟਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਗਟਾ ਲਈ ਇਸ ਨੇ ਅੰਦਰਲੇ ਉਬਾਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਈ ਮਧਯਮ ਸਿਰਜੇ, ਕਈ ਢੰਗ ਚਿਤਵੇ ਤੇ ਕਿਆਸੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰਕ ਇਸ਼ਾਰੇ, ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਚਿਤਰ-ਮਈ ਚਿੰਨ੍ਹ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਸਰੀਰਕ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਹਾਵਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰਗਟਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਹਿਲਜੁਲ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਦਰਲਾ ਆਪਾ ਬਾਹਰ ਲਿਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਲਈ ਇਹ ਮਨ ਬੈਚੈਨ ਹੈ ਤੇ ਰਹੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਨ ਸਮੂਹੀ ਵੀ ਹੈ, ਵਿਅਕਤ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਂਝ ਲਈ ਤੜਫ਼ਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ

ਇਹ ਨਿਖੜਵੇਂ ਆਕਾਰ ਤੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਹੈ, ਪਰ ਅੰਦਰ ਇਸ ਦੇ ਇਕੋ ਪਰਵਾਹ ਹੈ ਤੇ ਇਕੋ ਆਤਮਕ ਚਾਨਣ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਛੁਟ ਛੁਟ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਫੇਰ ਇਸ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਪੰਡੀਆਂ, ਹਵਾਵਾਂ, ਅੰਨ੍ਹੇਰੀਆਂ, ਨਦੀ ਨਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਅੰਰੰਭੀ ਤੇ ਬੋਲਣ ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਬੋਲੀ ਨੇ ਜੀਵਨ ਸਾਂਝ ਤੇ ਜੀਵਨ ਉਨਤੀ ਵਿਚ ਬੜਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।

ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਆ ਗਈਆਂ, ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹਨੀਆਂ ਆ ਗਈਆਂ, ਸਲਾਹ ਦੇਣੀ ਆ ਗਈ, ਗੀਤ ਗਾਉਣੇ ਆ ਗਏ ਤੇ ਕੁਝ ਚੇਤੇ ਕਰਕੇ ਸੁਣਾਉਣਾ ਆ ਗਿਆ।

ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਹਾਵਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੁਰ ਬੈਠੇ ਸਾਬੀ ਨੂੰ ਪਰਚਾਉਣ ਲਈ ਸਾਂਭਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੁਨੋਹਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਬਾਤਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਆਸਰੇ ਅਗਾਹਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਜਾਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਸੁਧ ਸਰੂਪ ਸੁਰਜੀਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਨਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਲੰਘਦਾ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਰੰਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਨਿਰਾਸ ਹੋ ਕੇ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਲਗਾ। ਚਿਤਰ ਤੇ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਲਿਪੀਆਂ ਜਨਮੀਆਂ। ਸੋ ਇਉਂ ਲਿਖਤ ਉਪਜ ਪਈ। ਭੋਜ ਪੱਤਰ ਉਤੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਣ ਲਗੀਆਂ, ਮੰਤਰ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਲਗੇ, ਬਾਣੀਆਂ ਸਾਂਭੀਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਉੱਨਤ ਕਰਦਾ ਗਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ, ਬੁਧੀ ਜਾਗਦੀ ਗਈ, ਅਗਿਆਨਤਾ, ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਅੰਨ੍ਹੇਗ

ਮਿਟਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਸੋਚ ਵਧਦੀ ਗਈ, ਸੋਹਜ ਸੁਆਦ ਨਿਖਰਦਾ ਗਿਆ। ਸਾਂਝ ਵਧਣ ਨਾਲ ਅੰਦਰੋਂ ਅਮਰ ਭਾਵ ਜਾਗਦੇ ਗਏ, ਤਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ, ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਚਿਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੇ ਪਰਗਟਾ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਗਏ-ਵਿਹਾਰਕ ਤੇ ਕਲਾ।

ਵਿਹਾਰਕ ਭਾਗ ਜੋ ਪਦਾਰਥਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਾਣ ਆਉਣ, ਕੰਮ ਕਾਜ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਉਹ ਜੋ ਅਮਰ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਲਾ ਕਹਾਉਣ ਲਗਾ।

ਕਲਾ ਵਾਲੇ ਪਰਗਟਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਸਚ ਸੀ, ਅੰਦਰਲੀ ਅਤਮਾ ਵਾਂਗ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿਖਿਆ ਦੀ ਥਾਂ ਸੋਹਜ ਸੁਆਦ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਭੂਤ ਭਵਿਖ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਂ ਮਿਟਾ ਕੇ ਵਿਸਮਾਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸੁੰਦਰਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਗਟਾਵਾਂ ਦਾ ਖਾਸ ਲੱਛਣ ਸੀ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਰੁਲਾਰੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਮੁਖੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਰੂਪ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਖਾਉਣ ਲਈ ਮਨ ਬਿਹਬਲ ਸੀ।

ਮਾਨਸਿਕ ਉੱਨਤੀ ਨਾਲ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਭੁਖ ਹੋਰ ਵਧਦੀ ਗਈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਲੋਚਾ ਦੇ ਬਾਹਰ ਮੁਖੀ ਚਿਤਰ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਰੱਖਣ ਦੀ ਇਫ਼ਿਆ ਤੀਬਰ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਕਲਾ ਨਿਖਰਦੀ ਗਈ। ਸਰੀਰਕ ਇਸ਼ਾਰੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਭੇਗੜੇ ਤੋਂ ਕਲਾਤਮਕ ਨਿਰਤਅਭਿਨਘ ਆਦਿ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਏ। ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਉਤਰਾ ਚੜ੍ਹਾ ਸੰਗੀਤ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਗੀਤ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ। ਚਿਤਰਮਈ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਪੱਖੀ ਸਥੂਲ ਕਲਾ ਮੁਰਤ ਕਾਰੀ ਤੇ ਮੰਦਰ ਕਾਰੀ ਜਨਮੀ, ਦੋ ਪੱਖੀ ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਉਪਜੀ ਤੇ ਜਦ ਇਕ ਪੱਖੀ ਜਿਹੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਿਖਤ ਬਣ ਗਈ ਤਾਂ ਸਾਹਿੱਤ ਉਪਜਿਆ।

ਸਾਹਿੱਤ ਉਹ ਕਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪਰਗਟਾ ਲਿਖੀ ਬੋਲੀ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਜੋਗ ਦੇ ਅਸੀਮਤ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਸੀਮਤ ਅਟਲ ਸਚਾਈ ਦਰਸਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਭਾਵ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸਾਂਭੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤ ਤੇ ਸੁਆਉ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਲਿਖਤ ਦੀਆਂ ਦੇ ਵਡੀਆਂ ਸ਼ਰੈਣੀਆਂ ਹਨ, ਵਾਰਤਾ ਤੇ ਕਵਿਤਾ। ਕਵਿਤਾ ਸੁਰ ਹੋਈ ਆਤਮਾ ਦਾ ਆਪ ਮੁਹਾਰਾ ਅਵੇਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਪਰਗਟਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਲੈਅ ਮਟਕਾ, ਰੂਪ, ਸ਼ਬਦ ਚੋਣ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਲਗ ਪਗ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ; ਤਦੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਕਲਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਵੀਂ ਚੀਜ਼ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ—ਕੀ ਵਿਚਾਰ, ਕੀ ਸ਼ਬਦ ਚੋਣ, ਸ਼ਬਦ ਘੜਤ, ਕੀ ਅਲੰਕਾਰ, ਕੀ ਛੱਦ, ਕੀ ਸ਼ਬਦੀ ਚਿਤਰ। ਤਦੇ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਗਰਮਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੁਆਉ, ਸੰਕੇਤ, ਹੁਲਾਰੇ, ਅਸਪਟਤਾ ਆਪਮੁਹਾਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੌਲਿਕ ਕਵੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਆਪਣੇ ਮੌਲਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪਾਠਕ ਅਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਹੁਲਾਰਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਵਿਚ ਸੂਖਮਤਾ, ਅਮਰਤਾ, ਅਟਲਤਾ ਤੇ ਨਜ਼ਾਕਤ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਰ ਹੋਈ ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਲੈਅ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਖਾਸ ਸਨਦ੍ਧਿ ਹੈ।

ਸੁਰ, ਹੋਈ ਆਤਮਾ ਗਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਨਚਦੀ ਹੈ, ਟਪਦੀ ਹੈ, ਹੁਲਾਰੇ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਚੰਦ ਨੂੰ ਜਫੀਆਂ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਦੀ ਹੈ, ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਫੜਦੀ ਹੈ, ਗਰਗਨਾਂ ਚੌਂ ਡਾਰੀਆਂ ਛਾਲਦੀ ਹੈ, ਉਪਰ ਨੂੰ ਉਡਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਵਿਚ ਰਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੂਖਮ ਨਸ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਾਧਾਰਨ ਆਦਮੀ ਸੁਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ

ਵਾਰਤਕ (Prosaic) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਆਮ ਆਦਮੀ ਸਥੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਦਾਰਥਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗਲ ਬਾਤ ਕਰਦਾ, ਬੋਲਦਾ ਲੜਦਾ, ਸਲਾਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਰਾਗ ਮਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਗਲ ਸਮਝਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਭਾਂਤ ਦੇ ਪਦਾਰਥਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਲਿਖਤੀ ਪਰਗਟਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵਾਰਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਵਾਰਤਾ ਲਿਖਾਰੀ ਘੜਦਾ ਹੈ ਸਿਰਜਦਾ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਨਾ ਖਿਆਲ। ਇਹ ਪਰਚਲਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਤਾ ਦਾ ਕੰਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੰਡੇ, ਵਰਤੇ ਤੇ ਪਰਚਲਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦਸਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸ਼ੀਘਰ ਸਮਝ ਆ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਖਾਸ ਸੂਝਵਾਨਾਂ ਲਈ ਸੀਮਤ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਵਾਰਤਾ ਦੀਆਂ ਅਗੋਂ ਫੇਰ ਦੇ ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਹਨ, ਵਿਹਾਰਕ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ। ਵਿਹਾਰਕ ਵਿਚ ਅਮਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਚਲੰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨਤਾ, ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਸਰਲਤਾ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਅਟਲਤਾ ਤੇ ਸੋਹਜ ਸੁਆਦ ਆਦਿ ਕਲਾਤਮਕ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਹ ਛਿੰਨ ਭੰਗਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਂਭਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਖਾਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੂਚਨਾਂ, ਚਿੱਠੀਆਂ, ਪੱਤਰਕਾਰੀ, ਇਤਿਹਾਸ, ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਹੋਰ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਪਰ ਕਈ ਲਿਖਾਰੀ ਆਪਣੀ ਕਲਾਤਮਕ ਰੁਚੀ ਨਾਲ ਚਿੱਠੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਬਣਾ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤਕ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟਤਾ, ਸਰਲਤਾ, ਅਟਲਤਾ, ਸੁਚਮ, ਸਚ ਆਦਿ ਸਭ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਛਿੰਨ ਭੰਗਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਜੋ ਵਾਰਤਕ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਾਹਿਤਕ ਵਾਰਤਕ ਹੈ।

ਵਾਰਤਕ ਟਿੱਕਵੀਂ ਬੁਧੀ ਦਾ ਦਲੀਲ ਮਈ ਪਰਗਟਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਰੂਹ ਦੀ ਨੰਗੀ ਤਸਵੀਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਨੰਗੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਵਾਰਤਕ ਉਹ ਸਾਫ ਸੁਧ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਬੋਲੀ ਹੈ, ਜੋ ਤੌਲ ਤੁਕਾਂਤ ਦੀ ਕੈਦ ਤਿਆਗ ਕੇ ਆਪਣੇ

ਜੀਵਨ ਵਰਗੀ ਤੇ ਧਰਤੀ ਵਰਗੀ ਲੈਅ ਵਿਚ ਦਲੀਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਮਨੁਖੀ ਦਲੀਲ, ਬੁਧੀ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ, ਅਕਲ, ਸੂਝ ਤੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸਨਬੰਧ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਵੰਨਰੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਮਗਰੋਂ ਜਨਮੀ ਹੈ।

ਵਾਰਤਕ ਬਨਾਵਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹਦੀ ਉਪਜ ਅਭਿਆਸ, ਹਿੰਮਤ, ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਸੁਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਦਿਮਾਗ ਮੰਗਦੀ ਹੈ।

ਵਾਰਤਕ ਕਿਸੇ ਗਲ ਦਾ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤਕ ਉਨਤੀ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਰਥ ਪਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਾਰਤਕ, ਕਵਿਤਾ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਉਦਗਾਰੀ ਵੇਗ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਘਟ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਿਰਜਦੀ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅਕਲ ਨਾਲ ਰਗੜ ਰਗੜ ਕੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬਣੈ ਬਣਾਏ, ਘੜੇ ਘੜਾਏ, ਸਿਰਜੇ ਸਿਰਜਾਏ ਹੀ ਵਰਤਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਮਨੋਰਥਾਤਮਕ, ਨਿਰਨਾਜਨਕ, ਦਲੀਲ ਭਰਪੂਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਤੇ ਹਰ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ, ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਮੰਦਰ-ਉਸਾਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਨ, ਸਵਫ਼, ਸੁੰਦਰ, ਲੈਅ ਮਈ, ਤੀਖਣ, ਦੂਰ ਦਰਸ਼ੀ ਤਦੇ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜੋ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਚੁਣੇ ਜਾਣ। ਇਹ ਢੋਣ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਸਲੀ ਅਰਥ, ਅਸਲੀ ਪਿਛੋਕੜ, ਅਸਲੀ ਭਾਵ ਸਮਝ ਕੇ ਸੋਝੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਮੰਨਣ ਜੋਗ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਪਾਠਕ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਉਸਾਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇ ਹੋਵੇ।

ਸ਼ਬਦ ਘੜੀ ਦੇ ਪੁਰਜ਼ਿਆਂ ਵਾਂਗ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾਂ ਵਿਚ ਖਾਸ ਅਨੋਖੀ ਚਾਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ

ਦਾ ਵਹਾਉ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਜੜਤ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਟਿਕਾਓ, ਕਵਿਤਾ (ਕਵਿਤਾ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪਰਗਟਾ ਹੈ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ) ਵਾਂਗ ਵਲਵਲੇ, ਅਵਿਸ਼ਿ ਤੇ ਲਰਜ਼ੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਅਭਿਆਸ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਥਾਂ ਸਿਰ ਟਿਕਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਵਾਰਤਕ ਧਰਤੀ ਦੇ ਮਨੁਖ ਲਈ ਹੈ, ਮਨੁਖਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲਈ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁਖੀ ਸ਼ਾਂਝ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਪਰਫੁਲਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਕਈ ਗੁਣੇ ਵਧ ਉਪਜੇਗੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਰੱਬੀ ਹੂਹ ਦੀ, ਰੱਬ ਦੀ ਤੇ ਖਾਸ ਮਨ ਲਈ ਤੇ ਖਾਸ ਉਮਰ ਲਈ ਤੇ ਖਾਸ ਸਮੇਂ ਲਈ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਚਾਲ ਲੰਬੇ ਜਾਂ ਖੜ੍ਹੇ ਤਲ ਵਿਚ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਇਕ ਨਸ਼ਾ ਹੈ। ਨਸ਼ਾ ਹਰ ਵੇਲੇ ਪੀਤਾ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਤੇ ਭਾਨੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਲਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਕੰਮ ਰਜਾਉਣਾ ਹੈ ਟੋਟੀ ਵਾਂਗ। ਕਵਿਤਾ ਹੁਲਾਰਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਵਾਰਤਕ ਹੁਲਾਰੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦਸਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਤੌਰ ਪੱਧਰੇ ਤਲ ਤੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਗੋਲਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਤੀ ਦੇ ਈਦਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸੁਆਰਦੀ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਨਿਖਰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦਾ ਮਨੋਰੰਜਿਕ ਦਰਿਆ ਹੈ। ਵਾਰਤਕ ਆਪਣੀ ਅਕਲ ਨਾਲ ਬਣਾਈ ਹੋਈ, ਦੁਨੀਆਂ ਵਸਾਉਣ ਵਾਲੀ ਨਹਿਰ ਹੈ।

ਸੋ ਚੰਗੀ ਵਾਰਤਕ ਸਪਸ਼ਟ, ਸੁਭਾਵਕ, ਸੰਜਮ ਭਰਪੂਰ, ਸੁਚੱਜੀ ਸ਼ਬਦ ਘੜਤ ਤੇ ਜੜਤ ਨਾਲ ਉਸਾਰੀ ਲੈ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਅਨੇਖੀ ਮੰਗੀਤ ਲੈ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਟਦਰਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੈ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਰੂਪ ਮਾਨ ਕਰਦੀ

ਹੈ। ਬੁਸੀ, ਮੌਲਿਕਤਾ, ਦ੍ਰੋਘਤਾ, ਮੁਚਮ, ਸੱਚ, ਭਾਖਈ ਗਿਆਨ, ਸ਼ਬਦ ਘੜਤ ਤੇ ਜੜਤ ਦੀ ਸੂਝ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਹੁੰਦੀ।

ਕਵਿਤਾ ਅਨੋਖੀ ਮਧ ਹੈ। ਵਾਰਤਕ ਗਿਆਨ-ਅਰਹੋਗਤਾ ਬਖਸ਼ਣ ਵਾਲਾ ਦੁੱਧ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਚੇਤੇ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਵਾਰਤਕ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੀ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਲਿਖਤ ਨਾਲ ਜਨਮੀ ਤੇ ਛਾਪੇ ਨਾਲ ਪਰਫੁਲਤ ਹੋਈ ਹੈ।

ਹਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਚੱਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਛੱਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਢੰਗ ਸਥੂਲ ਕਲਾਵਾਂ ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ, ਚਿਤਰ ਕਲਾ, ਨਿਰਤ, ਭੰਗੜਾ ਅਤੇ ਅਭਨਿਯ ਵਿਚ ਐਨੀ ਮਹੱਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ, ਪਰ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਅੱਖਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸਾਰੀ ਸਾਹਿਤਕ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਢੰਗ ਨੂੰ ਸ਼ੈਲੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੈਲੀ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਬੁਧੀ, ਸੂਝ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਸ਼ੈਲੀ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਨਿਜੀਪਨ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਬਦਸੀਅਤ ਕਲਾ ਦੀ ਜਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸ਼ੈਲੀ ਕਲਾਕਾਰ ਹੈ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ।

ਚੰਗੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਸ਼ੈਲੀ ਸਾਰੀ, ਕੁਦਰਤੀ, ਸਿੱਧੀ, ਇਕਸਾਰ, ਸੰਖੇਪ, ਸੰਜੁਗਤ, ਸੰਦਰ, ਤੀਖਣ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਵਾਰਤਕ ਕਈ ਭਾਂਤ ਦੀ ਹੈ—ਨਿਰੋਲ ਵਾਰਤਕ, ਲੇਖ, ਜੀਵਨੀ, ਆਲੋਚਨਾ, ਗਲਪ ਮਈ ਵਾਰਤਕ, ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਵਾਰਤਕ। ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ ਤੇ ਸੁਧ ਵਾਰਤਕ ਲੇਖ ਹੈ। ਲੇਖ ਇਕ ਵਾਰਤਕ-ਗੀਤ ਹੈ। ਅੰਦਰ ਮਈ ਉੰਘ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਹਨ। ਦਲੀਲ ਭਰੀ ਮਨ

ਬਚਨੀ ਹੈ। ਲੇਖ ਖਾਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਖਾਸ ਲਟਕ ਹੈ। ਇਹ ਲਿਖਾਰੀ
ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਇਹ ਖੁਲ੍ਹੀ ਚਿੱਠੀ ਹੈ।

ਸੁਧ ਲੇਖ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗਲ 'ਚੋਂ ਗਲ ਨਿਕਲੇ,
ਪੈਰੇ 'ਚੋਂ ਪੈਰਾ ਨਿਕਲੇ, ਹਰ ਵਾਕ ਪੂਰਨ ਦਲੀਲ-ਭਰੀ
ਅਵਾਜ਼ ਹੋਵੇ, ਹਰ ਪੈਰਾ ਕਿਸੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ
ਹੋਵੇ। ਸਾਰੇ ਪੈਰੇ ਜਲ੍ਹਸ ਵਿਚਲੇ ਦਸਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਇਕੋ ਸਿਰਲੇਖ
ਭਾਵ ਮੁਖ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਤੁਰਨ, ਹਰ ਪੈਰਾ
ਆਪਣੀ ਵੀ ਖਾਸ ਹਸਤੀ ਰੱਖੇ ਤੇ ਸਾਰੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਵੀ ਖਾਸ
ਨਾ ਬਦਲਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸੋਭਾਇਮਾਨ ਹੋਣ।

ਜੋ ਵਾਰਤਕ ਨਿਰੇ ਨਿੱਜੀ ਅੰਦਰਲੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਨੋਖੇ ਮਧ-
ਭਰੇ ਹੁਲਾਰੇ ਵਿਚ ਪਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਗਲ ਕਰਨ,
ਗਲ ਦੱਸਣ, ਗਲ ਸੁਲਝਾਉਣ, ਗਿਆਨ ਦੇਣ, ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ,
ਪਰਚਾਰਨ, ਆਪਣੀ ਦਲੀਲ ਦਾ ਪਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਦਾ, ਸੰਖੇਪ,
ਲਚਕ-ਮਈ, ਵਾਕ ਵਰਨਣ ਨਾਲ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨਾਲ
ਸੋਚ ਸੋਚ ਕੇ, ਤੋਲ ਤੋਲ ਕੇ ਤੇ ਘੋਖ ਘੋਖ ਕੇ ਉਸਾਰੀ ਤਰੰਗ
ਵਾਲਾ, ਸਰਲ ਸਪਸ਼ਟ ਸਾਧਨ ਹੈ।

ਵਾਰਤਕ ਸਾਂਝੀ ਸਮਾਜਕ ਚੰਡੀਨਤਾ ਦੀ ਸੂਝਕ ਹੈ। ਇਹ
ਅਕਲ ਨਾਲ ਜਨਮੀ, ਲਿਖਤ ਨਾਲ ਉਸਗੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੈਸ ਨਾਲ
ਪਰਫੁਲਤ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰ
ਰਹੀ ਹੈ।

ਵਾਰਤਕ ਮਨੁਖਤਾ ਦੀ ਜਾਨ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਹੈ,
ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਹੈ, ਸਾਦਗੀ ਵਿਚ
ਸੁਦਰਤਾ ਹੈ, ਕੁੱਜੇ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਗਿਆਨ ਦੀ
ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਹੰਭਲਾ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਦਲੀਲ ਮਈ, ਆਲੋਚਨਾ

ਹੈ, ਰੱਬ ਦੀ ਦਿਤੀ ਗਿਆਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ
ਇਸ ਵਿਚ ਸਰਬੰਗੀ ਮਹੱਤਾ ਤੇ ਲੋਕ-ਨੇੜਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
ਇਸ ਦਾ ਮੁਖ-ਉਦੇਸ਼ ਆਪਾ ਲੁਕਾਉਣਾ ਨਹੀਂ, ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ
ਵਿਛਾਉਣਾ ਹੈ।

ਲੇਖ ਕੀ ਹੈ ?

ਲੇਖ ਦਾ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ ਹੈ, ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਲੇਖ ਮਾੜੇ, ਭਾਵ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਮਨੁਖ ਸਨਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ 'ਕਰਮ' ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

'ਜੇ ਤੁੰ ਅਕਲ ਲਤੀਫ਼ ਹੈ ਕਾਲੇ ਲਿਖ ਨਾ ਲੇਖ'।

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲੇਖ ਲਈ (essay) ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਯਤਨ ਕਰਨਾ। ਹਰਬਰਟ ਰੀਡ ਵੀ ਲੇਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਯਤਨ ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਰੂਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਲੇਖ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਦਾ ਕਿਸੇ ਗਲ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਝਾਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ-ਚ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੌਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖਤ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਅਨੋਖਾ ਯਤਨ, ਪਰੀ ਯਤਨ ਜਾਂ ਹੰਭਲਾ ਹੈ।

ਲੇਖ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸੁਧ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਬੜਵੇਂ ਬਿਆਲਾਂ ਦਾ ਸੁਚਜਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਲੇਖ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਲੜੀਦਾਰ ਸੂਚੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਚਾਰਪਾਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੋਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਲੇਖ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਗਲ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਗ ਅੰਗ ਨੂੰ ਖੇਲੁ ਕੇ, ਸਮਝਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੇਖ ਲੇਖਕਾਰ ਦੀ ਝਾਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਝਾਸ ਲਟਕ ਦਾ ਝਾਸ ਨਿਰਨਾ-ਜਨਕ ਹੁੰਗਾਰਾ ਹੈ।

ਲੇਖ ਇਕ ਭਾਂਤ ਦੀ ਮਨ-ਬਰਨੀ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਮਨ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਸੁਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੋਝੀ ਨਾਲ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਗਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਲੇਖ ਇਕ ਅਨੰਦ-ਮਈ ਉਂਘ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਸੂਖਮ ਤੇ ਮਿਠੇ ਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਅਚੇਤ ਹੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅੰਕਤ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਲੇਖ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਦਾ ਦਰਪਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਜਦ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਮਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਵਿਸਮਾਦੀ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਲੜੀਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

ਲੇਖ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਭਾਂਤ ਦਾ ਨਿਰਮਲ ਜਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਅਸਲੀ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਰੂਪਮਾਨ ਦਾ ਹੈ ਇਹ ਨਿਰਮਲਤਾ ਸਾਂਝ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਲੇਖ ਦੀ ਕਾਵਿਮਈ ਰੂਹ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲਿਖਾਰੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਹੀ ਕਈ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰੀਤ-ਕਾਵਿ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਲੇਖ ਇਕ ਭਾਂਤ ਦਾ ਵਾਰਤਕ ਗੀਤ ਹੈ ਜੋ ਨਿਕੀ ਜੇਹੀ ਚੀਜ਼ 'ਚੋਂ ਅਨੋਖਾ ਸੁਆਦ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ।

ਲੇਖ ਗੀਤ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਪਰ ਰੁਮਾਂਸ ਵਾਂਗ ਭੂਤ ਤੇ ਭਵਿਖ ਵਲ ਨਹੀਂ ਦੋੜਦਾ, ਵਰਤਨਮਾਨ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਅਜ ਨੂੰ ਤੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਲਤ੍ਥ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦਾ, ਨਿਜੀਪਨ 'ਚੋਂ ਉਸਰ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀ-ਗਤ ਦੀ ਤਰੇਲ ਤੇ ਪਲ ਕੇ ਵੀ ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਬੁਧੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਤਿਆਗਦਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਨੋਖੀ ਕਲਾ-ਚੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸੁਗਤੀ-ਭਰਪੂਰ ਬਣਤਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਲੇਖ ਐਸਾ ਵਾਰਤਕ ਰੀਤ ਹੈ ਜੋ ਦਲੀਲ, ਤਰਕ, ਬੁਧੀ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਗਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਿਰੇ ਵਲਵਲਿਆਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ।

ਇਹ ਗੀਤ ਵਾਂਗ ਖਾਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲਟਕ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਉਡਾਰੀ ਨਹੀਂ ਲਾਉਂਦਾ। ਇਹ ਅਨੋਖੀ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਨਿਖਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਧੁਦਲਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਿਸੇ ਗਲ ਨੂੰ ਡਾਇਆ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਪੇਟਦਾ ਸਗੋਂ ਬੁਧੀ ਤੇ ਚਿੱਟੇ ਦੁਧ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਖਲਾਰਦਾ ਹੈ।

ਲੇਖ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਖਾਸ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਆਲੋਚਨਾ ਹੈ, ਇਕ ਨਵੰਤ ਭਾਂਤ ਦੀ ਨਿਰਨਾ-ਜਨਕ ਪੜ੍ਹੋਲ।

ਲੇਖ ਵਿਚ ਨਸ਼ਿਆਉਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਏਨੀ ਨਹੀਂ ਜਿਨਾ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੇਖ ਨਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਂਗ ਨਿਰੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਪੁੱਟਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਨਾਵਲ ਵਾਂਗ ਕਲਪਤ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਅਤ੍ਥਿਪਤੀਆਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕਸਾਰ ਕਰ ਕੇ ਸੁਲੜਾ ਕੇ ਨਿਰਨਾ-ਜਨਕ ਬਣਾ ਕੇ, ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਲੇਖ ਆਪਣੇ ਬੌਧਿਕ ਦੁਖਾਂ ਤੇ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਚੰਡੀਨ ਨਵਿਰਤੀ ਹੈ ਤੇ ਖਾਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਨਿਕਾਸ।

ਲੇਖ ਦਾ ਮੁੱਖ ਲੜਣ ਸਰਲੜਾ, ਸਪਸ਼ਟਤਾ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਚੰਡੀਨ ਤੇ ਇਕ-ਮੁੱਖੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਹੈ।

ਲੇਖ ਮਾਣੇ ਹੋਏ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦਾ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਉਲੱਟ ਦਲੀਲ-ਮਈ ਤੇ ਚੰਡੀਨ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਰ ਵਾਕ ਤੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਘੜਿਆ ਤੇ ਜੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਣਤਰ-ਸੁੰਦਰਤਾ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ, ਖਾਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਨਾਲ ਨੀਅਤ ਕੀਤੀ ਥਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਹਰ ਵਾਕ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਇਕ

ਨਿਕੇ ਜਿਹੇ ਖਿਆਲ ਟੋਟੇ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਪੈਰਾ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਇਕਸਾਰ ਵਿਆਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਪੈਰਾ ਸਮੁੱਚੇ ਲੇਖ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਅਗੇ ਤੌਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੁਲਝਾ ਕੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਠਕ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਰਜ ਆਉਂਦਾ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੇਖ ਵਿਚ ਆਏ ਵਿਚਾਰ ਰਚਦੇ ਜਾਣ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੇਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਜਾਵੇ। ਲੇਖ ਵਿਚ ਅੰਕਤ ਕੀਤੀ ਖਾਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਖਾਸ ਵਿਸਮਾਦੀ ਲਟਕ ਦੀ ਰੰਗਣ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਾਵੇ ਤੇ ਪਾਠਕ ਇਸ ਦਾ ਕਾਇਲ ਹੁੰਦਾ ਜਾਵੇ।

ਲੇਖ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵਾਰਤਕ ਗੀਤ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਸੋ ਇਸ ਵਿਚ ਲੈਅ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਲੈ ਸ਼ਬਦ-ਚੋਣ, ਸ਼ਬਦ-ਜੜਤ, ਵਾਕ-ਬਣਤਰ, ਵਿਸਰਾਮ ਚਿੰਨ ਦੀ ਯੋਗ ਵਰਤੋਂ, ਵਾਕ-ਤਰਤੀਬ, ਖਰਵੇ ਤੇ ਕੈਮਲ ਸੂਰਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਉਸਰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰ ਹੋਣਗੇ ਪਰ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ, ਲੈਅ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਰਖਣ ਲਈ, ਅੰਦਰਲੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸੁਚੱਮ ਤੇ ਸਚ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਟਕਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਜਾ ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਓ ਲੇਖ ਵਿਚ ਆਈ ਅਲੰਕਾਰ, ਮੁਹਾਵਰੇ, ਰੂਪਕ, ਉਪਮਾਵਾਂ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਧੁੰਦੇਲੇ ਨਾ ਹੋਣ ਸਗੋਂ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਨਿਖਰ ਕੇ ਦਿਸਣ। ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਓ ਕਿ ਇਹ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਪਾਣੀ-ਰੰਗ ਵਾਂਗ ਓਪਰੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ, ਤੇਲ-ਰੰਗ ਜਾਂ ਸਫੈਦਾ-ਟੰਗ ਵਾਂਗ ਹੋਣ ਜੋ ਖੁਰਚੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਲੇਖ ਅਕਲ ਤੇ ਬੁਧੀ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਹੈ। ਨਿਕੀ ਜੇਹੀ ਗਲ ਦਾ ਯਥਾਰਥੀ ਤੇ ਬੁਧੀ-ਭਰਪੂਰ ਪਰਗਟਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਘਸਾ ਘਸਾ ਕੇ ਇਉਂ ਜੋੜਨ ਦੀ

ਜੁਗਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਚਲੀ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚਲ ਰਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਘੜੀ ਦੀ ਚਾਲ ਵਾਂਗ ਉਪਰ ਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਮੱਹਤਾ-ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਜੜਤ ਸੋਹਜ-ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਉਂ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਸਮੂਹੀ ਰੂਹ ਦਾ ਪਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਜਾਪੇ।

ਸੋ ਲੇਖ ਖਾਸ ਮਨ ਦਾ ਖਾਸ ਸਮੇਂ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਖਾਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੋਚ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੇਨ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਤੇ ਨਿਰਨਾ-ਜਨਕ ਕਰ ਕੇ ਦਲੋਰੀ ਭਰਪੂਰ ਸਚ ਤੇ ਸੁਚਮ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਸਤੂ ਖਾਸ ਵਿਚਾਰ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਨਿਆਇ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿਜੀ ਕਲਪਨਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਵਲਵਲੇ ਨਾਲ ਇਕਸਾਰ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਅੰਦਰ ਮੁੱਖੀ ਕਲਾਤਮਕ ਵੇਗ ਉਪਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਲੇਖ ਦੀ ਰੂਹ ਹੈ, ਆਤਮਾ ਹੈ।

ਲੇਖ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਕਾਂਗੀ ਵਾਂਗ। ਕੀਲਣ ਵਾਲੇ ਨਾਟਕੀ ਅੰਡਭ ਨਾਲ ਅੰਡਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸਥਾਰਕ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸੰਖੇਪ ਬੜਵਾਂ, ਏਕਤਾ-ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਿਰਨਾ-ਜਨਕ ਅੰਤ ਨਾਲ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਘੋਰੇ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨਾਲ, ਜੋ ਵੀ ਸਬੰਧਤ ਹੈ, ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਾਰਤਕ ਸੈਲੀ ਕੀ ਹੈ?

ਮਨੁੱਖ ਸਮੂਹੀ ਭਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਅਤਿ ਦਾ ਵਿਅਕਤਵ ਹੈ। ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਲਦਾ। ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਬੋਲਦਾ, ਗਲ ਕਰਦਾ, ਸੋਚਦਾ, ਪਹਿਨਦਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਪਗ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਢੰਗ ਨਹੀਂ ਰਲਦਾ। ਜੋ ਸਿੰਗਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ-ਢੰਗ ਨਹੀਂ ਰਲਦਾ। ਜਨਾਨੀਆਂ ਵਾਲ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਹਰ ਇਕ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਖਰਾ ਹੈ।

ਸੋ ਹਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ, ਹਰ ਇਕ ਦਾ ਵਖਰਾ ਵਖਰਾ ਢੰਗ ਹੈ, ਵਖਰਾ ਵਖਰਾ ਚਜ ਹੈ, ਜੁਦਾ ਜੁਦਾ ਢਬ ਹੈ।

ਚਿਨ੍ਹਾਤਮਕ ਅਖਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਨੂੰ ਵਾਰਤਕ ਸੈਲੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਦੀ ਬੜੀ ਮੱਹਤਾ ਹੈ ਪਰ ਅਖਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਵਾਲੀ ਜੁਗਤੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੱਹਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਅਧ ਅਖਰ ਦੀ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ ਕਿਨਾ ਸਾਰਾ ਹੀ ਵਿਚਾਰ-ਅੰਤਰ ਉਸਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਇਹ ਅਖਰ ਕਈ ਭਾਂਤ ਨਾਲ ਜੋੜੇ ਤੇ ਟਿਕਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਜਿਵੇਂ ਉਪਰ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਮਨ ਦਾ ਸੋਚਣ, ਕਹਿਣ, ਦੱਸਣ ਦਾ ਢੰਗ ਵਖਰਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਹਰ ਮਨ ਦਾ ਲਿਖਤ ਰਾਹੀਂ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਵੀ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਤਦੇ ਤਾਂ ਸੈਲੀ ਨੂੰ

ਆਦਮੀ ਤੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਸ਼ੈਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਅੱਕਤੀਗਤ ਹੈ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਝੁਕਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਲਿਖਾਰੀ ਕਿਵੇਂ ਸ਼ੋਚਦਾ, ਕਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਹੜੇ ਅੱਖਰੀ ਚਿਤਰ ਉਹ ਚੰਗੀ ਚਿਤਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਹੜੇ ਰੰਗ ਭਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਤਿੰਨ ਰੰਗਾਂ, ਨੀਲੇ, ਲਾਲ ਤੇ ਪੀਲੇ ਨਾਲ ਕਈ ਰੰਗ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਵਧਾ ਘਟਾ ਨਾਲ ਕਈ ਅਨੋਥੇ ਭਾਅ ਤੇ ਚਮਕ ਸਿਰਜੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਵਖ ਵਖ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਵਖ ਵਖ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਕਈ ਰਸ ਉਪਜਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਨਵੇਕਲੇ ਹੋਣਾ ਇਸ ਦੀ ਅਮਰਤਾ ਹੈ, ਮੌਲਿਕਤਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ।

ਸ਼ੈਲੀ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਣ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਅੱਖਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਖਿਲਾਰਕੇ ਮਟਕਾਉਣ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਭੰਡਾਰ ਦਾ, ਭਾਵਾਂ ਦਾ, ਅੱਖਰਾਂ ਉਤੇ ਵਿਛਾਉਣ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਣ।

ਇਹ ਜੁਗਤੀ ਕਿਥੋਂ ਫੁਟਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਦਰੋਂ ਫੁਟਦੀ ਹੈ। ਢੰਗ ਦੇ ਦੋ ਅੰਗ ਹਨ—ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਪਰਗਟਾ। ਜੋ ਸ਼ੈਲੀ ਵੀ ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ।

ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਬੁਧੀ, ਉਸ ਦੀ ਸੂਝ, ਸੋਰਣ ਸ਼ਕਤੀ, ਸਮਝਣ ਸ਼ਕਤੀ, ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ, ਸੁਲਝਿਆ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ, ਮੌਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਬੋਲੀ ਤੇ ਕਾਬੂ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦੀ ਸੂਝ।

ਜਿਨੇ ਵਿਚਾਰ ਉਤਮ ਤੇ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ ਉਨੀਂ ਹੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨਿਖਰਵੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ਆਪ ਕੁਝ ਨਹੀਂ

ਸਪਸ਼ਟ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਚਮ ਤੇ ਸਚ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ, ਸਚ ਕਹਿਣ ਦੀ ਜੁਰੱਤ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਤੇ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਜੀਵਨ ਅਭਿਆਸ ਹੋਵੇ।

ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ, ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ, ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸੁਚੱਜੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਦਬ ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਨਾਲ ਸੁਚੱਜੀ ਜੜ੍ਹਤ ਨਾਲ, ਵਿਸਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਜੁਗਤੀ ਨਾਲ, ਪਰਗਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ, ਇਹ ਸਾਰੀ ਜੁਗਤੀ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਾਂਗ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਭਾਰ ਪਾਏ ਬਿਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕੇ।

ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਆਦਮੀ ਦੀ ਗਲ ਬਾਤ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਅਨੋਖਾ ਰਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਅੰਦਰਲੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਲਿਖਤੀ ਕਾਲ ਬਾਤ ਤੇ ਪਰਗਟਾ ਵਿਚ ਵੀ ਖਾਸ ਭਾਂਤ ਦਾ ਰਸ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤਕ ਲੈ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੌਲਿਕ ਵੇਗ ਨਾਲ, ਮੌਲਿਕ ਸੌਚਗਤੀ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਇਕ ਮੁੱਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਸੁਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਸਾਰੂ ਬਨਾਵਟੀ ਵਾਰਤਕ ਚੋਂ ਵੀ ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤ ਲੈ ਉਪਜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਚੰਗੀ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਲੱਛਣ ਇਹ ਹਨ—ਸਪਸ਼ਟਤਾ, ਸੁਭਾਵਕਤਾ, ਸੰਜਮ, ਸੁੰਦਰਤਾ, ਲੈ ਮਈ ਏਕਤਾ, ਮੌਲਿਕਤਾ, ਸਰਲਤਾ, ਨਿਰਮਲਤਾ, ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਰੰਗਣ, ਦੁਰਦਰਸ਼ੀ ਨੀਝ।

ਛੇ ਵਾਂ ਭਾਗ

15 155

ਆਲੋਚਨਾ ਕੀ ਹੈ ?

ਕਲਾ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ—

ਕਲਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਜੀਵਨ ਜਾਂ ਪਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਕ ਤੇ ਟੇਚਕ ਸਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਨਾ ਹੈ। ਕਲਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ, ਸਮਝਾਉਣਾ ਤੇ ਪਰਖਣਾ, ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਕਲਾ ਦਾ ਸੁਭਾ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਹੈ, ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਨਿਰਣਾਤਮਕ। ਕਲਾ ਭਾਵਕ ਹੈ, ਆਲੋਚਨਾ ਬੇਧਕ। ਕਲਾ ਸੰਯੋਗਾਤਮਕ ਹੈ, ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ। ਕਲਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਆਲੋਚਨਾ ਤਮਾਸ਼ਬੀਨੀ।

ਪਰ ਕਲਾ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਸੌਮਾ ਸਾਂਝਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਰੂਪਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਪਾਰਖੂ ਲਈ ਇਤਨਾ ਹੀ ਅਵੱਸਕ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਕਲਾਕਾਰ ਲਈ। ਅੰਨ੍ਹਾਂ ਕੀ ਜਾਣੇ ਬੰਸਤ ਦੀ ਬਹਾਰ। ਕਲਾ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸਾਂਝ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਹੈ। ਬਾਣੀਏ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਕੀ? ਨਿਹੰਗ ਨੂੰ ਖੀਰ ਨਾਲ ਕੀ? ਕਲਪਨਾ-ਹੀਨ ਆਲੋਚਕ ਨੂੰ ਕਲਾ ਨਾਲ ਕੀ?

ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਰੰਗ-ਬੰਗੀ ਅਨੇਕ ਅਣਗਿਣਤ ਪਰਮਾਣੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਟ ਗਾਰਾ ਬਣਾ ਕੇ ਕਲਪਨਾ, ਮਨ ਲਈ ਸੁਝਾਉ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਉਸਾਰਦੀ ਹੈ। ਜਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹੋ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੰਕ ਬਣਾ ਕੇ ਕਲਪਨਾ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਅਕਾਸ਼

ਵਿਚ ਉਡਾਰੀਆਂ ਮਾਰਦੀ ਹੈ ।

ਜਿਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸੰਮਤ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰੰਤ ਵੀ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ, ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ । ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਅੱਜ ਕਲੁਚ ਦੇ ਅਗਾਂਹ-ਵਧੂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰਨ ਦੇ ਅਯੋਗ ਹਨ । ਜਿਸ ਆਲੋਚਕ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਉਜਾਗਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏ, ਜਾਂ ਮਰ ਚੁਕੇ ਹਨ, ਉਹ ਭਗਤੀ ਰੋਸ ਨੂੰ ਮਾਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ । ਕੰਲਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਇਤਨਾ ਕਠਨ ਨਹੀਂ, ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਸਮਝਾਉਣਾ । ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹੇਲ ਕਰਨੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਠਨ ਹੈ । ਕਲਾ ਦੇ ਸਮਝਣ ਲਈ ਭਾਵਕਤਾ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਬੈਧਿਕਤਾ । ਤੇ ਪਰਖ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ।

ਆਲੋਚਕ ਦਾ ਧਰਮ—

ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਜਾਂ ਆਲੋਚਕ ਦਾ ਇਹ ਧਰਮ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਭਲੀ ਪਰਕਾਰ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਤਤੋਂ ਕੱਢੇ । ਉਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਨਖੜੇ । ਉਸ ਦੇ ਭਾਵ ਤੇ ਸਾਰ-ਅੰਸ਼ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਰੇ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਲਾਤਮਕ ਤੇ ਵਿਗਾਰਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਧ ਕਰ ਕੇ ਦਿਖਾਵੇ ।

ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਜੋ ਵੀ ਭਾਵ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਗਟ ਹੋਏ ਹੋਏ ਨਾ ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰੇ । ਬਣਤਰ ਦੇ ਭਾਗ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸਬੰਧ ਜਾਂ ਜੋੜ ਦੱਸੋ । ਰਚਨਾ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਛੂੰਡ ਕੇ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਦਿਖਾਵੇ ਤੇ ਜਿਸ ਜਿਸ ਨਿਕਾਸ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਉਹ ਉਪਜੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜ ਕਰ ਕੇ ਸਮਝਾਓ । ਅਰਥਾਤ ਰਚਨਾ

ਦੀ ਕਲਾ, ਅੰਤਰਾਰਬ ਤੇ ਭਾਵ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਦੱਸੇ।

ਪਰ ਇਤਨਾ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ। ਕਰਤਾ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਦੱਸੇ। ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਭਾਵ ਤੇ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕਰੋ। ਜੇ ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਂ ਹੋਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤੇ ਵਿਰੋਧਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰੋ। ਅਰਥਾਤ ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਨਾਲ ਉਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ। ਜੀਵਨ-ਚਰਿਤਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਆਦਿਕ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਵੇ।

ਆਲੋਚਨਾ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ—

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪਰਸਿੱਧ ਸਮਾਲੋਚਕ ਪੇਟਰ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਆਲੋਚਕ ਦੇ ਕਰਤੋਵੇਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਦਰਜੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ, ਦੂਜਾ ਉਸ ਗੁਣ ਨੂੰ ਨਿਖੇਡਨਾ, ਤੀਜੇ ਉਸ ਦਾ ਸਮਝਾ ਕੇ ਦੱਸਣਾ ਜਾਂ ਉਚਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਕਰਨਾ। ਜੋ ਆਲੋਚਕ ਇਤਨਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਸੱਚਾ ਪਾਰਖੂ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾ ਸਕਦਾ।

ਪਾਰਖੂ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ—

ਪਾਰਖੂ ਕਈ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਚਾਰ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਤ ਇਹ ਹਨ—

ਉ - ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ

ਅ - ਨਿਯਮਵਾਦ

ਇ - ਪਰਿਸਥਿਤੀਵਾਦ

ਸ - ਵਿਗਿਆਨਵਾਦ

ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ-

ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ, ਪਰਖ ਇਕ ਕਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਲਾ ਦਾ ਸੁਭਾ ਆਤਮ-ਪਰਧਾਨ (subjective) ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪਾਰਖ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਦਿਲ ਉੱਤੇ ਅੰਕਤ ਹੋਏ ਅਸਰ ਜਾਂ ਮੰਸਕਾਰ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਕਲਾ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲਿਖਾਰੀ ਐਂਡਰਿਊ ਲੈਂਗ (Andrew Lang) ਤੇ ਪਰਸਿੱਧ ਫਲਾਂਸੀਸੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਨਾਟੋਲੇ ਫਰਾਂਸ (Anatole france) ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਕੋਈ ਲਿਖਾਰੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਮੁਨਸ਼ੀ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਚ ਮੁਚ ਆਲੋਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਸ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਨਾਨਸਕ ਸਬੰਧ ਪਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਭਾਵ (mental reactions) ਪਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਮਝ, ਕਲਪਣਾ ਸ਼ਕਤੀ, ਸੁਭਾ ਤੇ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਭਾ (genius) ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪੀੰਘ ਵਾਂਗ ਸਤ-ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਫਟਦੀ। ਅਜੇਹੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਮਨ ਸੁਭਾਵਕ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਆਲੋਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਆਲੋਚਕ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਸਾਖੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਜੇਹੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਰੁਮਾਂਚਕ (romantic) ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਆਤਮਾ ਦੀ ਭਾਵਕਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਦਾਰਥੀਆਂ ਜਾਂ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਲਈ ਅਜੇਹੀ ਆਲੋਚਨਾ ਬਹੁਤੀ ਸਹਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਆਲੋਚਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਵੱਡੀਆਂ ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਪਰੀਖਿਅਕ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਆਲੋਚਕ ਹੋਣ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਵਿਦਾਰਥੀਆਂ

ਦੇਹਾਂ ਨਾਲ ਅਨਿਆਏ ਹੋਵੇਗਾ ।

ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ, ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੰਮਤੀ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ। ਪਰ ਪਰੀਖਿਅਕ ਵਾਂਗ ਦੂਜਿਆਂ ਉਤੇ ਠੋਸਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕ ਦੋਸ਼ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਦੀਆਂ ਨਿਜੀ ਰੁਚੀਆਂ ਤੇ ਅਰੁਚੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਮਾੜੀਆਂ ਵੀ, ਲਹਿਰੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਸਥਿਰ ਵੀ, ਚੰਤੇਨ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਧੜੇ ਵਾਂਗ ਹਠੀਲੀਆਂ ਵੀ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਸੰਮਤੀ ਬਿਬੇਕ ਤੇ ਪੱਕੀ ਹੋਵੇ। ਸਗੋਂ ਨਿਜੀ ਸੰਮਤੀਆਂ ਅਕਸਰ 'ਗਪ ਸ਼ਗਪ' ਲਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਛਾਪਣ ਜੋਗ ਨਹੀਂ। ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਦੂਜਾ ਦੋਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਤਨੇ ਆਲੋਚਕ ਉਤਨੀਆਂ ਸੰਮਤੀਆਂ। ਜਿਤਨੇ ਮੂੰਹ ਉਤਨੀਆਂ ਗੱਲਾਂ। ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੈ—ਸੁਭਾ ਦਾ, ਬੁਧੀ ਦਾ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ, ਪਰਵਰਿਸ਼ ਦਾ, ਸਿਖਿਆ ਦਾ, ਜਾਤੀ ਦਾ, ਧਰਮ ਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਸੰਮਤੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਪਾਰਖ ਦੀ ਨਿਜੀ ਪਰਖ ਅਹੰਕਾਰ—ਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਨਾੜੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਆਲੋਚਨਾ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗੜ ਬੜ, ਵਿਰੋਧ, ਅਨੇਕਤਾ ਤੇ ਹਉਮੈ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪਰਖ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਾਨਸਕ ਸੰਸਾ, ਅਨਿਸ਼ਚਤਾ ਤੇ ਅਨਿਰਣਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਤੀਜਾ ਦੋਸ਼ ਇਸ ਅਲੋਚਨਾ ਮਤ ਵਿਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕਲਾ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਨਿਜੀਪਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਮਾਸ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮਾਸ ਖਾਣਾ ਮੂਰਖਤਾ ਹੈ, ਪਾਪ ਹੈ ਜਾਂ ਘਿਰਣਾ ਯੋਗ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਹਾਂ ਕਿ ਇਹ

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪੀਣਾ ਤੇ ਪਿਲਾਉਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ। ਜਦ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਆਲੋਚਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਣਾ ਲਵੇ ਤਾਂ ਉਹ 'ਟੇਬਲ ਟਾਕ' ਆਲੋਚਕ ਹੋਇਆ, ਸਾਹਿਤ-ਯੋਗ ਨਹੀਂ। ਨਿਰਣੈ ਜਾਂ ਪਰਖ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਹੀ ਇਕੋ ਕਸਵੱਟੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਪਸੰਦ ਜਾਂ ਨਾ-ਪਸੰਦ ਸੁਸਤੀ, ਉਦਾਸੀਨਤਾ, ਮਾਨਸਕ ਦੁਰਬਲਤਾ, ਨਿਰਾਸਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਵੀ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜੇਹੀ ਚਿਤ-ਬਿਰਤੀ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕਿਸੇ ਕਲਾ ਨੂੰ ਸਲਾਹੁਣਾ ਜਾਂ ਨਿੰਦਣਾ ਅਨੁਚਿਤ ਹੈ।

ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਨੰਦ ਹੋਰ ਹੈ ਤੇ ਕਲਾ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਮੂਲ ਹੋਰ। ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਉਹ ਗੁਣ ਰਖਦਾ ਤੇ ਪਹਿਚਾਨਦਾ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਇਕ ਪਾਰਖੂ ਲਈ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹਨ-ਬੈਧਿਕ ਨਿਰਪੱਖਤਾ, ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨਾਲ ਕਲਾਤਮਕ ਹਮਦਰਦੀ, ਪਰਿਗਿਆਨ (insight), ਵਾਤਾਵਰਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਵਿਚਾਰ ਸੀਲਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ। ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਮਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਮਤਾ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਆਪਣਾ ਅਭਿਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੁਆਰਥ ਬੁਧੀ ਵਾਲਾ ਆਤਮ-ਪੁਜਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਹਮਚੂ ਮਾ ਦੀਗਰੇ (ਵੰਗਰੇ !) ਨੇਸਤ', ਇਹ ਲਈ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨੀਲੀ, ਹਰੀ ਜਾਂ ਲਾਲ ਐਨਕ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਜਾਂ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਰੰਗ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਸ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਪੰਜਵਾਂ ਦੋਸ਼ ਧੜੇਬੰਦੀ ਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਪਰਸੰਸਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲਿਖਾਰੀ ਆਲੋਚਕ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਖੂਬ ਚੁਕਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਛਾਪਣ ਜੋਰੀਆਂ ਵੀ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੀਆਂ ਦਸੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਪੱਤਰਕਾਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ

ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਪਰ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਵੀ ਆਲੋਚਕ ਬਣ ਕੇ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਅਨਿਆਇ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਨਿਯਮਵਾਟ-

ਆਲੋਚਨਾ ਮਤ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਨੰਕ, ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਰੈਧ ਭਾਵ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਮਤੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਬੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨਿਗਮਨਾਤਮਕ (deductive) ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਮੂਨੇ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਪਰਸੱਧ ਫ੍ਰੋਡ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਪੁਰਾਤਨ ਰਚਨਾ ਦੇ ਮੌਲਕ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਹ ਲਿਖਤਾਂ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣ, ਉਹ ਉਹ ਨਿਯਮ ਨਵੀਂ ਰਚਨਾ ਲਈ ਕਸਵੱਟੀ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਣੀ ਕੰਨਿਆ ਜਾਂਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਸਦੀਵੀ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ, ਇਸ ਮਤ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਜੋ ਵੀ ਨਵਾਂ ਦੁਖਾਂਤ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਤੇ ਪਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਐਸਕਾਈਲਸ (Aeschylus) ਜਾਂ ਸਾਫੋਕਲੀਜ਼ (Sophocles) ਆਦਿਕ ਦੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਪਰਖ ਕੀਤ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨਵਾਦ-

ਪੁਰਾਤਨਵਾਦ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਰੁਚੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਗਤੀ-ਸ਼ੀਲ (progressive) ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਹ ਸਦੀਵੀ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਚਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਸਦੀਵੀ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁਹਿਣ ਕਰਨਾ, ਅਪਣਾਉਣਾ ਤੇ ਪਰਚੱਲਤ ਕਰਨਾ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਦਾ ਹੀ ਸਜੀਵ ਰਹੇਗੀ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਦੋ ਦੋਸ਼ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਪੁਰਾਤਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਅਸੁਭਾਵਕ ਹੈ, ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਅਤੇ ਗਾਲਤ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਜੁਗ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ, ਨਵੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ, ਨਵੇਂ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਨਵੇਂ ਤਜਰਬੇ ! ਸਾਹਿਤ ਕੋਈ ਪਿੰਜਰੇ ਦਾ ਪੰਡੀ ਨਹੀਂ, ਜੀਵਨ ਪਰਵਾਹ ਵਾਂਗ ਅਸੀਮਤ ਹੈ, ਅਨੰਤ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਾਂਗ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾਲ, ਜਾਟਿਲ (complex) ਤੇ ਸੁਖਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਸਾਹਿਤ ਲਈ ਕੋਈ ਕੈਦ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਈਧਨ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ। ਪਰਯੋਗ ਜਾਂ ਤਜਰਬੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਖੁਲ੍ਹੇ ਹੈ। ਜੇ ਨਿਯਮਵਾਦ ਦ੍ਰੁੜੁਤਾ ਨਾਲ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਅਜੇਹੀ ਪਰਖ ਰੂੜੀਗਤ (conventional) ਨਿਵੇਸ਼ਕ (dogmatic) ਤੇ ਘਟੀਆ ਕਹਾਉਣ ਜੋਗ ਹੈ।

ਪਰਿਸਥਿਤੀਵਾਦ-

ਪਰਿਸਥਿਤੀਵਾਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਅਤੇ ਪਿਛੋਕੜ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਖਪਾਤ ਤੇ ਪਰਚੱਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈ ਸਕਦਾ। ਦੂਜੇ, ਇਸ ਆਲੋਚਨਾ-ਮਤ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਂ ਮਕ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ-ਹੀਨ ਤੇ ਗੈਰ-ਜੁਮੈਵਾਰ ਆਲੋਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਮਤ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੁਚੀ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਸੁਭਾ

ਵਿਗਿਆਨਕ ਵੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਖੋਜ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇਸ ਦੇ ਆਵੱਸ਼ਕ ਤੇ ਮੁਲ ਅੰਗ ਹਨ।

ਪਰਿਸ਼ਾਖਿਤੀਵਾਦ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕਲਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਹੈ, 'ਵਰਗੀਕਰਣ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਪਰਖ ਕਰਨੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕੀਮਤਾਂ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਹਨ, ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ। ਅਰਥਾਤ ਕਿਸੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਕਿਰਤ ਸਮਝਾਣ ਲਈ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਜਾਣਨਾ ਅਤੀ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਉਸ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਚਰਿਤਰ ਤੇ ਆਚਰਣ ਕੀ ਹੈ? ਦੂਜੇ, ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ, ਬੈਧਿਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਉਸ ਤੇ ਕੀ ਕੀ ਅਸਰ ਪਿਆ ਹੈ? ਕਿਸ ਕਿਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਸਲੀ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਸਾਂਚੇ ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ ਹੈ? ਕਿਸ ਮਿੱਟੀ, ਪਾਣੀ ਤੇ ਹਵਾ ਦਾ ਉਹ ਪ੍ਰਤਲਾ ਹੈ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਉਸ ਕਲਾਕਾਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਲਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਚਾਨਣਾ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਜੀਵਨ ਤੇ ਜੁਗ ਦੇ ਪਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕਲਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਜਿਸ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਆਲੋਚਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹਰੀ ਜਾਂ ਨੀਲੀ ਐਨਕ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਰਚਨਾ ਕਦ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਿਸ ਵਕਤ ਕੀਤੀ? ਕਿਸ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਭਾਵ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕੀਤੀ? ਉਸ ਵਿਚ ਕੀ ਕੀ ਭਾਵ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ? ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਿਸ ਕਿਸ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲਿਆ? ਆਪਣੇ ਜੁਗ ਦੀ ਕਿਸ ਕੀਮਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ? ਕਿਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ? ਉਸ ਦੀ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਜਾਂ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦਾ ਬਾਹਰਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਕੀ ਕੁਝ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ? ਆਪਣੇ ਜੁਗ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਕੀ ਮੁਲ ਪਿਆ? ਤੇ ਕਿਉਂ? ਇਤਿਆਦਿ। ਇਹ ਅਜੇਹੇ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੋਧਕ ਤੇ ਰੈਚਕ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਲਾਕਾਰ ਜੀਓਂਦਾ, ਜਾਗਦਾ, ਫਿਰਦਾ ਟੁਰਦਾ, ਹਾਲਾਤ ਨਾਲ ਲੜਦਾ, ਝਗੜਦਾ, ਦੇਂਦਾ ਲੈਂਦਾ ਵਿਅੱਕਤੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਲੋਚਕ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਨਾਤਾ ਬੜਾ ਪ੍ਰਬਲ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰਿਸਥਿਤੀਵਾਦ ਦਾ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਡਰਾਮ ਦਾ ਪਰਸਿੱਧ ਸਮਾਲੋਚਕ ਟੈਨ (Taine) ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮਿਲਿਓ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਕਾਢ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਲਿਖਾਰੀ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ, ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸੂਤਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨਕਤੇ ਹਨ-ਜਾਤੀ, ਦੇਸ ਤੇ ਕਾਲ। ਜਾਤੀ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕੌਮ, ਕੁਲ, ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸੁਭਾਤੇ ਲੱਖਣ। ਦੇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਸੰਪੂਰਨ ਚੌਗਿਰਦਾ, ਪੈਣ ਪਾਣੀ, ਸਥਾਲ ਆਲਾਂ ਦੁਆਲਾਂ, ਕੁਦਰਤ, ਧਰਮ, ਸਮਾਜ, ਰਾਜਸਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਆਰਥਕ ਅਵਸਥਾ ਆਦਿਕ। ਕਾਲ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਜੁਗ ਦਾ ਸਰੂਪ, ਪਰਧਾਨ ਤੁਚੀਆਂ ਤੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਸ਼ਾ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਜੁਗ ਬੀਤ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਦੋਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਣਦਾ। ਸੈਕਸਪੀਅਰ ਵਰਮੀ ਪਤਿੰਡਾ ਨੂੰ ਜਾਤੀ, ਦੇਸ, ਕਾਲ ਦਾ ਸੂਤਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਾ ਸਕਦਾ। ਇਕੋ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਇਕੋ ਜੇਹੇ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੇ। ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਅਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅੱਕਤੀਆਂ ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ ਜਾਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਆਦਿ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਸਭ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀਆਂ ਇਕਲੋਤੀਆਂ ਮੰਤਾਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਭਰਾਤੇ ਭੈਣਾਂ ਵੀ ਸਨ। ਪਰ ਤੇਜ਼ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮਸਤਕ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਜੀਵਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਰਰ (Scherer), ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਵਿਅੱਕਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਅਤੀ ਆਵਸ਼ਕ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਮਤ ਨੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ਼ਵਾਦੀ ਸਿੂਸਟੀਕੌਨ ਰਾਹੀਂ ਬੜਾ ਵਾਪਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਧਿਕ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੋਰ ਜੁਗਾਂ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਨਵਾਂ ਚਾਨਣ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ਼ਵਾਦੀ ਸਿੂਸਟੀਕੌਨ ਬੋਧਿਕ ਹੈ, ਮਾਰਮਕ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਹਿੱਤ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ, ਭੂਤ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ, ਪੁਰਾਣਿਆਂ ਤੇ ਨਵਿਆਂ ਨੂੰ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਪਟੰਪਰਾ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋਈ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਆਲੋਚਨਾ—

ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਦੇ ਸਰੂਪ ਹਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਜਾਂ ਸੀਮਤ, ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਾਲ।

ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਦੇ ਦੇ ਭਾਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ—ਸੁਭਾ ਤੇ ਸਤੂਪ, ਭਾਵ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ, ਅੰਤਰਾਰਥ ਤੇ ਛਾਂਚਾ, ਪਦਾਰਥ ਤੇ ਵਿਧੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸੁਭਾ, ਭਾਵ ਜਾਂ ਅੰਤਰਾਰਥ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਵੱਸਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਉਸ ਦਾ ਸੰਖਿਪਤ ਸਾਰ, ਭਾਵੇਂ ਰਚਨਾ ਕਵਿਤਾ ਹੋਵੇ, ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ, ਨਾਟਕ ਜਾਂ ਨਾਵਲ। ਤੀਜੀ ਥਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਭਾਵ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੋਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਰਚੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਗੇ ਰਖ ਕੇ ਵਿਸ਼ਾ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਰਚਨਾ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਬੇਸਿਕ ਆਈਡੀਆ, ਮੈਂਟਰਲ ਆਈਡੀਆ ਜਾਂ ਮੋਟਿਫ (motif) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਚੌਥੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਰੂਪ ਦੇ ਰਸ, ਹਾਸ, ਪ੍ਰੇਮ, ਵਿਸਮਾਦ, ਘਰਣਾ, ਕ੍ਰੋਧ, ਕਰੁਣਾ, ਭੈ ਜਾਂ ਸ਼ਾਂਤ-ਦੱਸਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ

ਕਿਹੜਾ ਪਰਧਾਨ ਹੈ ਤੇ ਕਿਹੜਾ ਅਰਥ ਪਰਧਾਨ। ਸਾਰੇ ਰਸ ਇਕੋ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਘਟ ਵਧ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਤਨੀ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਛੋਟੀ ਹੋਵੇਗੀ ਉਤਨੇ ਘਟ, ਜਿਤਨੀ ਵੱਡੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ, ਉਤਨੇ ਅਧਿਕ। ਰਸ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਣੇ ਆਵਸ਼ਕ ਹਨ। ਇਕ ਰਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਵਧ ਉਦਾਹਰਣ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਵਧ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਿਮਰਣ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ।

ਗੁਣ-ਵਿਵੇਚਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਭਾਗ ਕਲਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਜਾਂ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਦਸਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਰੂਪ ਕਿਸ ਪਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ? ਕਵਿਤਾ ਕਿਸ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ? ਗੀਤ ਹੈ, ਲੋਕ-ਗੀਤ ਹੈ, ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ ਹੈ ਜਾਂ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤਕ ਹੈ? ਜਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ, ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ? ਸੁਖਾਂਤ ਹੈ? ਜਾਂ ਸਮਸਿਆ ਨਾਟ ਹੈ? ਜੇ ਨਾਵਲ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸ ਪਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ? ਫੇਰ ਇਸ ਦੀ ਬਣਤਰ ਕੀ ਹੈ? ਛੇਦ ਤੇ ਤੁਕਾਂਤ-ਯੋਜਨਾ ਕੀ ਹਨ? ਅੰਕ ਝਾਕੀਆਂ ਤੇ ਨਾਟਕੀ-ਚਾਲ ਕਿਵੇਂ ਹੈ? ਵਸਤੂ ਦੀ ਗੋੜ ਤੇ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ?

ਤੀਜੇ, ਉਸ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਕੀ ਹੈ? ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਸੰਬਾਦ (dialogue) ਹੈ, ਵਰਣਨ (description) ਹੈ ਜਾਂ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤਕ (narrative) ਹੈ? ਪੱਤਰ ਹੈ ਜਾਂ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਹੈ? ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਕੀ ਹੈ? ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਕੀ ਕੀ ਗੁਣ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਹਨ?

ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ-ਪਰਯੋਗ, ਵਾਕ ਦੀ ਬਣਤਰ, ਪੈਰਾਗਰਾਫ ਕਿਸ ਪਰਕਾਰ, ਕਿਸ ਵਿਧੀ, ਕਿਤਨੀ ਲੰਬਾਈ ਚੁੜਾਈ ਦੇ ਹਨ?

ਅੰਤ ਵਿਚ ਗੱਦ ਜਾਂ ਪੱਦ ਦਾ ਤਾਲ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ? ਅਖਟਾਂ ਤੋਂ ਰਾਗ ਤੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਕਿਸ ਕਾਰੀਗਰੀ ਨਾਲ ਉਪਜਾਏ ਤੇ ਘੜੇ ਗਏ ਹਨ? ਅਲੰਕਾਰ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਉਪਮਾ, ਰੂਪਕ ਕਿਸ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ? ਕਿਥੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ? ਉਸ ਦਾ ਕੀ

ਗਿਆਨ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਆਦਿ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ?

ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਾਂ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਦੂਜਿਆਂ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਜਾਂ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਨਾਟਕਕਾਰ ਦਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਾਲ, ਦੁਖਾਂਤਕਾਰ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲ, ਯਥਾਰਥ-ਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਪਾਸੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰੋਮਾਂਚ-ਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ, ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦਾ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨਾਲ । ਸਾਮਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਸਾਮਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ, ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ । ਇਕ ਸ਼ਰੀਣੀ ਦੇ, ਵਾਦ ਦੇ, ਜੁਗ ਦੇ ਦੋ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੁਭਾ ਜਾਂ ਸਰੂਪ ਵਿਚ, ਕੀ ਕੀ ਸਾਂਝ ਹੈ ? ਤੇ ਕੀ ਕੀ ਅੰਤਰ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਕੀ ਹੈ ? ਤੇ ਝੁਕਾ ਕੀ ? ਕਲਾ ਦੀ ਵਿਧੀ, ਨਿਪੁੰਨਤਾ, ਕੌਸਲ, ਆਦਰਸ਼, ਸੁਭਾ, ਰਸਕਤਾ ਕੀ ਹਨ ? ਉਹ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਮਾਨਸਕ ਬਿਰਤੀਆਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਚੁਣਦੇ ਹਨ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੀ ਉਦੇਸ਼ ਹਨ ? ਕੀ ਕੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ? ਕਿੰਨੀ ਕੁਝ ਸਫਲਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ ? ਤੇ ਕੀ ਕੀ ਦੋਸ਼, ਕਮੀਆਂ ਸਾਂ ਕਚਿਆਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਦੁਰਬਲ ਜਾਂ ਘਟੀਆ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਸਦੀਵੀ ਤੱਤ ਕੀ ਕੀ ਹਨ ਤੇ ਸਥਾਨਕ, ਅਚਿਰ ਜੀਵੀ ਜਾਂ ਅਨਿਤ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ? ਅਜੇਹੀ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਆਖਿਆ ਉਚੇਰੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਪਰਮਾਣ ਹੈ ।

ਵਿਗਿਆਨਵਾਦ—

ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਜੁਗ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਤੇ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ । ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਰੂਪ ਅਤੇ ਭਾਗ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਸਰ ਤਾਂ ਪਰਮਾਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਕਲਾ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕੀ । ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਕਲਾ ਦੀ ਬਣਤਰ

ਜਾਂ ਤਕਨੀਕ ਉਤੇ ਵਿਕਾਸ਼ਵਾਦੀ ਖੋਜ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਭੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਬਦਾ ਹੈ, ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਧਰਮ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪਰਖ ਨਹੀਂ, ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਕੀਮਤ ਨੂੰ ਪਾਉਣਾ ਨਹੀਂ, ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਨਹੀਂ, ਸੰਗੋਂ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਧਰਮ ਯਥਾਰਥਤਾ ਤੇ ਨਿਰਪਥਤਾ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਲੋਚਕ ਇਤ ਵਿਗਿਆਨਕ ਜਗਿਆਸੂ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਜਾਂ ਪਰਮਤਾ (absolute) ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਸਾਪੇਖਤਾ (relative) ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਯਥਾਰਥਤਾ ਹੈ।

ਮੌਲਟਨ (Moulton) ਵਿਗਿਆਨਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਮੌਫ਼ੀ ਹੈ। ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੀ ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਤੇ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨਵਾਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਆਲੋਚਨਾ ਅਨੁਮਾਨਕ ਵਿਗਿਆਨ (Inductive Science) ਹੈ। ਆਲੋਚਕ ਵਿਗਿਆਨੀਕ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਤੇ ਕਰਮ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਜਾਂ ਸਚਿਆਈਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਤੇ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾਂ ਤੇ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨੋਟ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਚਿਆਇਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਂ ਤੇ ਸਤ੍ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਗਾਂ ਤੇ ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਪਰਤੱਖ ਤੇ ਵਿਕਸਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਪਰਤੱਖ ਕਰਨਾ ਤੇ ਨਿਖੇਡਨਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ् ਨਿਰਪਥਤਾ ਤੇ ਯਥਾਰਥਤਾ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਗੇ ਰਖ ਕੇ ਸਮਾਲੋਚਕ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੁੱਗੇ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਲਿਖਾਰੀ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੁਲਣਾ ਜਾਂ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਰਾਜ਼ ਕਢਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਧੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀਨੂੰ ਇਕ ਨੌਮੂਨੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ

ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫੌਰ ਉਸ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਕੇ
ਉਸ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਲਾਘਾ ਜਾਂ ਨਿੰਦਾ ਦੇ, ਯਥਾਰਥ
ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੇਣ ਨੂੰ ਸੰਵੋਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ
ਆਲੋਚਨਾ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੂਲ ਲਛਣ
ਯਥਾਰਥਤਾ ਤੇ ਨਿਰਪਖਤਾ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਧੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ
ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ
ਲਈ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ—

ਕਵੀ ਚਾਤ੍ਰਿਕ—ਲੇਖਕ : ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ

ਸੁਰਗਾਵਾਸੀ ਕਵੀ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਨਾਲ
ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਪੜ੍ਹਚੋਲ ।
ਕੀਮਤ ੩-੦-੦

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ—ਸੰਪਾਦਕ : ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ
ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ, ਨਾਵਲ-ਕਾਰਾਂ ਤੇ ਨਾਵਲ
ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਲੇਖ ਹਨ ।
ਕੀਮਤ ੧-੧੨-੦

ਆਧੁਨਿਕ ਗਦਕਾਰ

ਲੇਖਕ : ਪ੍ਰੋ: ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਐਮ. ਏ.
ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਾਰਤਕ-
ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਤੇ ਪੜ੍ਹਚੋਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ।
ਕੀਮਤ ੨-੮-੦

ਇਹ ਤੇ ਹੋਰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਈ
ਇਹ ਪਤਾ ਯਾਦ ਰਖੋ :

ਕੁਲਦੀਪ ਪ੍ਰੈਸ, ਕੋਰਟ ਰੋਡ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

२५

B-4223

ਸਾਡੀ ਆਂ ਚੇਣ ਵੀ ਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਕਹਾਣੀ—

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਨ	ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ	2-1
ਕੈਤੇ ਘੁਟ	"	2-(
ਮਹੀਂਵਾਲ	"	2-0
ਸੋਲਾਂ ਬਿੰਗਾਰ	"	2-0-

ਨਾਵਲ—

ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਗਲ	ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ	3-0-0
ਰੇਤ ਦਾ ਪਹਾੜ	"	4-0-0
ਜਨਤਾ ਜਾਗੀ	"	1-8-0
ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ	ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਏ.	1-10-0
ਅਨੋਖਾ ਪਰਦੇਸੀ	ਮੋਜਰ ਏ. ਐਸ. ਮਾਨ	2-0-0

ਨਾਟਕ—

ਕਲਾ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ	ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਡੁਲ	2-0-0
ਪਰਦੇ ਪਿਛੇ	ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ	1-4-0
ਦਸ ਨਵੇਂ ਇਕਾਂਗੀ	"	2-8-0

ਆਮ ਵਾਕਫੀ—

ਸਾਡਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ	ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਏ.	0-12-0
ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ	"	1-4-0
ਮੀਰਾ ਬਾਈ	"	1-8-0
ਊਨਤੀ ਦੇ ਪੜਾ	ਪਿੰਸੀਪਲ ਤਾਲਿਬ ਤੇ ਅਮੋਲ	2-8-0
ਨੇਤਾ ਜੀ	ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ	1-8-0
ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ	ਗੁਰਾਂ ਦਿਤਾ ਖੰਨਾ	1-8-0

ਪੜ੍ਹਚੇਲ—

ਕਵੀ ਚਾਤ੍ਰਿਕ	ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ	3-0-0
ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ	"	1-12-0
ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮੁਖ ਰੂਪ	ਡਾਂ: ਅਹੁਜਾ ਤੇ ਡੁਲ	2-8-0
ਆਪੁਨਿਕ ਗਦਕਾਰ	ਪ੍ਰੋ: ਕਸੇਲ ਐਮ. ਏ.	2-8-0

ਬਚਿਆਂ ਲਈ—

ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ (ਜੀਵਨੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ)	ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ	0-8-0
ਨਿਕਾ ਜਿਹਾ ਨਾਵਲ	"	0-8-0
ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਨਾਟਕ	"	0-8-0
ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ (ਜੀਵਨੀ)	ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਏ.	0-12-0
ਬਾਲ ਕਹਾਣੀਆਂ	"	0-12-0
ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ	"	0-12-0

ਕੁਲਦੀਪ ਪ੍ਰੈਸ ਕਚਿਹਰੀ ਰੋਡ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ